

Главни и одговорни уредник

Др Иван Бечић, научни сарадник

Editor-in-chief

Ph. D. Ivan Becić, Research Associate

Уређивачки и редакцијски одбор

Др Мирко Томасовић, Фоча

Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијео

Др Екатерина Ентина, Москва

Др Јасмина Ахметагић

Др Велибор Лазаревић

Др Драгана Јањић

Др Срђан Словић

Др Иван Бечић

Др Драган Танчић

Др Ивана Женарју

Др Весна Зарковић

Editorial Board

Ph. D. Mirko Tomasović, Foča

Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego

Ph. D. Ekaterina Entina, Moscow

Ph. D. Jasmina Ahmetagić

Ph. D. Velibor Lazarević

Ph. D. Dragana Janjić

Ph. D. Srđan Slović

Ph. D. Ivan Becić

Ph. D. Dragan Tančić

Ph. D. Ivana Ženarju

Ph. D. Vesna Zarković

Резимеи на енглеском језику

Срђан Словић

Summaries in English Language

Srđan Slović

Лектор

Марија Јефтимјевић-Михајловић

Lector

Марија Јефтимјевић-Михајловић

Издавач

Институт за српску културу

Приштина – Лепосавић

e-mail institut.skp@gmail.com

Publisher

Institute for Serbian Culture

Priština – Leposavić

e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

UDK 008

Компјутерска обрада и штампа

Graficolor Краљево

Computer Text Processing and Print

Graficolor Kraljevo

Сви чланци објављени у часопису

„Баштина“ су рецензирани

All articles published in the magazine

„Baština“ have been reviewed

Вишетиа на корицама

Призренско четворојеванђеље,

јеванђелист Марко

Vignette on the covers

The Prizren's four Gospels

Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА



СВЕСКА 40

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЊ
2016

Припрему и штампање ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Мирјана Бечејски, „Варијације на средњоевројске теме“ Данила Киша	11
--	----

ИСТОРИЈА

Гордан Бојковић, Прилој размајрању седишћа раносредњовековне епископије Мораваца	27
Славиша Бишевац, Арбанашки усџанак у Косовској Миштровици 1912. године	35
Весна Зарковић, Полиџика Бујарске према Косову и Мејхохији током Првој светској рата	49
Иван Беџић, Трговачка банка „Ибар“	65
Далибор Велојић, Гледишта војске Краљевине СХС у њоједу Албаније 1919-1926.	85
Јован Алексић, Спиритизам српској савремености у Косовскомилитачком срезу током 1941. године	97

ЕТНОЛОГИЈА

Милена Шљивић, Одевање изабелица са Косова и Мејхохије као индикатор припадности јанк и хил хил сукултури	115
--	-----

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Билана Павловић, Анђелка Ковач, Музичко описивање ученика у ширетом и четвртој разреду основне школе (на основама музичкој фолклора Косова и Мејхохије)	133
---	-----

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

- Петар Рајчевић, *Развојни џуџи основној школсџива у Леику
и околини и сџиање у Основној школи „Сџиана Бачанин“
на крају 2014/2015. школске џодине* 155
- Слађана Видостављевић, *Образовна и хуманиџарна улођа
Женске занайџске школе Кола срџских сесџара у Урошевцу* 173

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

- Срђан Словић, *Хеџелово схваџиање слободе и џрава* 187

СОЦИОЛОГИЈА

- Радиџа Недељковић, *Кад се човек роди, џео свеџи се радуке,
а само он џлаче. Али џреба живеџи џако, да када се он уџокођи
џео свеџи џлаче, а само се он радује* 199

ОСВРТИ

- Звездана Елезовић, *Осврџи на књију Каменка М. Марковића
„Консџанџин Бранкуши и џеџова духовна џородиџа“* 221

ПРИКАЗИ

- Марија Јефџимијевић-Михајловић, *Долином срџских крађева
(Милисав Савић = Milisav Savić, Долина српских крађева
= The Valley of Serbian Kings: пролеђно путовање 2013
= a spring journey 2013, Рашка школа, 2013, 406. стр.)* 229
- Упутство ауторима 235
- Упутство рецензентима 239

CONTENT

LANGUAGE

Mirjana Becejski, <i>"Variations on Middle European Themes"</i> of Danilo Kish	11
---	----

HISTORY

Gordan Bojkovic, <i>Contribution to the Consideration of the Seat of Early-Medieval Diocese of Moravci</i>	27
Slavisa Bisevac, <i>Albanian Uprising in Kosovska Mitrovica in 1912.</i>	35
Vesna Zarkovic, <i>the Politics of Bulgaria toward Kosovo and Metohija during the First World War</i>	49
Ivan Becic, <i>Commercial Bank "Ibar"</i>	65
Dalibor Velojic, <i>Views of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians Army Regarding Albania 1919-1926</i>	85
Jovan Aleksic, <i>Calvary of the Serbian Population in the Kosovska Mitrovica County during 1941</i>	97

ETHNOLOGY

Milena Sljivic, <i>Wearing of Refugees from Kosovo and Metohija as the Indicator of the Belonging to Punk and Hip-Hop Sub-culture</i>	115
---	-----

ETHNOMUSICOLOGY

Biljana Pavlovic, Andjelka Kovac, <i>Musical Literacy of Pupils in the Third and Fourth Grade of Primary School (Based on music folklore of Kosovo and Metohija)</i>	133
--	-----

HISTORY OF CULTURE

- Petar Rajcevic, *The Development Path of Elementary Education in Lesak, Environment, and the Situation in Elementary School "Stana Bacanin" at the End of School Year 2014-2015* 155
- Sladjana T. Vidosavljevic, *Educational and Humanitarian Role of Women's Trade School of the Dance of Serbian Sisters in Urosevac* 173

POLITICAL SCIENCES

- Srdjan Slovic, *Hegel's Concept of Freedom and Law* 187

SOCIOLOGY

- Radica Nedeljković, *When the Man Is Born the Whole World is Looking Forward to It, and Only Him Is Crying, and It Should Live in a Way When He Dies the Whole World is Crying, and Only Him Is Looking Forward to It* 199

REVIEWS

- Zvezdana Elezovic, *Review of the monograph study of Kamenko M. Markovic „Constantin Brancusi and His Spiritual Family”* 221

VIEWS

- Marija Jeftimijevic Mihajlovic, *By the Valley of Serbian Kings*
(Милисав Савић = Milisav Savic, Долина српских краљева
= The Valley of Serbian Kings: пролећно путовање 2013
= a spring journey 2013, Рашка школа, 2013, 406 pages 229
- Instructions to the authors 235
- Instructions to the reviewers 239

УДК 821.163.41.09-4 Киш Д.

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

„ВАРИЈАЦИЈЕ НА СРЕДЊОЕВРОПСКЕ ТЕМЕ“ ДАНИЛА КИША**

Айсиракиј: У раду се указује на значај аутопоетичких ставова које је Данило Киш изнео у есеју „Варијације на средњоевропске теме“. Упркос чињеници да је концепт Средње Европе који је писац стварао и о коме је писао почео да губи актуелност убрзо после његове смрти, са падом Берлинског зида, аутор настоји да скрене пажњу и на универзалне истине о поменутом виртуелном топосу, због којих се и сматра „средњоевропским митом“.

Кључне речи: Средња Европа, политика, по-етика, Јеврејство, средњоевропски писац, језик.

Шта обухвата појам Средње Европе и да ли га је могуће дефинисати у било ком смислу, расправљало се и спекулисало у више наврата током његове двовековне историје, све у зависности од политичких интереса, који би га најпре стављали у жижу жестоких полемика на свим нивоима, потом још брже заборављали, па поново избацивали у први план на још једно ново редефинисање, заједно са новим географским и демографским/ холокаустним картама Европе и Света. Питање је отворано и након најновијих ратова, често уз проблем национализма.¹ Појам се најпре јавио крајем 18. и почетком

* Истраживач-сарадник, becejskim@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Milan Subotić, *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – I. P. „Filip Višnjić“, Beograd, 2007, 30–31.

Једни сматрају да Средња Европа географски обухвата девет земаља: Аустрију, Чешку, Немачку, Мађарску, Лихтенштајн, Пољску, Словачку, Словенију и Швајцарску. Други јој у културолошком смислу додају и делове Хрватске, Србије и Румуније,

19. века,² усталио се у Аустроугарској монархији, после Првог светског рата је заборављен, поново је ојачао у нацистичкој Немачкој као најважнији војнополитички и стратешки интерес, после Другог светског рата, тј. после поделе Европе на Исток и Запад пао је у заборав у земљама немачког говорног подручја, па је још једном реактуализован почетком осамдесетих година 20. века. Међутим, стари немачки појам *Mitteleuropa* сасвим се разликује од источноевропског схватања истог осамдесетих година 20. века, који је значао „нов концепт“ – у првом реду борбу за културно јединство средњоевропских земаља и за ослобађање од (културне) хегемоније тадашњег СССР-а.³ Будући да су у стварању тог концепта учествовали и средњоевропски интелектуалци, нарочито писци-дисиденти расељени широм света (Милан Кундера, Чеслав Милош, Ђерђ Конрад, Адам Михњик и др.), његова политичка димензија била је, бар наоко, у другом плану.⁴

Уз још неколико великих писаца са ових простора, на чије ће се ставове ослањати или их спорити, Киш се активно укључио у ту расправу и дао је допринос концепцији идеје о средњоевропској култури. Својим белетристичким делом он је чак и зачетник и један од најзначајнијих твораца новог концепта средњоевропског мита, и то не само у српској него и у европској књижевности. У његовим се прозама „слика Средње Европе конституише кроз носталгични исповедни дискурс; кроз прустовску меланхолију трагања за изгубљеним временом и заборављеном/прећутаном тајном порекла“.⁵ Киш ће

трећи и Италије, Француске и бившег СССР-а. (https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%9A%D0%B0_%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0, приступљено 14. 2. 2016)

- 2 Gabriela Šubert, „Imaginarna geografija, Balkana iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima“, *Слика групој у балканским и средњоевропским књижевностима: зборник радова*, Ур. Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, 18.
- 3 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, Biblioteka XX vek/ Čigoja štampa, 1999, 259.
- 4 Поред списка историчара Јана Сича, који теоријски образлаже тезу да су средњоевропске земље у ствари биле центар културног Запада, један од најзначајнијих текстова о овом концепту био је есеј Милана Кундере „Трагедија Средње Европе“, објављен у Америци („The Tragedy of Central Europe“, *New York Review of Books*, 24. 4. 1984). Чешки наслов овог текста садржи и основну тезу – „Отети Запад или опроштајни наклон културе“, указује Суботић (М. Subotić, nav. delo, 32). Види и: Milan Kundera, „Oteti Zapad ili tragedija Srednje Evrope“, u: *Češko pitanje*, priredila i prevela Biserka Rajčić, Biblioteka Pana Dušickog/ L&M, Beograd 1990.
- 5 Tatjana Rosić, „Koncept Srednje Evrope u savremenom srpskom romanu i politika novih kulturnih identiteta“, *Слика групој у балканским и средњоевропским књижевностима: зборник радова*, ур. Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, 377.

у светској литератури и данас остати препознатљив најпре по том симболичком средњоевропском топосу, који су следили сви они интелектуалци са јужнословенских простора што су представљали најпре противтежу разједињењу СФРЈ, а касније (и) они који су се залагали за европске културне интеграције.

Средњој Европи посвећене су „Варијације на средњоевропске теме“ (1986), један од најзначајнијих аутопоетичких есеја Д. Киша, без кога није могуће схватити ни главне идеје његове зреле есејистике, нити суштински продрети до чворних места његове по-етике. Јер писац је одбијао све „мањинске“ одреднице уз именицу „писац“, али је прихватао да је „средњоевропски писац до сржи“ (*Gorki talog iskustva*, 263–264).⁶ Премда су Кишове ауторске коментаре неки критичари игнорисали (док су их други прихватили као коначну реч критике), овај издржава вишеструку проверу и у његовом белетристичком и у његовом есејистичком делу.

До крајњих граница сажети пишчеви ставови о Средњој Европи изложени су у 38 фрагмената, који се отварају и показују своју ванвременску валидност тек пошто их сагледамо у две перспективе, односно у два различита геополитичка и културолошка контекста, тадашњем и садашњем.

Растегљиве границе Средње Европе (у географском, историјском, као и у културолошком смислу) чине да овај појам, на први поглед реално постојећи и могући, постане виртуелан, израњајући као судбина.⁷ Читав тај бурни историјат Киш је обухватио једном реченицом прве варијације: „Без јасних граница, без Центра или са више центара, ‘Средња Европа’ данас све више личи на оног Змаја из Алке из друге књиге Анатола Франса с којим су упоређивали симболистички покрет: нико од оних који су тврдили да су га видели није знао да каже како изгледа“ (*Život, literatura*, 33).⁸

Киш је најпре на становишту да појмови „Средња Европа“, „средњоевропски писац“ и „средњоевропска култура“ припадају историји, за шта

Тумачећи концепт Средње Европе у савременом српском роману, Росићева оправдано полемише с Маријом Тодоровом, која у грађу за своју књигу *Имагинарни Балкан* није уврстила ни Крлежине, нити Кишове текстове (премда они далеко превазилазе локални значај и доступни су на скоро свим светским језицима), а као јединог учесника у стварању тог концепта са југословенског подручја навела је П. Матвејевића, интерпретатора њихових идеја.

6 Сви цитати Кишових дела дати су према издању: *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*. Prosveta, Beograd, 2006–2007. Означаваћемо их у самом тексту, наводећи наслов књиге и број странице.

7 „Узалаудно бисмо покушавали да их тачно одредимо, јер Средња Европа није држава, већ култура или судбина“. М. Kundera, *nav. delo*, 68.

8 Уз ту варијацију М. Пантић ће написати своју: „У географији духа појам ‘Средње Европе’ не стоји у сразмери један напрема један са географском картом, са земаљским Средње Европе“. М. Mihajlo Pantić, „Varijacije na temu Danilo Kiš i Srednja Evropa“, <http://polja.rs/wp-content/uploads/2016/01/selection1-22.pdf>, приступљено 3. 6. 2016.

наводи бројне истомишљенике, и да је на овом подручју, где су националне, политичке, културне, верске и друге посебености одувек биле јаче од заједничких средњовековних корена, дискутабилно и само историјско постојање неке јединствене културе као наднационалног ентитета. За изречене ставове аутор налази потпору у текстовима Музила, Броха, Крауса, Рота и Крлеже, те закључује да је у том моменту актуелно истицање сличности и превиђање разлика резултат упрошћавања – сасвим супротно од оног што чине националисти.⁹ Ипак, од општег одређења појма „Средња Европа“ у првих десет варијација, па до самог краја, Киш покушава да се приближи некој дефиницији њене хетерогене културе и књижевности, настојећи да кроз конкретне примере (психоанализа, сецесија, експресионизам; Фројд, Кафка, Рилке, Музил, Брох), кроз сумњу и доказе, ипак нађе упориште за легитимизацију (историјских) појмова „срењоевропска култура“, „срењоевропска поетика“, „срењоевропски писац“.

„Срењоевропска култура из данашње се перспективе наслућује као ‘носталгија за Европом’“, сматра аутор, што значи да она настоји да стекне легитимитет, да буде прихваћена од те виртуелне Европе чији је део одувек и била, а која је одбијала да прихвати постојање малих народа, културе, језика „у тој енклави што се назива Средња Европа“ (*Život, literatura*, 36). Дајући језгровит преглед појава и личности које сведоче о постојању срењоевропске књижевности или му противурече, он се осврће на Крлежине негације срењоевропског комплекса, у којима, с правом, не види ништа друго до исту тежњу за потврдом „сопственог легитимитета и идентитета у оквиру једне ‘виртуелне Европе’, где појам *Mitteleuropa* не би имао призив провинције и азијске степе или бечке сецесије“.¹⁰ Аутор испитује конкретне

9 То се ни до данас, *mutatismutandis*, неће променити: „Национализми се у стварној Средњој Европи непрестано играју клацкалице са утопијом транснационалности и тај однос културних сила, и на једној и на другој страни, често уздигнут на ниво идеолошке заслепљености, често одређује доминантну боју многих културних средина, [...]. А центра нема, односно има безброј центара, односно сви мисле да су центар“. М. Pantić, *nav. delo*.

10 Крлежа и сам тај појам сматра „пангерманском“, „политичком“, „империјалистичком“, „царском паролом“ и негира естетско-морфолошке особености срењоевропске књижевности, као и сврставање свог дела у тај корпус, наглашавајући разлике у односу на Кафку, Музила, Броха (Predrag Matvejević, *Razgovori s Miroslavom Krležom*, Naprijed, Zagreb 1969). У сажетом приказу његовог схватања појма Средње Европе и срењоевропске културе, Зоран Крвар истиче исто што и Киш – да је упркос Крлежином опораву тезе о аутономији срењоевропске културе у познијим ауторским изјавама, Средња Европа била главна пишчева интересна сфера, и да та културолошка категорија заслужује да буде „исходиште у проучавању његова дјела“. Крвар издваја поетичке особине које га повезују са срењоевропским писцима: познавање филозофије, наглашени интелектуализам, есејизација белетристичких форми итд. <http://www.politika.rs/scc/clanak/179593/Ima-li-Srednja-Evropa-kulturni-identitet>, приступљено 4. 3. 2016.

Крлежине наводе о посебности малих народа на које се овај културолошки појам односи, узимајући као пример српску и хрватску књижевност, чија ‘десетерачка хајдучија’ и ‘патријархална гусларска предаја давно је већ прије Mériméeове *La Guzla* била романтична’. То би значило да она није следила Европу, већ да је сама била Европа (*Život, literatura*, 37). Овакви и слични ставови су послужили као упориште за интерпретације средњоевропског мита као нарцистичког – што је он у неку руку и био.

Киш даље продубљује запажање о разликама ослушкујући језик, односно језик поезије. Тако је једанаеста варијација поглед на савремену мађарску лирику кроз призму „средњоевропске књижевности“, где примери показују да се најзначајнији песници драстично разликују од тзв. средњоевропске традиције и петефијевских заноса (Ђерђ Петри). Ослањајући се на Музила и Броха, аутор у наредна три фрагмента скицира „бечки културни круг“, који сматра реалнопостојећим историјским феноменом. Његове карактеристике су „експлозија генија“, психоанализа, сецесија, експресионизам, али и антисемитизам. Психоанализа, типични бечки производ који је у Русији и у „сателитским земљама“ сматран декадентним, иронизована је (у више праваца) у неколико сцена *Пешичаника* („мозак доктора Фројда“ у сновима и халуцинацијама Е. С.-а).

Реактуализација појма средњоевропске културе потиче из касне свести Запада да та култура, која прети да нестане, не припада ни Истоку ни Западу – чак и када је то настојала – него да она *јесће* део европске традиције „географски ситуиран у Центру, културно на Западу, а политички на Истоку“ (Кундера)“, који је неповратно изгубљен заједно са њеним главним носиоцима – јеврејским интелектуалцима, истиче Киш. Кундера оптужује Запад за „издају Средње Европе“, тј. што се одрекао суштинског дела своје културне баштине и уступио га Истоку (договор у Јалти), при чему је Исток (Русија) сагледан као не-европски *Друи*. Иако је сагласан с Кундериним оптужбама, Киш се критички односи према његовом селективном приказу средњоевропске историје, опомињући да су њени производи не само „експлозија генија“ него и Хитлер и Аушвиц. Јер јеврејски свет „је том средњоевропском пејзажу давао не само одређену боју и тон него истовремено служио и као динамичка сила (јер су се према њему, и у односу на њега, формирали националистички савези и демократски антинационалистички рефлекс)“. По иронији судбине, некада културно средиште Европе, али и антисемитизма, Беч је постао европска провинција управо са нестанком јеврејске интелигенције, примећује даље аутор. Тако се савремено значење појма Средња Европа више односи на захтев за признавање заједничког европског корена и стабла, на „идентитет у оквиру *европско* ентитета“ (*Život, literatura*, 42–43).

Неколико варијација Киш је посветио национализмима средњоевропских народа, најпре хрватском и српском, што јасно указује да генезу

ставова из „Варијација“ треба тражити још у разговору „Доба сумње“ (1973), где је писац први пут изложио свој психолошко-социолошки портрет националисте и национализма (*Homopoeticus*, 255–259), односно у књизи *Час анатомије* (у другом делу првог поглавља и у првом одељку другог), где су у нешто другачијој форми и другачијем контексту изложени скоро сви ставови који ће се касније наћи у овом есеју (*Час анатомије*, 24–50). Он истиче да је на „средњоевропском културном кругу“ као јединственом феномену више инсистирао Запад него земље које би му припадале, будући да су се оне све више затварале у националне границе, показујући традиционалну нетрпељивост према Бечу, који је са својом културом често био опозит другим националним културама Средње Европе. На пример, одбојност хрватских интелектуалаца не само према политичкој реакционарности Беча него и према „бечком културном кругу“, условила је њихово окретање Паризу. Иако се Киш декларативно слаже с Крлежиним ставом о неодрживости појма средњоевропског културног комплекса као целине, он овде критикује његов негативни, идеолошки обојен поглед на мађарску културу и на све оно што долази из Беча, укључујући и Фројда, Кафку, Рилкеа (*Život, literatura*, 42–43).

Варијација под бројем 21 посвећена је критици српског национализма, који се „храни митологијом словенском и руском“ и Русију сматра „прозором у свет“, ¹¹ док наредни фрагмент ту појаву уопштава, сагледавајући је као опозицију „ми“ и „они“, дакле поново помоћу појма „другости“. Закључак је да наша проза, као и проза већине „сателитских земаља“, „стење под притиском забрана, цензуре и аутоцензуре, партијских директива и немогућности комуникације, не са такозваним светом, што ће рећи са Европом, него ни са Бечом, који је ‘с оне стране’, удаљен од негдашњих средњоевропских културних центара, Пеште, Прага, Варшаве, као да је отпловио преко океана“ (*Život, literatura*, 46, 47).

Низом појединачних примера, појава и личности које су обележиле средњоевропску науку и културу, Киш се приближава сопственој по-етици:

„Средњоевропски јеврејски интелектуалац, осим фрустрације класичног антисемитизма на коме је израстао, доживео је две тешке трауме: фашизам и стаљинизам. И док је пропаст фашизма могла у њему да створи (ако је изнео живу главу), као код западноевропских Израелита, онај амбивалентни појам жртве, долазак стаљинизма, чији су носиоци били великим делом такође Јевреји, није му дозволио да консумира тријумф ослобођења“ (*Život, literatura*, 49).

11 Миочиновићева скреће пажњу да је уредништво часописа *Књижевност* у двоброју посвећеном Кишу (2–3/1990) овај есеј грешком сврстало у текстове из заоставштине и да је притом неко из уредништва самовољно искључио варијацију под бројем 21, а остале је пренумерисао, тако да их је тамо 37. У: *Život, literatura*, 433.

Киш је сагласан с Кафком и Хајнеом да средњоевропски јеврејски интелектуалац носи своје јеврејство као „породичну несрећу“, односно са Сартром да је Јеврејин ‘човек кога други људи држе за Јеврејина’.¹² То је објашњење идеолошке позадине *Пешичаника*, у коме је аутор оживео тај нестали средњоевропски свет, као и *Гробнице*, у којој је оживео и јеврејске носиоце стаљинизма, сада жртве заблуде о једнакости. У бројним интервјуима које је дао поводом *Пешичаника*, писац истиче да је тај роман „антрополошки“ зато што је његов (средњоевропски) свет, који је живео на простору некадашњег Панонског мора – „потонули свет“. Читалац, „који наратору помаже да открије све скривене детаље једне ућуткане историје и заштретане, из званичне историје избрисане прошлости, заправо је сведок који би требало да потврди и у будућности гарантује да је та и таква прошлост заиста постојала; да је прошлост/историја поражене грађанске класе – чије дисперзивно, палимпсестно ишчитавање нуде Кишови романи – јемство очувања јединства европског простора – скоро збрисаног са лица земље колико нацистичким погромима толико и потоњим комунистичким терором и чисткама“.¹³ Писац ће до краја живота инсистирати на томе да су Јевреји једнако страдали од фашизма и од стаљинизма и да два највећа тоталитарна режима 20. века заслужују једнаку осуду (*Gorki talog iskustva*, 347).

Дакле, ставови које је изнео у „Варијацијама“ поводом јеврејства плод су ауторовог животног и литерарног искуства, као и вишедеценијских промишљања тог питања. А национализми, било да дремају или су будни, представљају још један разлог што Средња Европа никада није раскрстила са својим демонима прошлости. Са ове тачке гледишта, чини се да су они мутирали и заразили читаву Европу, па и читав свет, како примећује А. Фјут.¹⁴

12 У *Часу анаџомије* и у интервјуу „Савест једне непознате Европе“ (1986) можемо наћи суму Кишових ставова о јеврејству као колективној несрећи и као метафори, *очућењу* у његовим књигама – чиме објашњава да он није „јеврејски“ писац. У поменутом интервјуу Киш даје сажету историјску слику средњоевропских Јевреја пред Други светски рат: „Мој отац, као и највећи део тих Јевреја, оних из Мађарске нарочито, такозваних неаутентичних Јевреја, био је само Јеврејин, био је то у оној мери у којој је то био за друге, према вољи других, као што би рекао Сартр. На њих се гледало као на Јевреје. Тако његова интеграција више није била могућна. И Е. С., да не кажем мој отац, преобратио се у Јеврејина тек у тренутку када су га на то присилили, у тренутку када су му ставили Давидову звезду“ (*Gorki talog iskustva*, 207). Чињеничну тачност те слике документује Томпсон (Mark Thompson, *Izvod iz knjige rođenih: priča o Danilu Kišu*. Clio, Beograd, 2014, 25–35, 39–54).

13 Т. Росић, *nav. delo*, 378.

14 Aleksander Fjut, *Ni Zapad ni Istok*, Izbor i prevod Ljubica Rosić, Albatros plus, Beograd, 2011. На основу стваралаштва В. Гомбровича, Ч. Милоша, Б. Шульца, М. Кундере, Ј. Бродског, Д. Киша и Д. Угрешић, Фјут као заједничке поетичке одлике средњоевропских писаца издаваја *нейрихваћену йериферносћ, осећај йокрећљивосћи йраница и йроблема-йичан иденийиетей*.

Као репрезенте средњоевропског културног контекста, ван кога их је немогуће разумети, Киш посебно издваја две снажне индивидуе – филозофа Карла Попера, његово схватање „отвореног друштва“ и Артура Кестлера, чије „мађарско-чешко-јеврејско порекло стоји без сумње као какав зодијачки предзнак који тумачи сва његова тражења и амбивитете: [...] Кестлерова интелектуална авантура, све до његовог *последњег избора*, јединствена је у широким европским размерама. Она носи у себи потенцијалну биографију сваког средњоевропског интелектуалца. Као њено радикално остварење“ (*Život, literatura*, 51). Ту типичну биографију средњоевропског интелектуалца Киш је стварао у свом белетристичком опусу све до последњих дела, а говорио је о њој и у интервјуима (*Gorki talog iskustva*, 231). Тако је приповетка „Апатрид“ инспирисана биографијом Едена фон Хорвата, али и Кестлера, Кафке, Броха, Музила, Адија, Кундере, Конрада, Крлеже, аутобиографијом самог аутора (по чему су карактеристични 11, 12. и 26. одељак). У њеном језгру је увек нека врста изгнанства, било принудна, било добровољна, као израз револта и става. „Свет је моја отаџбина“, написаће јунак Егон фон Немец у својој биографији.¹⁵

Како је изгнанство „само збирно име за све видове *ошћуђења*“, последњи чин „драме 'неаутентичности'“, средњоевропски писац после многих искушења престаје да верује у идеал „отвореног друштва“ и своју једину легитимност и утеху проналази у језику и литератури, истиче Киш у 36. варијацији. Чак је и то опредељење што га је скупо платио праћено сумњом, јер је у великом свету он сада сам са својим малим језиком. „Кладити се на вечност исто је толика таштина као и кладити се на тренутак. Одатле стално осећање 'неаутентичности'“, па се Кафкино К. као знак „вечне амбиваленције“ може једнако применити на све средњоевропске писце, наглашава аутор (*Život, literatura*, 55).

Ослушкујући средњоевропске језике, Киш у последњих неколико варијација настоји да конституише „средњоевропску поетику“, тј. јединство „на плану израза“: „иманентно *јприсусјтво културе*, у виду алузија, реминисценција и цитата из свеукупне европске баштине, свест о делу, која му, међутим, не квари спонтаност, еквилибристичка равнотежа између ироничног патоса и лирских одступања. То није много. То је све“ (*Život, literatura*, 51). Ово су уједно и његови кључни аутопоетички појмови.

15 „Разрада“ ове аутобиографске изјаве је последњи, међу поштоваоцима Кишовог дела чувени одељак приче: „Нећете успети да ставите плочу на мој дом, јер је и он ваљда срушен. Или бисте морали ставити три-четири плоче са мојим именом: у разним градовима и разним државама, али ни ту вам не бих могао помоћи, јер не знам која је била моја родна кућа, не сећам се више где сам живео у детињству, једва знам на којем сам језику говорио. То што памтим, јесу слике: заљубана палма и олеандри негде крај неког мора, Дунав који тече мутнозелен поред ливада, једну бројаницу: ен-ден-дина, ти-рака, тина...“ (*Skladište*, 198).

Фрагменте 34 и 35 аутор је посветио матерњем језику, који сматра судбином и једином отаџбином писца-изгнанника: „Јер ако је успео да се отргне опасној једнозначности новојезика, то је у првом реду захваљујући јасној свести о томе да се не пише само речима, него и бићем, етосом и митосом, сећањем, традицијом, културом, замахом језичких асоцијација, свим оним, дакле, што се кроз аутоматизам језика претвара у замах руке (и обратно)“ (*Život, literatura*, 53).

Дужа верзија поменутих фрагмената о језику, „Варијације на средњоевропске теме (фрагмент)“, која је сачувана у рукопису, нередигована, објављена је захваљујући приређивачу М. Миочиновић. Премда је, по нашем мишљењу, ово не само најбоља варијација него и један од најбољих есејистичких текстова Данила Киша, нарочито у стилском погледу, писац је није укључио у коначну верзију есеја, јер се, како објашњава Миочиновићева, није уклопио у сведен стил и не толико личан тон осталих фрагмената (У: *Skladište*, 433). Тачно је запажање да се није уклапао ни обимом ни инсистирањем на сусрету балканских и средњоевропских симбола, који су више одговарали Кишовом индивидуалном бићу, и чиме се појам Средње Европе додатно ширио.¹⁶ Међутим, у ширем тематском оквиру, ова варијација о матерњем језику као личној и историјској „судбини“, као једином језику „на коме се сања и на коме се пише“, неодојива је од осталих варијација и део је пишчеве намере да скицира портрет средњоевропског писца. Он га је замислио као есејизован књижевни лик¹⁷ можда попут ликова Набокова или Маркиза де Сада у есејима, а истовремено налик портретима-огледалима у романима и приповеткама (почев од *Мансарге*, преко породичне трилогије и „Симона Чудотворца“, све до незавршене приповетке „Апатрид“). Кроз тај портрет израћа књижевни лик самога аутора:

„Он сада има око педесет година – никако мање од педесет, може само више – живи у изгнанству (као Кундера), пише на свом матерњем језику, чешком, словачком, пољском, мађарском, српскохрватском (српском или хрватском), можда и на јидишу (мада ми се чини одвећ млад за то), као да пише на неком мртвом језику, и стога му је тај језик још драгоценији; говори још и чита на француском, немачком, мађарском, руском, од рођења је двојезичан, а два-три је научио касније, али га сви питају, њега, тог јединог (како се њему чини) чувара свог

16 На питање за које је од два културна и религиозна наслеђа више везан, он одговара: „С једне стране, епска традиција српских јуначких песама, коју ми је пренела моја мајка заједно са опором балканском реалношћу, с друге средњоевропска литература, и декадентна и барокна мађарска поезија. У ову мешавину, начињену од судара и контрадикција, укључује се моје јеврејско биће, не у религиозном смислу, већ у једној суштински културној оптици, као истраживача“ (*Gorki talog iskustva*, 308).

17 „То неће бити тип, неће бити монтажа, него књ. лик, као у каквом роману“ (*Skladište*, 433).

далеког и блиског матерњег језика, питају га зашто не пише на француском, немачком, енглеском – а он већ по стоти, по хиљадити пут објашњава да се не пише језиком, него целим бићем, митосом, традицијом, свешћу и подсвешћу, утробом, сећањем, свим оним што се кроз замах руке претвара у аутоматизам, у случајну метафору, у асоцијацију, у књижевну алузију, у идиотизам, у несвесни или намерни цитат. Јер он – и то га управо чини средњоевропским писцем – вуче за собом ужасан терет мелодија језичких и музичких; вуче за собом клавир и мртвог коња, и све оно што је на том клавиру свирано, и све оне које је тај коњ носио у биткама и поразима, мермерне статуе и бронзана брадата попрсја, слике у барокним рамовима, речи и мелодије – речи и мелодије ником изван тог језика разумљиве, *реалије*, које на другим језицима треба објашњавати дугачким фуснотама, великом свету непознате алузије, ратове, епове, епске јунаке, историјске и културолошке појмове, турцизме, германизме, мађаризме, арабизме који имају свој јасан и прецизан полутон... [...].

Зато се он смешка горко кад му кажу: ‘Пишите на француском, па ви дивно говорите француски!’ јер они не знају да говорити дивно и писати није исто, не знају да је писцу језик судбина, и да је сваки покушај спољне интервенције, свако насиље над том судбином попут неке тешке операције или мутације гена из којих се не излази читав, не излази исти“ (*Skladište*, 332–334).

Киш је, дакле, уверен да писца одређује једино језик и зато је овај текст дубоко родољубив, а да то није непосредна тема. Из њега зрачи патриотизам који су му многи спорили, патриотизам „последњег југословенског писца“.¹⁸ С овом се преплиће и друга сродна тема, разрађивана у есејима о превођењу – немогућност да превод буде „бољи од оригинала“, јер оригинал је недостижан сваком преводиоцу управо због тог „клавира и мртвог коња“ – тог терета мелодијског, културолошког и историјског наслеђа које један језик носи и одређује припадност једној култури.¹⁹

Основни поетички *credo* средњоевропског писца, којим Киш поентира „Варијације на средњоевропске теме“, у ствари је аутопоетички фрагмент.

18 Кишови интервјуи из последње године живота сведоче да је он до последњег тренутка инсистирао на свом југословенству и средњоевропејству, и да је његов матерњи језик српски, односно српскохрватски: „Српски је језик на коме сањам и пишем, једини на коме својим мислима могу дати облик аутоматски“. „Могу рећи да истински добро знам само један језик: српскохрватски, и на том језику пишем и у Паризу. [...] А оно што ја тврдим – да нисам српски, ни хрватски, већ југословенски писац – то једноставно не постоји. Тако можете замислити да сам ја једини југословенски писац овог света“ (*Gorki talog iskustva*, 306, 318).

19 Сличан је став наратора у приповеци „Апатрид“: „Господин без отаџбине још се једном увери колико су непремостиве границе које деле светове и у коликој је мери језик једина човекова отаџбина“ (*Skladište*, 182–184).

Он показује да писац није напустио своје ране формалистичке ставове, мајсторски формулисане још 1971. године у анкети „Ми певамо у пустињи“:

„Ако кажем да је *свесћ о форми* једна од особина заједничких писцима средњоевропске провенијенције, форми као тежњи за осмишљањем живота и метафизичких амбивитета, форми као *моћућности избора*, форми која је покушај тражења неке архимедовске чврсте тачке у хаосу који нас окружује, форми која је противност расулу барбарства и ирационалној произвољности нагона, бојим се да сам тиме можда само уопштио своје сопствене интелектуалне и књижевне опсесије“ (*Život, literatura*, 55).

У белетристичком делу Д. Киша Средња Европа је фантастично симболизована Ахасфером (*луђајућим Јеврејином*, о коме говоре бројне средњовековне легенде), тј. неком врстом лутајуће, фантомске прошлости.²⁰ Други оригинални и амбивалентни симбол, како то показује Росићева, јесте документарни „доказ“ – Очев *Ред вожње*, који изражава и носталгију за прошлим временима и ироничну дистанцу према утопистичком средњоевропском сну. Или, још боље, сам лудо-луцидни Јеврејин Е. С,²¹ увек неостварен и увек идеализован: филозоф, романијер, аутор, рођак, брат, супруг, Отац... Слика такве, неухватљиве и немогуће Средње Европе јесте концепт који се за њене становнике стално понавља, било политички, било културолошки: „Јер слика Средње Европе заправо је фигура носталгије саме, носталгије за формама, идејама, праксама или гестовима који ни у средњоевропском ни у европском простору никада нису постојали као стварни; носталгије за простором који такође никада није постојао другачије до као културна и политичка химера; носталгије за свим пропуштеним историјским приликама да се такав простор изгради и сачува као стваран културни и политички простор савремене Европе“.²²

У бројним ауторским исказима Киш је развијао идеју о заједничком културном наступу југословенских писаца, где би нас представљали „Крлежа, Андрић, Црњански, који су, у културном значењу те речи, производ управо тог средњоевропског књижевног комплекса“ (*Život, literatura*, 182), и то на начин како је то учинила јужноамеричка књижевност. То би значило уједињење књижевности Средње Европе на широком културном плану, чије би

20 „И ако постоји мистерија од које се не може побећи, где слободна воља не помаже, онда је то она Јеврејина луталице“. [...] Пошто сам био обележен срамотом „космополитизма“ који у источним земљама има сасвим посебно значење, пошто бежах свуда „дисидент и без домовине“, силом прилика морао сам да нађем своје корене и своје племство у књижевности“, истиче Киш у интервјуу „Именовати значи створити“ (1985) (*Gorki talog iskustva*, 184).

21 Т. Rosić, *nav. delo*, 378–380.

22 *Isto*, 382.

се границе мењале у зависности од снаге индивидуалних талената, а не политичких и војних сила. Да је Киш до краја био свестан утопизма тог пројеката који је и сâм стварао, сведочи неколико последњих интервјуа датих страном штампи, у време када су на историјској сцени поново биле националистичке идеологије и политика разједињења тадашње Југославије.

Росићева скреће пажњу на читаву једну струју српског постмодернизма „за коју халуцинантно-фантастички дискурс о Средњој Европи остаје неизбежни заштитни поетички знак“: Драгана Великића, Радослава Петковића, Немању Митровића, Владимира Пиштала.²³ Међутим, тај Кишов дискурс служи као „легитимитет“ у свету и другим писцима са тла бивше Југославије; Мухарему Баздуљу и Александру Хемону, на пример (да споменемо само неке који на то и сами указују). Ако је реч о стварној по-етичкој интеграцији у европску књижевност, како тврди М. Пантић,²⁴ онда се на најбољи могући начин остварио онај други, индивидуални Кишов сан, који се савршено уклопио у (средњо)европски пројекат: „*Хиџо бих, доисџа, да моја дела ђослуже да се ђреџаци мосџи између различџиџих свеџиова и релиџија*“ (*Gorki talog iskustva*, 308. Kurziv М. В).

Литература

Velikić 1997: D. Velikić, *Danteov trg*. Beograd: Stubovi kulture.

Букиџегуја (https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%9A%D0%B0_%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0, приступљено 14.2. 2016.)

Kiš 2006: D. Kiš, *Homo poeticus. Sabranadela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*. Knjiga deveta. Beograd: Prosveta, 231–262.

– *Skladište*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*. Knjiga trinaesta. Beograd: Prosveta 2006, 183–199, 332–335.

– *Život, literature*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*. Knjiga четрнаеста. Beograd: Prosveta 2007, 33–56, 95–101, 174–188.

– *Gorki talog iskustva*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*. Knjiga петнаеста. Beograd: Prosveta 2007.

Kravar Zoran (<http://www.politika.rs/scc/clanak/179593/Ima-li-Srednja-Evropa-kulturni-identitet>, приступљено 4. 3. 2016.)

23 Isto, 378–380.

Једна од „референци“ професора Розенберга, лика из Великићевог романа *Данићев џири* управо је аутор *Пешчаника* Д. Киш и његов јунак Е. С. Интересантно је да Розенберг, као и Киш, настоји да створи типичну биографију средњоевропског писца, али с том разликом што он никада неће суштински спознати ни његову духовност, нити ће до краја схватити виртуелност појма Средње Европе. (Dragan Velikić, *Danteov trg*, Stubovi kulture, Beograd 1997).

24 М. Pantić, *nav. delo*.

- Kundera 1990: M. Kundera, „Otetí Zapad ili tragedija Srednje Evrope“. U zborniku *Češko pitanje*. Priredila i prevela Biserka Rajčić. Beograd: Biblioteka Pana Dušickog/ L&M: 63–75.
- Miočinović 2006: M. Miočinović, „Beleške (M. M.)“. U: Danilo Kiš. *Skladište*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*. Knjiga trinaesta. Beograd: Prosveta 2006, 389–449.
- Matvejević 1969: P. Matvejević, *Razgovori s Miroslavom Krležom*. Zagreb: Naprijed.
- Pantić Mihajlo. „Varijacije na temu Danilo Kiš i Srednja Evropa“. (<http://polja.rs/wp-content/uploads/2016/01/selecion1-22.pdf>, приступљено 3. 6. 2016)
- Rosić 2006: T. Rosić, „Koncept Srednje Evrope u savremenom srpskom romanu i politika novih kulturnih identiteta“. *Слика групој у балканским и средњоевропским књижевностима: зборник радова*. Уредио Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност, 375–389.
- Subotić 2007: M. Subotić, *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – I. P. „Filip Višnjić“.
- Todorova 1999: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*. Prevela Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov Vučen. Beograd: Biblioteka XX vek/ Čigoja štampa.
- Tompson 2014: M. Tompson, *Izvod iz knjige rođenih: priča o Danilu Kišu*. Preveo s engleskog Muharem Bazdulj. Beograd: Clio.
- Aleksander 2011: F. Aleksander, *Ni Zapad ni Istok*. Izbor I prevod Ljubica Rosić. Beograd: Albatros plus.
- Šubert 2006: G. Šubert, „Imaginarna geografija ‘Balkana’ iz suprotnih perspektiva I njihove manifestacije u književnim delima“. *Слика групој у балканским и средњоевропским књижевностима: зборник радова*. Уредио Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност, 17–30.

Mirjana M. BECEJSKI

“VARIATIONS ON MIDDLE EUROPEAN THEMES” OF DANILO KISH

Summary

In this paper it had been started from the question what was in diachronic included in the term Middle Europe, and why it was impossible to define it precisely in any sense. „New Middle European Concept“, actual in the 80s of the previous century, had also political background, but in his creation Middle European intellectuals had part in it, and it meant the fight for cultural unity of Middle European, for the recognition of their European identity. One of the first, and the most important supporter of this concept from Yugoslav area is Danilo Kish in whose literary oeuvre this virtual space is additionally mythologized.

The research attention was directed to Kish's essay “Variations on Middle European Themes”, in which he had elaborated in a concise manner his comprehension of Middle Europe, Middle European culture, Middle European writer, and numerous interviews in which he had thoroughly been elaborating these attitudes. There the writer expresses his comprehension of fascism, and Stalinism, Ahasuerus, and Judaism as “family happiness”, nationalism of small peoples, inferiorities of their “barbarian languages”, and attitudes on ironic lyrisms, “consciousness on form”, and stateless people as basic poetic features of Middle European writers. Due to all mentioned, and some universal truths on the mentioned symbolic tops, this essay is rightfully considered as one of Kish's most important self-poetic texts.

Key words: Middle Europe, politics, poetics, Judaism, Middle European writer, language.

УДК 27-773-9(497.11)"10"
904:711.451(497.11)"10"

Гордан Б. БОЈКОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПРИЛОГ РАЗМАТРАЊУ СЕДИШТА РАНОСРЕДЊОВЕКОВНЕ ЕПИСКОПИЈЕ МОРАВАЦА**

Айсиракй: Епископија која је покривала већи део Великоморавске долине јавља се веома рано у изворима. У српској средњовековној држави носила је име Браничевска, по истоименој тврђави. Остало је отворено питање где је било њено најраније седиште, до почетка XI века, као и да ли је било промене седишта у познијим годинама. Овај рад је прилог том питању, колико извори допуштају да се оно расветли у недостатку археолошког налаза епископске цркве.

Кључне речи: Моравица, Браничево, Великоморавска долина, српска средњовековна држава.

На списку присутних епископа на Сабору у Цариграду, одржаном 879-880. године помиње се Агатон, епископ Мораваца.¹ Сабор се бавио питањем статуса и уређења Бугарске цркве. Поменути епископ је у својој надлежности имао дијецезу чији обим није могуће утврдити само на основу овог помињања, али је по титули очигледно да је лежала уз Велику Мораву. Епископска места често су наследници римских епископија, али је на територији Великоморавске долине познато да су епископи седели у три града: током V века

* Истраживач-сарадник, gordanb7@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Тачан превод титуле, уз граматичко образложење даје Срђан Пириватрић: *Византијска тема Морава и „Моравије“ Констанијина Порфирогенија*, ЗРВИ, XXXVI, Београд (1997), 187.

на територији Велике Мораве помињу се епископи градова Виминациум, Маргум и Хореум Марги.² Тврђава Браничево настала је на супротној обали Млаве од Римског Виминацијума, док је Моравиште настало на Маргуму, како је већ речено. На месту града Хореум Марги никло је насеље Равно, али тамо су се са Немачким војводом Хајнрихом Лавом још у XII веку борили „Белијалови“ Срби, што вероватно значи да су били пагани.³ Равно је град који је опадао кроз читав средњи век, да би на крају завршио као село у Раваничкој повељи кнеза Лазара.⁴ Из свега наведеног не би га требало узимати у обзир као седиште епископије након што су Хуни уништили антички град средином V века. Насупрот томе, постојање Браничевске епископије кроз цео средњи век говори у прилог постојања епископског седишта на северу саме епископије.

С обзиром на титулу и њено читање, помишљало се да је седиште епископије био град Моравиште, раносредњовековно насеље настало на остацима античког Маргума, на ушћу Велике Мораве у Дунав. Следствено титули, дијецеза би обухватала целу доњу Велике Мораве. Први следећи познати помен епископије на том простору био је у Сигилиону цара Василија II, 1019-1020. год. Након слома Самуиловог царства, цар Василије је основао аутокефалну Охридску архиепископију. У оквиру ње је град Браничево био седиште епископа чија се јурисдикција простирала на већем делу Велико-моравске долине.⁵ Према томе, епископија у Браничеву и епископија Моравца заузима била би цео простор долине Велике Мораве: од ушћа Мораве и Млаве у Дунав на северу, до састава две Мораве на југу. Мада изгледа логично и базиран на изводима, ово је ипак преурањен закључак. На основу само титуле епископа Агатона не може се извлачити закључак о границама његове дијецезе. Сам Стојан Новаковић признао је да ни на који начин не може да тврди где су се налазили поједини градови који се помињу под Браничевском епархијом у том сигилиону; те да само износи претпоставку како би омогућио даљу научну расправу. На жалост, ни данас немамо више изворних, или материјалних доказа о локацији свих насеља из тог документа, тако да се није одмакло даље од претпоставки С. Новаковића.⁶ У сваком случају, можемо сматрати да су се Моравска и Браничевска епископија поклапале,

2 ИСН I, 100-104 (М. Мирковић)

3 Александар Узелац, *Скијски разбојници у бујарској њустињи: њојед једној ходочасника на Поморавље XI века*, ИЧ, књ. LIX, Београд, 62, 70-71.

4 Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд, 2007, 52, 92, 110.

5 Новаковић 1908: Стојан Новаковић, *Охридска архиепископија у њочейку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. године*, Глас СКА LXVI, Београд, 1908, 33-56. Другачије мишљење износи Н. Ђокић, М. Стевић, 50 и нап. 52.

6 По овом питању издваја се само рад Н. Ђокић, М. Стевић, *Краћи њрилози исијорији ѡрада Сѡалаћа*, Расински анали бр3/2005, Крушевац (2005), 44-62.

али не можемо на основу тога извучити закључке о границама територије на којој су се простирале.

Моравиште је било значајан град раног средњег века на Дунавској граници империје. Петар Дељан је свој устанак 1040. године започео управо из Београда и Моравишта. Према Скилици то су биле тврђаве Паноније.⁷ Византијски извори, сем за сам почетак устанка, више не помињу насеље. Овде се мора поставити питање: на које је насеље мислио Скилица када је Моравиште назвао тврђавом? Град Моравиште није имао бедеме, већ је био заштићен мочварама и рекама, као и антички Маргум пре њега. Да ли је то последица језичке конструкције, пошто у истој реченици помиње и Београд? Или је мислио на утврђено Браничево, одмах крај Моравишта? Учени Византинац, иначе одлично обавештен о догађајима везаним за Дељанов устанак, није нужно морао имати и тачне информације о имену тврђаве на далекој северној граници. То би био аргумент у прилог тези да је Скилица пренео тачно име насеља, али је погрешно називајући га тврђавом. У том случају, била би то ретка непрецизност у Скилицином извештају. Тврђава значи и војну посаду, а њено присуство прилично омета подизање устанка; али то није била препрека у Београду. Такође, Скилица нигде не помиње тврђаву Браничево. У првој половини XII века, Браничево и Београд кључне су тачке одбране Византијске границе према Угарској.⁸ Све то би говорило у прилог идеји да се иза имена Моравиште крије у ствари Браничево. Постоји и могућност да је учени Византинац свесно користио старији назив за доминантно насеље, па је уместо Браничево, користио име Моравиште. Могуће да није ни знао да оба, и насеље и тврђава, постоје истовремено, на малој удаљености. То је вероватно и због тогашто се Браничево у Византијској дипломатици јавља тек од 1020. године. Дакле, вероватно је мислио на старије насеље, Моравиште, погрешно га називајући тврђавом. Устанак се раширио одатле даље ка југу, где је отишао и вођа устаника, Петар Дељан. Градови уз Дунав, те 1040. године, нису били насеља која су изгледала прихватљиво за упориште, базу, икакав велики центар. Без обзира на то, очигледно је било место које је било довољно моћно за прилике у Византији тог доба и на том простору, да гарантује почетни успех устанку. Има ту и стратешког момената: пошто је на граници, устаници су били безбедни од напада царских трупа с леђа, или од борбе у окружењу. Но, не треба због тога потцењивати снагу самог насеља. У својој широкој околини, оно се очигледно истицало и пружало шансе бар за почетни успех устаницима.

Готово сто година касније, 1107. године, Охридски архиепископ Теофилат је у свом писму Таронитопулу, Скопском дуксу, поменуо и епископа

7 ВИИНЈ III, 142 (Ј. Ферлуга)

8 ВИИНЈ IV, 6-14, 39-55, 117-119, 127-137, 15-154 (Н. Радосевић-Максимовић)

Моравског. У том писму он је навео неке епископе охридске архиепископије: моравски, призренски, костурски, београдски, средечки.⁹ Пада у очи да су сви носили титулу према граду у коме су столовали и да се поново помиње моравски епископ, а не браничевски. Охридски архиепископ добро је знао како му се зову епископије, а и скопском дуксу је то било познато. Поставља се питање: да ли је у периоду између 1020. године и 1107. године седиште епископа измештено из Браничева у Моравиште, како указују византијски извори? Велики распон између извештаја, опречне вести о седишту епископије и одсуство археолошког налаза епископске цркве у градовима Браничеву и Морави, довели су до појаве неколико теза о њеном седишту. Михаило Динић сматрао је да је седиште епископа Мораваца био град Браничево, тврђава на ушћу Млаве у Дунав, која је бранила приступ долини Велике Мораве са севера.¹⁰ Р. Катичић сматра да је седиште епископије прво било у Браничеву, а да је касније измештено у град Моравиште.¹¹ С. Пириватрић мишљења је да је прво седиште епископије у раном средњем веку било град Моравиште, а питањем о њеном каснијем седишту се не бави.¹² Питање седишта епископије, посебно у раном средњем веку, изузетно је важно за профилисање градског насеља у односу на околину и његов даљи напредак.

У поменутом периоду, између 1020. и 1107. године године не само околина ушћа Мораве у Дунав, већ и читава Великоморавска долина била је слабо насељена, травната степа, под густом шумом. Таквом су је описали и учесници првог и другог крсташког похода, који су туда пролазили на свом путу ка цариграду.¹³ Након сузбијања најезде Печенег и других номадских народа, византијске власти почињу их насељавати на пусте равнице око Мораве, па све до Овчег поља и Софије.¹⁴ То је довело до стварања номадског друштва на том подручју, које се одржавало кроз цео XI- XII век, а местимично и дуже. Ови номади су утицали на начин живота свег становништва у долини Велике Мораве. Нису се устезали да нападају ни веће наоружане групе које су се кретале њиховом територијом. Такви услови нису доприносили развоју насеља без бедема, шта више – утврђена насеља постајала су све привлачнија за становништво због заштите коју су пружали зидови. Настало је подручје нестабилно за саобраћај, трговину, па и пољопривреду.

9 ВИИИЈ III, 353 (Р. Катичић)

10 Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку, Историјско-географска студија*, Београд, 1978, 90.

11 ВИИИЈ III, 353, нап. 544.

12 Срђан Пириватрић, *Византијска шема Морава и „Моравије“ Констанићина Порфиријенија*, ЗРВИ XXXVI, (Бгд), 1977, 179.

13 *Fontes Historiae Bulgaricae*, XII, Софија, 121, 190-191; А. Узелац, *нав. дело*, 65.

14 ВИИИЈ III, 162-164 (Ј. Ферлуга)

Крсташи првог крсташког похода, до Мораве су ишли копно, па преко Мораве до Браничева. То би сугерисало да је на Морави постојало насеље код кога се река прелазила, које је између два крсташка похода нестало. Како је Виа Милитарис прелазио Мораву код Маргума, крсташи првог похода прешли су реку код Моравишта. До покретања другог крсташког похода, Моравиште је нестало, те су војске римокатолика морале бродовима дуж Дунава до Браничева, одакле су настављале поменутим римским путем. Према томе, до средине дванаестог века, Моравиште више није постојало као насеље. Тешко да је могло бити седиште епископа почетком дванаестог века. Остаје питање: зашто онда Теофилакт користи назив моравски епископ, у свом писму Таронитопулу? Теофилакт Охридски образован је на Универзитету у Цариграду код најбољих учитеља и био је један од најобразованијих људи свог доба – образовањем је скренуо на себе и пажњу царског двора. Службу у Охриду доживљавао је као прогонство.¹⁵ Према обичају свог доба, архиепископ је изразио и имена, како би доказао своју ученост. Скопски дукс, коме је писмо и намењено, био је из истакнуте Византијске породице Таронитопулу. Из тих разлога архиепископ је вероватно свесно употребио старије име за Браничевску епископију, показујући тако царском управнику своју ученост и познавање ствари. У Охридској архиепископији, од доласка архиепископа Лава 1037. године, тежи се ка брисању свих веза са некадашњом бугарском црквом.¹⁶ Зато не изгледа логично да је епископско седиште измештено из града у који га је сместио византијски цар, у град где се налазило у време бугарских царева и устанака против византијске власти.

На основу изнесеног стања у дванаестом веку, мало је вероватно да је седиште епископије враћено у Моравиште. Вероватније је да је Моравиште опадало услед нестабилног окружења, док се Браничево као тврђава уздизало. Процесу уздизања Браничева допринело је и седиште епископа, које се ту налазило од 1020. године. Од те године почиње и опадање Моравишта. Не само што је Браничево било преблизу, већ се епископска столица у Браничево вероватно изместила управо из Моравишта, где јој је било прво седиште. Браничевска епископија постојала је и током периода српске средњовековне државе.

Закључак: Седиште епископије на северу Великоморавске долине налазило се у граду Моравишту. Од 1019. године и успостављања византијске власти над тим простором, седиште је измештено у оближњу тврђаву Браничево. Каснији помен моравске епископије у византијским изворима последица је стила писања учених Византинаца, а не накнадног враћања епископског седишта у град Моравиште. Седиште епископије остало дакле је у тврђави Браничево.

15 ВИНЈ III, 257-261

16 ВИНЈ III, 363, види нап. 11, са прегледом главних питања и литературом.

Извори

ВИИНЈ III-IV – Византијски извори за историју Народа Југославије III, IV, Београд 2007

Fontes - Fontes Historiae Bulgaricae, XII, Софија

Младеновић 2007: Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд.

Новаковић 1908: Стојан Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. године*, Глас СКА LXVI, Београд, 1-62.

Литература

Динић 1978: Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку, Историјско-географска студија*, Београд. (С. Ђирковић)

Ђокић-Стевић 2005: Небојша Ђокић, Миломир Стевић, *Краћи прилози историји рада Спалаћа*, Расински анали бр 3/2005, Крушевац, 44-62.

ИСН- Историја Српског народа I, Београд, 1981.

Живковић 2004: Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд.

Узелац 2010: Александар Узелац, *Скијски разбојници у бујарској јусици: поглед једног ходочасника на Поморавље XI века*, ИЧ, књ. LIX, Београд, 59-75.

Пириватрић 1977: Срђан Пириватрић, *Византијска тема Морава и „Моравије“ Констанијина Порфиријенија*, ЗРВИ XXXVI, (Бгд), 173-199.

Gordan B. BOJKOVIC

CONTRIBUTION TO THE CONSIDERATION OF THE SEAT OF EARLY-MEDIEVAL DIOCESE OF MORAVCI

Summary

The issue where the seat of the diocese was situated in the North of Velika Morava Valley in the early Middle Age, in Moraviste or Branicevo, had not been enlightened completely. The reasons are to be controversial source-related data, and the lack of archaeological evidences. The issue is important for the process of urbanization in early Middle Age, since the town differed from surrounding villages the most frequently based on the seat of bishops. As per the available sources, it may be concluded bishop's seat until 1019 has been the town of Moraviste. By the Chart of the tsar of Vasilije 2nd during the foundation of Ohrid's Diocese the seat was dislocated in Branicevo. Later on, the mentioning of the Moravska Diocese in the letter of Teofilakt Ohrid's bishop from 1107 is the consequence of the writing style of the erudite Byzantine, and not the factual state of affairs. On the contrary, the seat has permanently been in the town of Branicevo, from 1019 until the establishment of the authority of the Serbian medieval state in that area.

Key words: Moravica, Branicevo, Velika Morava Valley, Serbian medieval state.

УДК 94(=18)(497.115)"1912"
323.1(497.115)"1912"

Славиша И. БИШЕВАЦ*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

АРБАНАШКИ УСТАНАК У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ 1912. ГОДИНЕ

Ајсиракџи: Арбанашке побуне које су почеле након младотурске револуције временом су добиле веће размере и 1912. године прерасле у отворен устанак. Арбанашки прваци нису хтели одустати док се њихови услови, који су били неприхватљиви за турску власт, не испуне. Предводећи масу арбанашког становништва, Иса Бољетинац и његови сарадници заузимали су један за другим градове у Старој Србији, међу њима и Митровицу где се налазила касарна и неколико јединица турске војске, па је град постао јако упориште Арбанаса. Аутор има за циљ да уз коришћење извора и релевантне литературе прикаже завршну фазу ове побуне Арбанаса која је знатно утицала на свакодневни живот становништва Митровице и околине.

Кључне речи: Косово и Метохија, Косовска Митровица, Арбанашки устанак, 1912. година.

Завршна година турске владавине на територији Старе Србије оставила је неизбрисив траг у историји српског народа. Период пред почетак Првог балканског рата и ослобођења Митровице обиловао је многобројним догађајима у којима је учествовало и српско становништво. У неке догађаје Срби су ушли својом вољом, а у друге су и не желећи били укључени. Арбанашки устанци почели су још 1909. године, али побуњеничких маса тада у Митровици није било много. Међутим, временом су се толико намножили противници режима да их 1912. године младотурске власти нису могле сузбити. Чак је Митровица постајала све јаче упориште Арбанаса против младотурака.

* Докторанд, bisevac@hotmail.com

Легализација арбанашког покретапо доласку Младотурака на власт није довела до испуњењаоних битних нада овог народа.¹ Политика потпуне османизације царства била је у супротности са свим плановима за децентрализацију и аутономно организовање нетурских народа. Ипак, када је априла 1909. године младотурски режим запао у кризу, одлучујућу подршку су му дали Албански национални комитет, као и македонска револуционарна организација Јанета Санданског. Међутим, сарадња није дуго трајала па убрзо долази до првих оружаних сукоба Арбанаса са новом турском управом.²

Арбанашки устанак је током 1911. године већ почео да се шири и да захвата готово све крајеве Старе Србије, што је додатно погоршавалоионако неповољан положај српског становништва. Велика напетост осећала се у многим градовима Косовског вилајета, као и у самој Митровици. Овде се крајем године десило неколико напада Арбанаса, а стање је било толико лоше да је о томе писао и аустријски конзул. Недалеко од града, у непомредној близини железничке станице, 24. децембра 1911. године, усред бела дана, била је опљачкана група сељака која се враћала с митровачке пијаце. Сутрадан је у махали Хусеин Чауш отета нека крава, а наредне ноћи пљачкаши су у истом кварту покушали да одведу стоку, али су изгледа били отерани револверским хицима.³ Тих дана ни околина Митровице није била безбедна. Највећа несигурност била је присутна на путу Митровица-Пећ, а ситуација се додатно погоршала јануара 1912. године када су радници и предузетници били отерани одатле.⁴

Ситуација се у наредних неколико месеци додатно компликовала, а јако важну улогу играо је и међународни фактор.⁵ У митровачком крају

1 Детаљније у: Робер Мантран, *Историја Османској царства*, Клио, Београд, 2002, 696-704.

2 Реч је побуни која је избила у околини Ђаковице лета 1909. године због настојања турских власти да се изврши попис становништва и наплате нови порези. Казнена експедиција из Скопља угушила је побуну на суров начин, не штедећи ни албанске жене, децу и старце. Турске власти су и у Митровици очекивали нападе Арбанаса. Нарочито се око ове борбе тада организовао митровачки кајмакан који је главу Исе Бољетинца уценио на 150 лира (Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1986, 129; Архив Србије, Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење, пов. 294/8).

3 Богумил Храбак, Оријентација косовских и дебарских Албанаца у првим месецима 1912. године, у: *Зборник радова Филозофској факултета књ.30*, Косовска Митровица, 2000, 22.

4 Јаша Томић, *Политички системи*, књ.6, Нови Сад, 2007, 220.

5 Сви догађаји у вези с арбанашким устанком који су се одиграли почетком 1912. године били су предмет будне пажње како великих европских држава, тако и земаља из њиховог балканског окружења. Аустроугарску и Русију је расплет устанка, као и догађаји у вези с њим, интересовао из политичких разлога, док су Србија и Црна Гора и даље упорно тражиле своје место у свим компликованим балканским догађајима,

почетком 1912. године, на безбедност су се жалили и представници аустроугарског конзулата које су арбанашке групе почеле узнемиравати и уцењивати. Аустроугарски конзулат се преко свог министарства жалио Порти, па је из Цариграда стигло наређење косовском валији да испитаделовање ових арбанашких група. У самој Митровици вицеконзулат је наоружао десетак католичких домаћинстава аустријским пушкама, а српски становници нису хтели да пружају такву услугу конзулату, па су одбили оружје. Убрзо је турска 20. дивизија у Митровици била допуњена људством ратног састава и због заоштрене ситуације била је у приправности.⁶

Половином марта ситуација се додатно компликовала, сада већ на целој територији Косовског вилаета. Арбанашке банде нису престајале са препадима на српска села и вароши. Српски конзул из Приштине је у једном извештају Министарству иностраних дела писао да је становништву у митровачкој и вучитрнској кази неопходно давати оружје да би се одбранили

убеђене да арбанашке устаничке акције нити су могле, нити су хтеле да окончају дуговековну турску власт на Балкану. Осим ових, у догађаје на Косову и Метохији уочи балканских ратова биле су уплетене и још неке друге европске и балканске државе. Аустроугарско интересовање за Косово и Метохију у завршној години албанског устанка појачавале су активности и захтеви самих устаничких првака. Пошто су били одбијени од младотурака, Хасан Приштина и његови истомишљеници су се одлучили да заинтересују неку од европских велесила за циљеве борбе косовско-метохијских Албанаца, како би код ње нашли ослонац пре почетка ратних операција новог устанка. Избор је пао на Аустроугарску и Енглеску. Зато су се изасланици албанског Битољског конгреса за помоћ обратили аустроугарском конзулу у Битољу. Хасан Приштина се састао са генералним конзулом Аустроугарске у Солуну, док су неки представници арбанашког националног покрета консултовали конзула Прохаску у Призрену. Од свих њих су добили негативан одговор уз образложење да Беч не може да подржи устанак, јер то не би учинила ни Велика Британија, тренутно незаинтересована за догађе на Балкану. Генерални конзул Аустроугарске у Солуну, Крал, уверавао је Хасана Приштину да ће се арбанашке земље сачувати од страног ширења не устанцима, већ радом на привредном и национално-културном плану, управо користећи оквире турске државе. Истом приликом конзул Крал је настојао да преко свог саговорника убеди и остале арбанашке прваке у то да ће интересе свога народа најбоље обезбедити, уз помоћ Беча, еволутивним путем а не револуцијом. Истовремено је енглеска влада, преко свог конзула у Скопљу, поручила да неће да се меша у балканска питања, па зато неће ни подржати, али ни ометати, нови устанак. Италијанска званична политика је имала неодређен став према арбанашком устанку 1912. године. Била је вољна да га подржи једино из страха да се Аустроугарска у вези с њим не окористи у условима када је њен ривал Италија била заузета на другој страни Османског царства. Хасан Приштина је позивао и представнике ВМРО-а у Скопљу на сарадњу у борби против Цариграда, па и на оснивање аутономне албанско-македонске државе (Архив Србије, Лични фонд Милована Миловановића Х, Аустро-Угарска и Балканско полуострво, 19.1. 1912).

6 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. V, св. I, (=ДСПКС), приредио, М. Војводић, Београд, 1984, док. 202.*

бар од најобичнијих турских зулумџара. Он наводи да му није јасна порука која је стигла у последњем телеграму, „да се оружје више неће издавати“, и сматрао је погрешном. Ако би се престало са давањем оружја, мислио је да би и онако лош положај српског становништва био отежан. Као позитивне, он наводи примере оних кућа које Арбанаси више не дирају, јер знају да поседују оружје. Конзул је подсећао оно што су често српске власти заборањавале, да има Арбанаса који чувају поједина српска села. Многима од њих било је обећано оружје, али им није дато, а та неиспуњена обећања, сматрао је конзул, доприносе да „ми губимо све више у очима Арнаута“.⁷

Да су арбанашка недела попримила шире размере и да турска власт више није била у стању да контролише прилике, како у Митровици тако и у осталим деловима Косовског вилајета, говоре и жалбе које су у Цариград стизале од стране аустроугарске амбасаде, а на основу извештаја конзула у Митровици. Аустроугарски представници су се жалили на арнаутске чете које крстаре у Митровици и њеној околини. Они су писали да су те чете чиниле велика зла у овом крају па су у последње време уцењивале чак и стране, нарочито аустроугарске поданике. Посебно су се жалили да им је отежана слобода кретања, што је ометало њихов рад. Да ли су ови догађаји били случајни или последица негативног одговора аустроугарске владе на захтев за помоћ Арбанаса, тешко је рећи, али се њихова хронологија поклапала. О овим дешавањима имали су информације и представници српског конзулата у Приштини који су извештавали о томе Министарство иностраних дела, фебруара 1912. године.⁸

После ових жалби, представници турске Портетражили су извештај од косовског валије о стању у митровачком крају. Косовски валија је потврђивао постојање једне „мале чете“. Он наводи да је та чета извршила неколико напада на поједине трговце, али да су у питању турски поданици. Њему нису биле познате никакве жалбе од стране туђих представника на нападе или уцене које је та чета према њима учинила. Валија је тврдио да нико из аустроугарског Конзулата није уложио примедбе на поменуте чете, зато су га посебно изненадиле притужбе које су стизале из аустроугарске Амбасаде.

Постојање поменуте арбанашке чете као и многих других било је сигурно, али на основу ових записа тешко је утврдити у којој мери су оне стварно ометале аустроугарске поданике. Међутим, веома је значајна вест да се аустроугарска амбасада жалила на несигурност у рејону од како га је аустроугарска војска напустила.⁹

У исто време стање арбанашко-младотурских односа на Косову и Метохији наговештавало је још снажнију устаничку активност арбанашких маса.

7 ДСИКС, V/1, док. 202.

8 ДСИКС, V/1, док. 103.

9 Исио.

Такво расположење није умањивало ни све очигледније покушаје младотурских власти да мањим реформским акцијама умире тамошње арбанашко становништво. Истоветна ситуација владала је и почетком месеца априла у Скадарском вилајету, па су младотурске власти и арбанашки устаници, свесни неминовности новог међусобног сукоба, почетком тог месеца наставили интензивне војне припреме за његово организовање.¹⁰

У условима расламсавања арбанашког устанка¹¹ крајем месеца маја 1912. године, на територији Косова и Метохије су били појачани различити облици притисака на српско становништво које је још од самог почетка устанка било у незавидној ситуацији. Многи од њих су животима плаћали настало безвлашће, док за друге није постојало никакво друго решење већ да „беже или да се турче“.¹² Није био ни мали број Срба који су излаз из насталог стања налазили у наоружавању. Оружје је тражено од пограничних српских власти, првенствено оних из топличког округа. Зато је начелник тог округа током месеца јуна консултовао српску владу како да реагује и „шта да ради са онима који долазе да купе оружје, а шта са онима који овамо беже“¹³. Добио је одговор да оним Србима који су тражили оружје, ако се у њих могло имати поверења, оно и да.

Српска политика је и 1912. године настојала да арбанашки устанак искористи за даље слабљење турског поретка и истискивање аустроугарског

10 Турска влада и њени војни кругови, свесни чињенице да се Арбанаси припремају за нови устанак, у настојању да избегну изненађење, спроводили су у строгој тајности исто, доста интензивне војне припреме. Без велике помпе, оружје и муниција стизали су у све центре Косова и Метохије и у њима је вршен попис добровољаца, а настављена је и акција раздавања оружја муслиманима верним држави. Тако је команда косовско-митровачке дивизије током месеца априла била поделила муслиманима горњих крајева, Санџака и северног дела Косова и Метохије преко 50.000 пушака са неопходном муницијом. У магацинима оружја у Гњилану и Приштини налазило се најмање 6.000 брзометки, а слични магацини постојали су и у Косовској Митровици, Феризовићу, Призрену, Пећи, као и касабама у непосредној околини Црне Горе. Крајем марта и почетком априла у свим крајевима Косова и Метохије осећало се и померање турске војске, која је непрестано у те крајеве пристизала. Турска војска је, на устањени начин, пристизала до Скопља и одатле је долазила на Косово и Метохију, тј. у Феризовић и Косовску Митровицу, а затим је била распоређивана по косовско-метохијским центрима. Нагомилавање војске плашило је и Арбанасе па су се многи од њих питали шта им се спрема (ДСПКС, V/1 док. 213).

11 Устанак Арбанаса у Косовском вилајету 1912. године био је припреман од стране националиста и спроведен у дело под вођством истакнутих главара, присталица старог режима. Главни обједињујући чинилац целог покрета је било непријатељство према младотурцима. Поред тога, и једни и други су делили иста схватања о односу између Арбанаса и Срба, тј. о њиховој међусобној неправедности (М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, 134).

12 ДСПКС, V/1, док. 377.

13 ДСПКС, V/1, док. 377.

утицаја у његовом вођству. Са истакнутим арбанашким првацима Бајрамом Џуријем,¹⁴ Исом Бољетинцем¹⁵ и Риза-бегом контактирао је приштински конзул,¹⁶ а Бољетинчеви синови су били гости владе у Београду. Другим арбанашким првацима из фондова српске владе исплаћиване су позамашне суме новца или им је допремано оружје.¹⁷

Српској влади је необично било стало да уз себе има утицајног представника устаничког покрета, Ису Бољетинца, па су преговори са њим вођени током априла¹⁸ настављени и током месеца маја 1912.

- 14 Арбанашки првак из Ђаковице и турски жандармеријски виши официр, фебруара и почетком марта 1912. године боравио је у Цариграду, позван од надлежних функционера да би се установиле додирне тачке за споразум са Арбанасима. Било је карактеристично да у повратку није дошао на Косово заједно са министром Хаџи-Алил бејом, чији је задатак на Косову био у томе да приволи Арбанасе за младотурке. Детаљније: Б. Храбак, *Арбанашке ситуације*, књ. II, 276-277.
- 15 Иса Бољетинац је у то време, наводно, важио је за пријатеља Срба. Тражећи савезника против Турака, Србија се доста ослањала на њега и вероватно га је снабдевала оружјем. Иса који је у то време радио и за аустроугарску обавештајну службу, поред добре сарадње са Портом и владом Црне Горе, јављао је Порти где и код кога се оружје налази. Овај политички маневар лукавог политичара Бољетинца, био је смишљен због општинске да је он српски шпијун и да ради за Србију. Тако је Бољетинац преко ноћи постао сарадник Порте и вођа Арбанаса на овим просторима (З. Ч. Вукадиновић – М. Ј. Богавац, *Српскајросвешта и култура у Косовској Митровици 1836-1941*, 21).
- 16 Конзул је сматрао да везе и сарадњу са Арбанасима треба успоставити управом тренутку (крај марта 1912. године), када су већ били изборили споразум с Младотурцима, да би се на овај начин бар донекле умањила арбанашка насиља над српским становништвом. Он је у свом извештају, као карактеристичан, наводио случај пљачке Огњана Раденковића, истакнутог митровачког Србина, побратима Исе Бољетинца. Конзул је мислио да је ово није урађено без знања Бољетинца, што је сигурно било тачно. Он био заштитник суседних српских села и добро је знао за сва дешавања. Ниједна акција Арбанаса у митровачком крају није била започета без претходног његовог одобрења. Који је прави разлог напада, не можемо са сигурношћу тврдити. Претпостављамо да је то био покушај да се Раденковић заплаши и прикључи акцији Арбанаса (ДСПСК, V/1, док. 222).
- 17 У косовско-митровачком крају српска влада је средином месеца априла изразила спремност да Иси Бољетинцу „стави на расположење услуге које је он од ње желео“ у замену за заштиту тамошњег српског живља. Мислило се на оружје које је Бољетинцу од стране српске власти раније било обећано, а које је он био спреман платити. Детаљније у: Група аутора, *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 279.
- 18 Капетан Божин Симић је 7. априла 1912. године био у родном месту Исе Бољетинца и са њим разговарао о сарадњи са Србијом у вези са нововнасталом ситуацијом на Балкану. После дужих разговора он је пристао на сарадњу. Иако је рекао да више воли да му суди српски краљ него младотурци, ипак је поставио неке услове. Обавезе Србије састојале су се у томе да поред моралне подршке устаницима, у случају општег устанка, буде му достављена потребна количина оружја, муниције и других потреба, али и да прими на своју територију „све арнаутске четнике који буду морали да напуштају Арнаутлук и храни их о свом трошку“. Арбанашки првак је дао часну реч да о сарадњи

године.¹⁹ Преко митрополијског намесника у Косовској Митровици, Анђелка Нешића, српска влада је 13. маја од Бољетинца тражила да никако не диже устанак пре него што српска влада каже да је наступио подесан моменат.²⁰ Очигледно да последња настојања српских надлежних представника нису дала резултате, јер је митровачком свештенику Нешићу и Огњену Раденковићу, Бољетинац само два дана касније саопштио да је устанак немогуће одложити.²¹ Нису помогла ни упутства српске владе да би дизање новог арбанашког устанка представљало опасност за област Старе Србије и целу Албанију од Аустроугарске. Следио је Бољетинчев одговор да су устаници решени борити се „иа ма сви Арнаути изгинули и ма дошао ко хоће“, а „ако Аустроугарска пође, пола устаника окренуће се против ње“.²² Главни разлог због ког се устанак није могао одложити била је Бољетинчева жеља да се што пре освети младотурцима. По његовом мишљењу учешће у устанку требало је да узме око четири стотина устаника. Добивши примедбу да је то претерано и да нема толико пушака, он је говорио да „ко нема пушку бориће се секиром“.²³

Ускоро је Бољетинац тражио од Србије, уколико је остала при ранијем обећању, да пошаље на Угљарски Крш 1.000 пушака. Захтевао је да их буде и на свим караулама до Преполца.²⁴ Потраживање оружја он је образлагао тиме да ће Србија имати користи од помоћи коју би пружила арбанашким устаницима. Иако је Бољетинац био убеђен да ће устанак успети, српски конзул је био скептичан по том питању. Међутим, сматрао је да му треба изаћи у сусрет. „Боље је имати га за нас, него против нас“, говорио је конзул.²⁵

Наредног дана из Београда је стигао одговор да ће се Србија пријатељски држати према арбанашком устанку, водећи се уверењем да су Срби и Арбанаси упућени на заједницу и у будућности, као што су били у прошлости.

са Србијом неће причати у јавности, а истовремено неколико пута напомињао да никада није имао ништа са Аустријом. Капетан Симић је био убеђен у искреност Бољетинца и одмах је о овом разговору обавестио председника Министарског савета и министра иностраних дела Краљевине Србије, Милована Миловановића. Миловановића је одмах одговорио да се влада слаже са унапред поменутих захтевима и да ће у наредном периоду учинити све што је у њеној могућности ради успешног остварења заједничких жеља и циљева (ДСПКС, V/1, док. 281).

19 Конзул Милојевић је био мишљења да се Бољетинцу што пре дају обећане пушке, јер га у супротном на своју страну могу привући богате и утицајне турске аге. За српски интерес је посебно опасно било приближавање Бољетинца и оних албанских достојанственика који су били под утицајем Аустроугарске (М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, 123).

20 ДСПКС, V/1, док. 243.

21 ДСПКС, V/1, док. 243

22 ДСПКС, V/1, док. 243

23 ДСПКС, V/1, док. 344.

24 ДСПКС, V/1, док. 345.

25 ДСПКС, V/1, док. 345.

Српска влада је потврдила да ће се држати датих обећања, па су оружје и муниција, што је могуће брже, морали бити упућени на пограничне карауле ка Преполцу. Из владе су наводили да ће, како се устанак буде развијао, број пушака које ће послати прелазити тражени број. Порука за Бољетинца била је, да он и његови другови наставе с пуним поверењем обраћати се Србији.²⁶

Српске власти су почетком јуна 1912. године испуниле раније дато обећање у вези са доделом оружја арбанашким устаницима. То је Бољетинац отворено рекао косовскомитровачком Србину, Огњену Раденковићу, приликом једног сусрета. Истовремено се на арбанашком митингу у селу Јунику појавио и говорник краља Николе Петровића са понудама арбанашким устаничким вођама, да се у случају потребе поново склоне у Црну Гору. Арбанашкевође, Иса Бољетинац и Бајрам Цури, су на овакву понуду црногорског владара одговорили да ће се за помоћ радије обратити Србији, јер је она у бољој могућности да их помогне. Истовремено је Бољетинац позвао Србе из Митровице, Грабовца и Рудара да му се придруже. Срби су остали храбри и одлучни да се не прикључе устанку. Само је Огњен Раденковић Бољетинцу одговорио да ће се одазвати његовом позиву. Било је важно да се устанку прикључе и Срби из околних крајева, па је Бољетинац наредних дана слао Раденковића у Стари Колашин да се договори са тамошњим српским вођама око послате им понуде.²⁷ Бољетинац је од Срба тражио да му се придруже у борби за стари режим, уз претњу да ће их у супротном протерати у Србију.²⁸ Раденковић је био у незавидној ситуацији, па је од владе у Београду тражио савет да ли да наговара Србе да се придруже Бољетинцу или не. Из Београда му је саветовано да се придружи арбанашким устаницима, и да се потруди, како би се по две пушке доделиле и колашинским Србима.²⁹

26 ДСПКС, V/1, док. 345.

27 За више информација видети: Славиша Бишевац, "Стари Колашин – бранилац српства на Косову и Метохији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности 1*, Београд-Косовска Митровица, 587.

28 ДСПКС, V/1, док. 375.

29 Комесар железничке полиције у Ристовцу у писму начелнику врањског округа писао је: „Бољетинац иако прети да ће Колашин запалити, ако га не послушају, ипак то не сме учинити, јер му после тога други ослонац не преостаје“. Он је сматрао да се овоме могло стати на пут на тај начин, што би се упутило 150-200 пушака, које би биле дате сељацима те да се они у случају напада Арбанаса одупру оружјем, али ако се оставе празних руку, онда ће бити принуђени да подлегну Исиној заповести. Он наводи да је било веома тешко предвидети ток арбанашког устанка и да не зна које би размере могао да добије. Али, по обавештењима које је имао, знао је да везе Бољетинца са Србијом нису остале тајне и „да је Бољетинац-бег добио крила која му је позајмила Србија“. Сами Бољетинчеви пријатељи Арбанаси са села су говорили о томе да је Бољетинац добио сто српских брзометних пушака. Емин Батуц, Арбанас, виђен трговац у Митровици, рекао је Јордану Божовићу учитељу у Брњацима, да Бољетинац сад има велику силу, јер му Србија даје оружје. ДСПКС, V/1, док. 164, 514. и 519.

Другом половином јуна 1912. године младотурске власти су јавно сумњале да Србија наоружава Арбанасе. Пећки мутесариф је ту сумњу јавно и испољавао, док је косовско-митровачки кајмакан изјављивао да је Арбанасима пећког краја Србија већ послала више хиљада пушака. На то је приштевски мутесариф бившем народном посланику, Сави Стојановићу, говорио да не разуме како може Србија, као пријатељска држава, тако очито подржавати Арбанасе. Нерасположење турских власти према Србији није много ублажило ни образложење српске дипломатије да поменуте информације нису истините, као и то да се додељеним оружјем штити тамошње српско становништво.

Информације да су устанци оружје примали од Србије младотурске власти су током 1912. године примале и од људи из окружења Исе Бољетинца. Оне су у томе имале све више доказа, чиме је положај косовско-метохијских Срба постајао још сложенији. Упркос том сазнању, конзул Милојевић није био за прекидање наоружавања. Напротив, он је свој став у вези са том акцијом износио кроз лично мишљење говорећи: „Само ако ми будемо дали више оружја, може се очекивати са обе стране више жртава“.³⁰

Месеца јула знатно су били ојачани односи између дела арбанашких устаничких вођа и српске владе. Оружје и муниција су и даље стизали до устаника. У главном граду Србије су боравили многи угледни Арбанаси, на пример синови Исе Бољетинца, Неџип Драга, а очекивао се долазак Исмаила Темалија. Поред поклона и новчане помоћи, у Београду је био отворен и посебан устанички фонд из ког је арбанашки првак Бајрам Џури тражио нових 5.000 пушака. Влада у Београду је настојала у свим сусретима да усмерава спољнополитички правац заједничке сарадње, јер је боље познавала политичке прилике у Европи. Она је, у ствари, настојала да устанак подреди својим интересима, тј. да арбанашке устанике што чвршће усмери против Турака у правцу Солуна. Истовремено су српски дипломатски кругови били против било каквог вида арбанашке аутономије, јер би она за собом повукла и аутономију Македоније, а и једна и друга су директно биле супротне интересима Србије на југу. На другој страни, устанички прваци нису били убеђени у искрено пријатељство Београда, али су настојали да Србију искористе у борби против Турака. Бајрам Џури се чак надао да би се Србија и војнички могла ангажовати против Турака. Друга група арбанашких представника веровала је да би се Србија задовољила да са Црном Гором подели Санџак и да добије гаранције да ће се са српским становништвом на Косову и Метохији исто поступати.³¹

Настојање српских власти да придобију део виђенијих Арбанаса било је изражено и при крају устаничких акција на Косову и Метохији средином

30 Б. Храбак, „Османлијско царство Младотурака и Србија”, у: *Симпозијум Сеоски дани Срејена Вукосављевића III, Пријепоље*, 1975, 336.

31 *Исидо*, 337.

јула 1912. године. То настојање је било толико изражено највероватније зато што је српска политика желела да остане присутна на овом простору приликом коначног решења његове политичке судбине. Зато је 17. јула 1912. године свештеник Анђелко Нешић од владе из Београда молио за новчану помоћ у висини од две стотине динара за породицу Исе Бољетинца, која се у Митровици налазила без средстава, док јој се старешина „бавио“ у околини Лаба. Из Београда је сутрадан стигло одобрење да се тражена сума додели.³²

Арбанашка побуна се ширила крајем месеца јула и све више захватала цео митровачки крај. Заузимајући околне територије устаници су стигли до града Митровице у којој је било неколико одреда турске војске. Под претњом да ће је напасти, турска војска се повукла у касарну.³³ Бољетинац је поподне, 27. јула 1912. године, са више од две хиљаде људи свечано ушао у Митровицу.³⁴ Међу њима је било и неколико Срба, а помиње се и један свештеник кога је он довео из Новог Пазара.³⁵ У Митровици је Бољетинца посетио поново кајмакан, неки грађани, чланови општине, представници народа, официри и маса војника. Том приликом, кроз разговор са њима, он је више пута понављао да ће све бити добро „само да су здраво и Срби и Арбанаси“.³⁶

После заузимања Митровице³⁷ устаници су планирали да се упуते преко Вучитрна и Приштине за Скопље.³⁸ Бољетинац је планирао да тамо поведе и српског свештеника из Митровице, Анђелка Нешића, као и два грађанина којима би се придружили остали представници народа из других косовских места.

Према извештају министра војног Србије, генерала Радомира Путника, у последњој декади месеца јула на Косову и Метохији се појавила и једна

32 Д. Маликовић, *Косово и Метохија 1908-1912*, 374.

33 Оваквом исходу догађаја претходило је пређашњи састанак Исе Бољетинца и митровачког кајмакана изван вароши. Ту су договорили да се војска повуче, што је и учињено у току ноћи. Пут ка граду био је отворен. (ДСПКС, V/2, док. 1).

34 Крајње попуштање турске војске и власти био је доста узненађујући поступак којим се стиче утисак, да су по сваку цену желели сачувати Арбанасе од страног а нарочито од српског утицаја (ДСПКС, V/2, док. 14).

35 Нисмо успели да сазнамо његово име.

36 ДСПКС, V/2, док. 1.

37 Конзул Милојевић из Приштине, извештавао је о уласку Исе у Митровицу, наглашавајући да је са Исиним синовима дошао и свештеник Нешић. „Наредио сам Нешићу да изјављује свуда да је он делегат српског народа града Митровице и околине“, писао је конзул (ДСПКС, V/2, док. 14).

38 У митовачкој чаршији се причало о даљем походу Исе и његових људи, али конзул Милојевић је писао да „Бољетинац неће журити чим се дочепао Митровице док не посвршава своје послове са старешинама“. Он је наглашавао да Митровицом шетају наоружани Арбанаси али да „никоме штете не чине“ (ДСПКС, V/2, док. 14).

српска чета под командом неког капетана „која је имала радити са Арнаутима“. Јавно експонирање ове формације косовско-метохијским Србима очигледно није било по вољи. Та нелагодност била је последица страха да их Турци не окриве као јатаке и не ставе под преки суд, тим пре, што до тада у тим крајевима нису залазиле друге српске војне јединице. Самом Бољетинцу није било право што та српска чета није прво дошла код њега, већ је посетила друге арбанашке вође. У Косовској Митровици су, наводно, сви Срби знали за постојање поменуте српске чете у арбанашкој служби, али су се плашиле да за то не дознају турске власти, као што се то нешто раније десило у вучитрнској кази.³⁹ Када је 19. августа 1912. године турска влада донела одлуку о прихватању раније поднетих арбанашких захтева, положај устаника је постао бесперспективан.⁴⁰ О томе је требало да расправља и заказана конференција арбанашких вођа у Скопљу са Ибрахим-пашом. Како су преговарачи са собом довели и 300 наоружаних пратилаца, Ибрахим-паша је захтевао да ови одложе оружје. Овакав захтев Арбанаси су одмах одбили, а градом су кружиле вести да ће устаничке формације да нападну градско складиште оружја. Градске банке и трговачке фирме су прекинуле рад, чиме је живот у скопској чаршији био потпуно паралисан. У оваквој ситуацији до изражаја је дошло раније присутно нејединство арбанашких устаничких вођа. Тако је група око Хасана Приштине тражила да се Арбанаси врате кућама, а она око Риза-бега Круезиуа да се нападну војни магацини у граду.

И Бољетинац је са својом дружином већ био донео одлуку да се врати у родни град, а дан касније (20. августа), такву одлуку донела је и маса других арбанашких устаника. Тога дана из Скопља је у правцу Косовске Митровице пошло пет, а за Куманово и Прешево један вод устаника. Са војницима су пошле и старешине. У центру вилајета једино је остао Хасан Приштина и то сам, без својих присталица. Овакав исход догађаја подигао је самопоуздање Арбанаса, а отежао положај осталог становништва, пре свега српског.⁴¹

39 Д. Маликовић, *Косово и Метохија 1908-1912*, 374.

40 Арбанашка побуна против младотурака завршила се када је влада распустила парламент и расписала нове изборе. Ови избори, међутим, нису одржани јер је у међувремену дошло до Првог балканског рата, којим је Турска протерана са ових простора (В. Секулић, *Ослобођење Митровице у Првом Балканском рату*, 154).

41 Србија и Бугарска обратиле су се почетком августа 1912. године руском министарству спољних послова с молбом да преузме иницијативу и да се и хришћанском елементу у Турској дају иста права, каква су добили Арбанаси. У народу ових држава, како су говориле њихове владе, постојало је огорчење и „то огорчење ће се још и појачати, ако се утврди да су Арбанаси, који су се дигли на оружје, постигли знатне резултате, док други народи остају у досадашњим бедним приликама, јер се покоравају вољи сила“. Руски министар је тражио да се повластице за Арбанасе по могућности ограниче и обећање турске владе да ће и другим народима дати иста права. Ситуација, међутим, није била тако једноставна. За арбанашке захтеве залагала се аустроугарска

Закључак

Лоше стање у Османском царству крајем прве и почетком друге деценије XX века, довело је до низа догађаја који су постали озбиљна претња његовом опстанку. Младотурска револуција требало је да доведе до реформи и спречи даље пропадање царства. Младотурци су пропагирали више слободе и већа права за све становнике царства, али сва та обећања није било могуће спровести у дело. Арбанашко становништво пружило је пуну подршку младотурском режиму који је брзо изневерио њихова очекивања. Као последица тога уследио је талас устанака и побуна који су трајали у периоду од 1909. до 1912. године. Митровачки кајмакан и представници турске власти у другим косовским варошима, без успеха су покушавали да зауставе Арбанасе који су оружјем почели да се боре за своја права. Овакав след догађаја ишао је на руку српској влади која је успоставила везе са арбанашким првацима покушавајући да их искористи за своје интересе. Они су незаушастљивом брзином заузимали један за другим косовске градове и вароши, а после заузимања Митровице, где им није пружен очекивани отпор, они су чак стигли до Скопља. Власти нису биле у стању да сузбију ширење устанка, па су пристале да распишу изборе за турски парламент. Ови избори су представљали битан моменат и за митровачке Србе који су покушавали да донесу исправну одлуку и на изборној листи се прикључе правој страни.

Необјављени извори

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење
 Архив Србије, Лични фонд Милована Миловановића

дипломатија свом снагом. У Бечу се свим средствима радило да се арбанашко становништво ојача и што више рашири. Велика Албанија, по њиховом мишљењу, била би најбоља брана према Србији. Сукоб између Срба и Арбанаса око простора Старе Србије, био је само једно од средстава којим је Аустроугарска водила необјављени рат против Србије. Сузбијање Србије се, по плановима из Беча, водило на три упоредна плана: на привредном плану Србији је био наметнут исцрпљујући царински рат (1906-1911); на плану саобраћаја – пројекат новопазарске железнице имао је за циљ да изољује Србију од транспортних веза са остатком Европе и тако елиминисе њену стратешку важност као простора који најкраћим путем повезује средњу Европу са Малом Азијом; на трећем плану биле су добро синхронизоване две политичке акције: најпре је анексијом Босне и Херцеговине (1908) најављена нова етапа угрожавања српских интереса, да би, у следећој фази тежиште било постепено пренето на активнију подршку – усмеравање и практичну координацију свих албанских планова који су, због ривалства око територија, по правилу били уперени пре свега против Србије и Срба у Старој Србији (Владимир Ђоровић, *Наше победе 1912-1918*, 25-26; Уп. Д. Батаковић, *Косово и Метихија историја и идеологија*, 90).

Објављени извори

Документи о сїолној їолиїици Краљевине Србије 1903-1914, књ. V, св. I, приредио, М. Војводић, Београд, 1984.

Документи о сїолној їолиїици Краљевине Србије 1903-1914, књ. V, св. II, приредио, М. Војводић, Београд, 1985.

Литература

Батаковић 2007: Д. Батаковић, *Косово и Меїохија Истїорија и идеолоїија*, Чигоја штампа, Београд.

Бишевац 2013: С. Бишевац, Стари Колашин – бранилац српства на Косову и Метохији, у: *Кулїурно наслеђе Косова и Меїохије. Истїоријске їековине Србије на Косову и Меїохији и изазови будућносїи I*, ур. Урош Шуваковић, Канцеларија за Косово и Метохију, Београд–Косовска Митровица.

Богдановић 1986: Д. Богдановић, *Књиа о Косову*, Београд САНУ.

Вукадиновић – Богавац 2001: Ч. З. Вукадиновић – Богавац Ј. М, *Срїскаїросвеїта и кулїура у Косовској Миѧировици 1836-1941*, Учитељски факултет, Призрен –Лепосавић.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Срїско – албански односи у Косовском вилаїетїу (1878 - 1912)*, Завод за уѧбенике, Београд.

Маликовић 2000: Д. Маликовић, *Косово и Меїохија 1908-1912*, Институт за српску културу, Приштина –Лепосавић .

Мантран 2002: Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Клио, Београд.

Томић 2007: Ј. Томић, *Полиїиички сїиси књ. 6*, Прометеј, Нови Сад.

Секулић 2004: В. Секулић, *Ослобођење Косовске Миѧировице у Првом балканском райу*, Баштина, бр. 17, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2004, 151–172.

Ћоровић 1929: Ћ. Владимир, *Наше їобеге 1912-1918*, Народно дело, Београд.

Храбак 1975: Б. Храбак, *Османлијско царсївоМладойурака и Србија*, Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, ур. П. Влаховић, Заједница основног образовања, Пријепоље, 323-341.

Храбак 2005: Б. Храбак, *Арданашке сїудије, књ. II*, Архивар, Београд.

Slavisa I. BISEVAC

ALBANIAN UPRISING IN KOSOVSKA MITROVICA IN 1912

Summary

Bad condition in Osman's Empire at the end of the first and at the beginning of the second decade of the 20th century had led to a series of events which became a serious threat to its survival. Youth Turkish revolution should have led to reforms, and prevented further destruction of the empire. Youth Turks were propagating more freedom, and greater rights for all inhabitants of the empire, but implementation of all rights was not possible. Albanian population gave great support to Youth Turkish regime which promptly betrayed their expectations. As the consequence of the mentioned, there was a wave of uprisings and munities which were lasting in the period from 1909 to 1912. Mitrovica's kaymakam, and representatives of Turkish authorities in other Kosovar towns tried unsuccessfully to halt the Albanians which started fighting for their rights. This sequence of events had corresponded to Serbian government which established connections with Albanian leaders trying to use them for its interests. They were conquering with unstoppable speed Kosovar towns one after another, and boroughs, and after conquering Mitrovica, where they were not given resistance, they managed to reach even Skopje. Authorities were not able to stop the spread of the uprising, so that they agreed to write elections for Turkish parliament. These elections represented a crucial moment for Mitrovica's Serbs as well, whom were trying to make a correct decision, and to join the right part in the electoral list.

Key words: Kosovo and Metohija, Kosovska Mitrovica, Albanian uprising, the year 1912.

УДК 94(497.115:497.2)"1915/1918"
355.48(497.115:497.2)"1915/1918"

Весна С. ЗАРКОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПОЛИТИКА БУГАРСКЕ ПРЕМА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Ајсџиракџи: Бугарска је, као неутрална држава на почетку Првог светског рата, врло брзо, као и њен савезник Аустроугарска, почела да испољава своје експанзионистичке претензије на Балкану. Овакву политику подржале су и Централне силе, јер су схватиле значај њеног учешћа у рату. Основни услов за улазак Бугарске у рат било је Македонско питање.

Ситуација у Србији и Албанији није била стабилна. Територија Албаније је била бојно поље разапето између утицаја великих сила, независно од проглашене неутралности. Србија се увелико припремала за рат, али је имала проблема са албанском популацијом која је подржавала политику Аустроугарске на Косову и Метохији. У почетку су српске снаге одолевале Централним силама, али услед немачко-аустријске офанзиве потпомогнуте бугарским трупама, биле су принуђене на повлачење.

Аустроугарска је била заинтересована за косовскомитровачку област, која се уклапала у планове њене зацртане политике. С друге стране, живот српског становништва је био тежи под бугарском окупацијом, јер је велики број Срба био заробљен и погубљен. Бугари су уништавали све оно што је подсећало на српство, попут књига, библиотека, желећи да потпуно сатру српски народ, а све у циљу бугаризације. Бугарске окупационе снаге су желеле да преузму Македонију и искључе српске снаге из области Солуна. Супротставиле су се и Аустроугарској успостављањем администрације у Приштини и Призрену, уз тежњу да изврше продор на Јадранско море, чиме су утицале на

* Научни сарадник, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

раздор у алијанси. Најзад, Добропољска битка је означила пораз Бугарске и скори завршетак рата.

Кључне речи: Косово и Метохија, Бугарска, Аустро-Угарска, Албанија, Немачка, Србија, ратни циљеви, експанзионизам, продор, Добропољска битка.

Албанија, Србија и Бугарска уочи почетка рата

Велике силе су Лондонским уговором из маја 1913. године утврдиле неутралност Албаније, што није спречило избијање ратних дејстава на њеној територији. Сврха Лондонског уговора била је спречавање Србије и Грчке да контролишу јадранску обалу. У јесен 1914. године Италија је окупира-ла острво Сасено и Валону, а Грчка јужну Албанију. Касније је окупирала и Корчу. У лето 1915. године Црна Гора је заузела део северне Албаније и Скадар, а српска војска централне делове Албаније: Тирану, Елбасан и Драч.¹

Границе Албаније је верификовала међународна комисија децембра 1913. године и јуна 1914. године, али је добар део албанског становништва остао у поменутиим државама. Границе нису сматране дефинитивним, тако да је и даље било ратних дејстава. Поред Италије, Црне Горе и Србије, Албанију су окупирали и Централне силе – Аустрија и Бугарска. Тајним Лондонским уговором од 20. априла 1915. године, који је представљао уступак Италији за улазак у рат на страни Антанте, даље јој се уступају острво Сасено и Валона, али са дубљим залеђем. Италија се, заузврат, обавезује да се неће противити подели северног и јужног дела Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке, уколико то желе Француска, Велика Британија и Русија (члан 7. Уговора). Такође се оставила могућност образовања једне „независне муслиманске државе Албаније“ са Драчом као главним градом, а под протекторатом Италије.

Србија је била у великим припремама за рат, али увек свесна чињенице да ће имати проблеме са албанским становништвом, које је покушавала да реши на различите начине. Српски краљ је у том циљу издао два декрета током 1912. и 1913. године, како би област Косова и Метохије ставио под војну управу. У тим областима Албанци су били упозорени да морају извршити предају целокупног оружја, јер би, у супротном, били сматрани непријатељима. Од посебног је значаја био други декрет, који се заснивао на Закону

1 Срђан Словић, Весна Зарковић, *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ – историјски, етнички и безбедносни аспекти*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2012, 67.

из 1885. године и тицао се „ликвидације бандита“. Званично је прокламован 13. августа 1913. године. Закон је „дозвољавао депортацију целокупних села, забрањивао окупљање више од петоро људи увече и, нарочито, сваку врсту пропаганде против државе. Казне за кршење ових одредби биле су строге, а саме одлуке полицијских власти довољне да се докаже вршење криминалних радњи“.²

Албанци се нису много обазирали на ове декрете и почели су са својим активностима у области Пећи и Ђаковице. Иса Бољетинац и Бајрам Џур су септембра месеца 1913. године организовали већу побуну у области Љуме и планинама западно од Ђаковице. Српске власти су, у циљу обесхрабтивања осталих, на ово жестоко одговорице убијањем виђенијих Албанаца у Ђаковици, образовале армију са више од 2.000 војника и покренуле кампању унутар албанске територије. Успеле су да дођу чак и до Елбасана, али су их аустроугарске власти у томе осујетиле.³

Уз помоћ и подршку Аустроугарске крајем септембра 1913. године око 10.000 Албанаца упало је на српску територију из два правца – у западну Македонију и према Ђаковици и Призрену. Појединим вођама Албанаца, Бајраму Џуру, Иси Бољетинцу, Риза бегу и Елезу Јусуфу наложено је било да са својим дружинама упадну у Србију, уз обећање да ће све освојене територије припасти Албанији. Убачене чете су, поред наведених албанских вођа предводили и бугарски официри уз помоћ бугарских комита, који су услед слабог српског отпора у правцу југа успели да заузму Дебар, Охрид и Стругу и крену даље према Гостивару. Иса Бољетинац, Бајрам Џур и Тазим Лика успели су да у правцу севера заузму Љуму, опседну Призрен и на кратко завладају Ђаковицом. Убрзо, већ почетком октобра, Албанци су били протерани са српске територије у Албанију и настављено је њихово гоњење. За акције Албанаца, као и за пропаганду била је задужена Аустроугарска која је у својој штампи писала о наводним репресалијама које су српске трупе вршиле над недужним албанским становништвом.⁴

Извештаји аустријског конзула у Призрену говоре да се са муслиманима није поступало на исти начин као са Србима. Локалном управом су доминирали Срби и владала је велика корупција.⁵ Ни сами Срби нису били у потпуности задовољни: очекивали су велики економски напредак, а заузврат

2 Noel Malcolm, *Kosovo, A Short History*, Papermac, 1999, 257.

3 *Исцо*, 258.

4 Група аутора, *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 289-290.

5 Наведена чињеница нам говори да су односи између Срба и Албанаца били праћени односима доминације и подређености у зависности од тренутних политичких околности. Такав образац је био присутан све до доласка међународних цивилних и војних мисија на територију Косова и Метохије 1999. године.

добили високе таксе и остале намете. Одређени број муслиманског живља емигрирао је у Турску, Албанију или Босну, док су Албанци чекали евентуални брзи крај српске владавине.⁶

Политика српске владе према Косову и Метохији била је део ширег концепта програма уједињења јужнословенских народа. Неки су га оквалификовали као програм Велике Србије, али је његова суштина била „борба за ослобођење и уједињење браће Срба, Хрвата и Словенаца“ оличена у Нишкој декларацији од 7. септембра 1914. године. Ово је, у исто време, био и један од главних ратних циљева Србије. Потоња Крфска декларација од 20. јула 1917. године, дала је обресе будуће заједничке државе јужних Словена. Српска влада и чланови југословенског одбора сагласили су се да будућа заједничка држава буде парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић из Србије; уставотворна скупштина треба да усвоји устав нумеричком квалификованом већином.⁷

У моменту избијања Првог светског рата, Бугарска је прогласила своју неутралност. Земља је била исцрпљена губицима и последицама из Балканских ратова. Само избијање рата је за Бугарску била прилика да осујети одредбе Букурешког мира из августа 1913. године. Када је Османско царство октобра месеца 1914. године ушло у рат, и Централне силе и Антанта су схватиле значај бугарског учешћа у рату. Услов бугарског учешћа у рату била је Македонија. С друге стране, претензије према Македонији имала је и Србија. Централне силе су Бугарској давале већа обећања, док је Антанта била умеренија, нудећи јој део Македоније и источну Тракију. Србија би, заузврат, добила територијалне компензације у оквиру Аустро-Угарске. Бугарска је са обе стране преговарала све до лета 1915. године. На одређење за улазак на страну Централних сила највише су утицали порази Антанте у Галицији и Галипољу. Бугарски цар Фердинанд и премијер Радославов су се сагласили за потписивање уговора о пријатељству и савезу са Немачком и Аустроугарском 6. септембра 1915. године. На тај начин јој је гарантована анексија српске територије до Велике Мораве, од ушћа до Сталаћа, целог слива Јужне Мораве и свих области јужно од Шар планине. Предосећајући да ће Бугарска приступити Централним силама, влада и Врховна команда Србије су молиле чланице Антанте да им дозволе да изведу напад на њу, пре него што она заврши мобилизацију и централизацију војске. Овакав захтев упућен са српске стране није наишао на одобрење од држава Антанте. Османско царство се сагласило да Бугарска

6 Срђан Словић, Весна Зарковић, *Косово и Метохија од Берлинској конфереса до распада СФРЈ*, 69.

7 Erjada Progonati, „The Cronicle of the First World War and its Impact on the Balkans“, *Gazi Akademik Bakuş İktisadi ve bari bilinler fakultesi*, 2014, 107.

одмах добије област око реке Марице у источној Тракији, тако да је она 14. октобра 1915. године објавила рат Србији.⁸

Србија и Грчка су Македонију сматрале својом територијом, па је рат са Бугарском био неизбежан.⁹ Србија и Грчка су се супротстављале етничкој доминацији Бугарске у региону. Њихов циљ био је спречавање националног уједињавања Бугара у националну државу. За разлику од њих, Бугарска је у Србији видела главну препреку и сметњу за остварење својих циљева, јер су сматрали да је „Македонско питање искључиво бугарско питање“. Ривалство између Србије и Бугарске које је временом постало све израженије, искористила је Аустроугарска која је нескривено подржавала Бугаре.¹⁰

Подела Косова и Метохије током Првог светског рата и положај Србије

Албанско становништво на Косову и Метохији је оберучке дочекало окупацију. Подгрејавало је велику наду да ће српска власт на територији Косова и Метохије бити краткотрајна. Косовски Срби су били позвани да се боре против Аустро-Угарске, док су Албанци били изузети у складу са споразумом између Србије и Османског царства. Србија се на почетку успешно носила са Аустроугарском и одбила нападе са севера и запада. Одбила је две велике инвазије и извршила контра ударе на територију Босне. Уз то, освојила је Елбасан и Тирану. Међутим, током наредна четири месеца, новом офанзивом заједничких немачко-аустријских снага и уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, Србија је била приморана да се повуче. Бугарска је октобра месеца 1915. године напала на широком фронту: њени циљеви били су преузимање Македоније и одсецање Србије од области Солуна, где су британска и француска армија имале своје упориште на Балкану. Бугарске снаге су 21. октобра 1915. године ушле у област југоисточног Косова, а наредних дана заузеле су и Скопље. Том приликом су се српске снаге стациониране у Македонији повукле северно ка Косову. Све ове радње биле су праћене упадом албанских качака, који су извршили бројне пљачке и изазивали нереде против локалног становништва.¹¹

8 Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013, 25.

9 Richard C. Hall, „Bulgaria in the First World War“, *The Historian*, Volume 73, Issue 2, June 2011, 301.

10 Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Београд, 1935, 130-131.

11 Србију су напале аустроугарска Трећа армија, немачка Једанаеста армија и бугарска Прва армија, а све заједно под командом генерала Августа Мекензија. Циљ операције било је одсецање српске војске од Македоније у циљу спречавања њеног повлачења

Аустроугарске трупе су ушле у Санџак, где су их муслимани срдечно дочекали. Српска влада је имала две опције: наставити са ратом уз неизвесну завршницу или извршити повлачење. Пошто је могућност продора до Солуна прекинула Бугарска, као једино решење остало је повлачење преко северне Албаније и Црне Горе коришћењем узаних и непроходних путева. Током напада на Митровицу, Приштину и Призрен више хиљада српских војника било је заробљено. Сам прелаз преко Албаније представљао је праву тортуру за обичне војнике. Они су били исцрпљени, подложни болестима и без хране. Старешине и великодостојници били су боље опремљени. Локални Албанци нису били вољни да српским војницима понуде храну приликом повлачења. Разлог оваквом понашању била су лоша искуства са српском војском две године раније. На самом Косову Албанци су, поред разних диверзија, чинили и небројене злочине. У Истоку је 29. новембра 1915. године масакрирана једна заостала чета српских војника. У близини Призрена, код манастира Светог Марка, припадници фиса Кабаш су 26. новембра исте године, на превару, разоружали и убили 60 српских војника. Након одступања српске војске из Пећи, опљачкали су многе српске домове и похарали радње. Масакар српских рањеника у пећкој болници спречиле су аустроугарске страже. У околини Митровице су постављали заседе и плачкали избеглице. Многобројни злочини били су почињени и у Сувој Реци.¹²

Аустроугарске трупе су окупирале северни део Косова, док су бугарске заузеле јужни део. Према извештајима аустријског Министарства рата у Бечу „велики број Арнаута је узео учешће у борбама на страни Аустријанаца на подручју између Митровице и Пећи“.¹³ Политички лидери Албанаца су још увек у свежем сећању имали подршку Аустроугарске везану за стварање независне државе Албаније. Локални лидери, оличени у именима Хасана Приштине и Ферхата Драге, су испољили велику кооперативност према Аустроугарској. Штавише, Приштина је успео да регрутује око 2.000 Албанаца добровољаца који би са аустријским снагама били у стању да уђу дубље у Албанију. Драга је регрутовао око 1.000 бораца и упутио их на источни фронт на коме је Аустроугарска ратовала.

ка југу, где су биле савезничке армије. Снаге Тројног савеза су поразиле српску војску и заузеле долину Мораве. Бугарска војска је надирала ка Македонији и освојивши Скопље и Велес, успела да српску војску изољује од савезника. Штавише, бугарске снаге су биле у великом успону тако да је генерал Тодоров успео да дође до грчке границе. Продор ка Грчкој је спречила Немачка, јер није желела да Грчка уђе на страну сила Антанте.

12 Петар Костић, *Црквени живој и православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са усвојенима њиховима)*, Скопље, 1933, 141-143; Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Београд, 2013, 246.

13 Срђан Словић, Весна Зарковић, *Косово и Мешохија од Берлинској конференцијој до распада СФРЈ*, 69.

О акцији за формирање албанских „добровољачких“ оружаних група које би дејствовале под командом аустроугарских официра барон Буријан је био обавештен писмом из фебруара месеца 1916. године од стране генерала Конрада. Врховна команда је је 22. децембра 1915. године издала упутство за формирање ових албанских јединица којим се предвиђало формирање три добровољачке јединице на Косову:

1) група Албанаца муслимана у области Пећи и Косовске Митровице бројала би 2000–3000 људи и била би ангажована у правцу Андријевице и Подгорице;

2) група Албанаца католика у региону Ђаковице бројала би 3000–4000 људи и деловала би у правцу Скадар–Љеш;

3) група Албанаца муслимана у области Призрена и Приштине бројала би 3000–4000 људи који би били ангажовани у правцу према Круји.¹⁴

Аустријске власти су учиниле велике уступке Албанцима: укључили су их у органе локалне управе, допустили им употребу матерњег језика на послу и позитивно гледали на отварање школа на албанском језику. Аустрија је Албанију посматрала као пријатељску и неутралну земљу, а никако као освојену и покорену. Њен министар спољних послова Буријан се залагао за присаједињење већег дела територије Косова и Метохије независној албанској држави. Територија јужне Албаније била би дата Грчкој. Међутим, до реализације овакве политике никада није дошло.

Подела Косова и Метохије између Аустроугарске и Бугарске почела је да буде предмет трвења између ових двеју земаља. Радило се о дипломатској и војној конфронтацији око Призрена и Приштине. Бугарска је, у циљу приступа Јадранском мору, хтела да прошири свој утицај до Албаније. Оваквој експанзионистичкој политици супротставиле су се Немачка, Аустроугарска и Османско царство. Бугарска је, поред Приштине и Призрена, желела да успостави своју управу и у Ђаковици. Овим захтевима флагрантно је кршила одредбе Уговора о окупацији Косова. Мада је Бугарска била за то да Аустроугарска изврши окупацију северне и централне Албаније, постојала је бојазан да ће бугарско присуство у Албанији појачати аспирације Србије. Буријан је подсетио бугарског цара Фердинанда да је „западни део договорене граничне линије постао аустроугарска сфера утицаја“. Аустроугарска је имала претензије према Албанији, где су јој се интереси косили са Италијом. Чак ни Немачка није на ово гледала благонаклоно, па је од Буријана тражила додатна објашњења за овај подухват. Буријан је у дипломатском маниру одговорио „да жели само независну државу Албанију, која није ништа мање способна да собом управља од других балканских

14 Živko Avramovski, „Bugarске претензије на анексију делова Косова у Првом светском рату (1915-1916)“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova 2, Beograd, 1982, 124-125.

држава“.¹⁵ Желео је независну и суверену Албанију под окриљем монархије, која ће је подржавати у њеном економском развоју.¹⁶ Немачки министар спољних послова Јагов је 11. фебруара 1916. године одговорио да се слаже са оваквом политиком Аустроугарске, дефинишући позицију Беча као коректну. Са тим се сложила и Османска империја, чиме се одрекла својих претензија према Албанији. Међутим, са оваквом политиком није била сагласна Бугарска. Она је и даље стајала на становишту да јој је веома значајна управа у Приштини и Призрену, али се томе супротставила Османска империја плашећи се за положај муслиманског живља. Немачка је подржала ставове Аустроугарске, јер је желела да реши ситуацију у Пољској. Желела је да лимитира пољско укључење у политици Аустроугарске.

Независно од чињенице што се цар Фердинанд није слагао са оваквом политиком, јер је сматрао да већину становништва у Приштини и Призрену чине Бугари, спор је решен компромисно. Аустроугарска је повукла своје трупе из Приштине и Призрена, а Бугарска из Ђаковице и Елбасана. Споразум између Аустроугарске и Бугарске о зонама утицаја потписан је 1. априла 1916. године и садржао је девет тачака:

1) Споразум је искључиво војне природе и његова важност је за време трајања рата. Други аранжмани влада Аустроугарске и Бугарске овим нису ни на који начин прејудиирани.

2) Демаркациона линија између подручја аустроугарске и бугарске армије иде од ушћа Мораве у Дунав дуж Мораве до ушћа двеју Морава, затим уз Јужну Мораву. На Косову и Метохији линија раздвајања је ишла од врха Пилатовица на Копаонику (кота 1705) до брда Шаља на коти 950 северно од села Скочна, даље Самодрешком реком до њеног улива у Ситницу, затим преко Чичавице правом линијом на Девич планину и даље до ушћа потока Ракош у реку Клину. Даље линија раздвајања иде дуж српско-црногорске границе спуштајући се југоисточно од Ђаковице на српско-албанску границу и даље њом до Дрима, северозападно од Дебра.

3) Аустроугарска има право да везу која води од Урошевца преко Призрена за Албанију користи у свако доба као етапну и пролазну линију и да тамо изграђену војну ускотрачну железницу одржава у погону. За обезбеђење ове везе од Урошевца до албанске границе стараће се бугарска Врховна војна команда.

4) Бугарска армија има право да везу која води од Струге (северозападни шпиц Охридског језера) преко Прењса на Шкумби и даље преко Елбасана у правцу Берата, у свако доба користи као етапну и пролазну линију. Бугарска Врховна команда нема право да држи трупе за обезбеђење за ову етапну и пролазну линију у долини Шкумбе ниже од Камаре Бк.

15 Marvin Benjamin Fried, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during WWI*, Palgrave Macmillan, London, 2014, 145.

16 *Истио*, 146.

5) И даље *осијаје да постоји насљављање* аустроугарског железничког погона од прикључне станице Приштина према Митровици и назад и право аустроугарске команде за коришћење железничке станице Урошевац као прикључне станице етапне и пролазне линије према Албанији поменуте под тачком 3.

6) Област западно од демаркационе линије дате под тачком 2 чини искључиво командно и управно подручје аустроугарске армије.

7) Аустроугарске команде, трупе и надлежства евакуисаће област источно од демаркационе линије, укључујући Призрен и Приштину, а бугарске команде, трупе и надлежства област западно од ове линије, укључујући Ђаковицу и Елбасан, обе у року од 14 дана од ступања на снагу овог споразума (вид. тачку 9).

8) Бугарска Врховна команда се обавезује да евакуише Призрен и Приштину у случају да ови у каснијим споразумима између бугарске и аустроугарске владе не припадну Бугарској.

9) Овај уговор ступа на снагу без потписивања од стране аустроугарске и бугарске врховне команде чим обе врховне команде саопште своју сагласност немачкој (Врховној команди) и она обавести савезнике о добијеној сагласности аустроугарске и бугарске врховне команде.

Из наведеног се закључује да се Аустроугарска обезбедила да у случају каснијих споразума Бугарска напусти област Призрена и Приштине, али је ипак бугарској армији овај споразум ишао у корист.¹⁷

Овај споразум није укључивао било какве разговоре о Србији и Албанији. Разлог је лежао у политици Аустроугарске да не угрожава сепаратни мир са Русијом. До овог мира би веома тешко дошло уколико би Аустроугарска почела са истицањем својих претензија према Србији. Потпуно свесна претензија цара Фердинанда према Албанији, османска држава је подржала Аустроугарску. Аустроугарска је у овом случају одиграла веома мудро, јер је знала да би излазак Бугарске из савеза значио и престанак њеног утицаја на Балкану. Епилог компромиса била је подела Албаније између Аустроугарске, Француске, Италије и Грчке. Поред поменуте независне државе Албаније под протекторатом Аустроугарске, створена је и „Аутономна република Корча“, „Уједињена независна Албанија“ и „Аутономни Епир“.

За Аустроугарску је косовскомитровичка област била „изузетно значајан простор“ и зато нису хтели Бугарима дозволити контролу „дуж и северно од линије Митровица – Пећ – Скадар“. Демаркационом линијом од 1. априла 1916. године под аустроугарском окупационом влашћу остали су Митровица, Вучитрн и Ђаковица, а под бугарском Приштина и Призрен.¹⁸

17 Živko Avramovski, „Bugarске претензије на анексију делова Kosova u Prvom svetskom ratu (1915-1916)“, 145-146.

18 Славенко Терзић, *Сјара Србија (XIX–XX век) Драма једне цивилизације*, Нови Сад–Београд, 2012, 238.

Услови живота под бугарском окупацијом и завршне ратне операције

Област Косова и Метохије била је подељена у две аустроугарске окупационе зоне: Метохија је ушла у Генерални гувернман „Црна Гора“, док је мањи део Косова са Косовском Митровицом и Вучитрном ушао у Генерални гувернман „Србија“. Највећи део Косова (Приштина, Призрен, Гњилане, Урошевац, Ораховац) ушао је у састав бугарске Војно-инспекцијске области „Македонија“.¹⁹

Услови живота под бугарском влашћу били су много тежи од оних под аустројском. У јесен 1915. године, приликом повлачења српске војске на Косову и Метохији налазио се велики број избеглица, међу којима је било чиновника, глаумаца, писаца, сликара. Бројни су били они који нису могли да наставе даље пут са војском преко Албаније, па су остали у Призрену све до 21. новембра, када је било издато наређење да напусте град. Највећи број избеглица на Косову, међу којима предњаче они из Призрена (око 4000), Пећи и Приштине био је заробљен од стране Бугара. Након заробљавања избеглице су железницом, преко Скопља или пешице, преко Приштине – Подујева – Куршумлије – Прокупља – Лесковца и Владичиног Хана одвођени у Сурдулицу, у коју су убијани људи из целе југоисточне Србије и Косова и Метохије.²⁰

Постојао је принудни рад, долазило је до реквизиције хране и материјала, тако да је током 1916. и 1917. године завладала глад. Положај Срба је био још тежи, подстакнут супарништвима двеју православних цркава. Резултат свега тога била је бугаризација. Бугари су дозвољавали употребу само бугарског језика и упозоравали да се разне жалбе и молбе писане на српском језику неће разматрати. Злодела према српском становништву вршили су на најсвирепији начин. Углавном су Срби, пре него што су убијени, били подвргнути мучењу. „Бугари су се служили и свим другим средствима мучења. Вешали су људе за ноге са главом надоле, вешали су изнад ватре, за руке и за ноге им везивали тешке тегове, чупали им месо клештима, чупали им нокте“.²¹ Бугари су намеравали да униште све вредности које су указивале на Србе, њихову културу, образовање и традицију. Циљано су уништавали библиотеку Богословије о чему сведочи и извештај бившег ректора Стевана М. Димитријевића у којем стоји: „Од наставних средстава после непријатељског опустошења није остало ништа. Кабинети и све збирке (географске

19 *Историја српског народа*, VI/2, Београд, 1983, 146-148.

20 Векослав А. Станковић, „Бугарски терор у Призрену“, *Башкина* св. 12, Приштина–Лепосавић 2001, 173-174.

21 А. Трајковић, *Документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915-1918. Дубока долина*, 53.

и историјске карте, читава галерија слика, међу којима је било и уметничких радова, пијанино, хармонијум и мали музички инструменти) уништени су или разнесени потпуно, а богата библиотека спаљена је. Неколико недеља изношене су књиге на општинским ђубретарским колима изван града и на скадарском путу спаљиване. Само један део, око три хиљаде примерака као што су у новинама својим објавили, однесено је у Софију²². Циљ бугарске политике на окупираним просторима Краљевине Србије била је политика истребљења и насилног бугаризовања српског народа. То најверније илуструју речи председника бугарске владе Васила Радославова: „Може се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа, али у Србији више неће бити Срба!“²³

Основни заједнички именитељ стања под бугарском влашћу било је разочарање. Услед тога долазило је до одметања у качаке и побуна против бугарске власти. Једну од таквих предводио је Идриз Сефер у скопској Црној Гори. Тада је у близини села Сефер убијено 20 бугарских војника. Касније су га Бугари ухапсили и ослободили га тек на крају рата. Ни аустријски део Косова није био поштеђен побуна. У том делу побуну су организовали Азем Бејта и његова супруга Шота. Она му је била „друг по оружју“ и упорно се борила за остваривање својих права. Бејта се није устручавао да сарађује и са локалним Србима, па је у том циљу имао и планове спровођења заједничке акције са лидерима главне четничке организације Костом Пећанцем, који је веома смело упао на окупирану територију Србије.

Антанта је већ 1916. године желела да пробије бугарски обруч око Македоније, јер је то био главни канал ступања у ратно дејство са опорављеним српским снагама. Силе Антанте су кренуле из Солуна и успеле да ослободе део Макеоније укључујући Битољ 19. новембра 1916. године. У продору ка унутрашњости Македоније спречиле су их бугарске трупе. *Status quo* је трајао све до лета 1918. године. Тада је већ било јасно да ће Централне силе доживети пораз. Савезничке снаге су напредовале преко Македоније, а њима су се придружили и српски војници након повлачења преко Албаније.

Положај Бугарске се драстично погоршао. Изгледало је да се земља није у потпуности опоравила од пораза у балканским ратовима. Криза у земљи је била вишеструка: економска, политичка и социјална. Несташица хране погодила је како армију тако и целокупно становништво. Са социолошког аспекта, цар Фердинанд је добијао све мање подршке у народу, а већина јавног мњења била је за престанак рата, респектујући положај Русије. Није им ишла наруку ни ситуација са Немачком, која је постепено повлачила своје

22 Петар Костић, *Споменица 50-годишњице Призренске богословско-учишћеске школе 1871-1921*, Београд, 1924, 121.

23 Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915-1917*, Београд, 2009, 353-354.

трупe из Македоније, јер је планирала офанзиву на западном фронту. У том циљу је добар део производње хране и сировина отишао на западни фронт. Овоме се супротставило јавно мњење Бугарске. Како је и Османско царство почело да заузима непријатељски став против Бугарске у погледу Тракије, која је била дата Бугарској, све је то утицало да Бугарска у септембру 1918. године склопи примирје са Антантом. Пре тога, премијер Радославов је у јуну месецу поднео оставку. Заменио га је Малинов, који је био више за мир него за рат. Све су ово били чиниоци који су утицали за излазак Бугарске из рата, чиме је положај Аустроугарске и Немачке био знатно погоршан.²⁴ Можда је најбитнији чинилац, који је утицао да бугарска влада склопи примирје са Антантом, била офанзива српских и француских трупа у септембру 1918. године дуж македонске границе која је резултирала победом код Доброг Поља, чиме је пробијена бугарска линија у Македонији. Српско-француским трупама придружиле су се и британске. Саобразно одредбама примирја, Бугарска се обавезала да демобилише своју армију и сву опрему уступи Антанти. Бугарска је такође морала да повуче своје трупе из Грчке и Македоније. У октобру месецу је цар Фердинанд абдицирао, пребегао у Немачку, а на престолу га је наследио старији син Борис III.

Српско-француске трупе су се приближавале Скопљу, а француско-италијанске Тетову. Немачки и аустријски војници добили су наређење да се повуку ка северу. Пошто више нису могле да бране Косово поље, трупе централних сила повлачиле су се према Крушевцу. До краја октобра месеца француска Једанаеста колонијална дивизија заузела је Приштину и Митровицу, док је италијанска Тридесет пета дивизија ушла у Призрен и протерала остатке аустријске војске према Ђаковици и Пећи. Одређени број српских јединица остао је и заузео Косово, док се преосталих седам српских дивизија упутило ка Београду. Овим се Косово поново вратило у посед Србије.

Поразом бугарских снага, Немачка је схватила да је рат изгубљен. Убрзо, 3. октобра 1918. године немачки генерал Пол фон Хинденбург признао је да поразом на македонском фронту није више било простора за наставак ратних дејстава. У том циљу је немачка влада контактирала америчког председника Вилсона тражећи медијацију са његове стране. Османско царство и Хабзбуршка монархија су такође одустали од даљег вођења рата. Бугарска је била последња која је ступила у Тројни савез, а прва која га је напустила. Заузврат, Бугарска је морала као поражена држава да плати ратну одштету од милион и по златних франака Антанти, као и одређену количину стоке и опрему везану за железницу Грчкој, Румунији и Југославији. Југославији је била у обавези да испоручује 50.000 тона угља годишње. Овим се распршио сан о Великој Бугарској заједно са Македонијом.

24 Vazov Vladimir, *Zhivotopisnibelezhki (autobiographky notes)*, Sofia, Sv. Georgi Pobedonossec, 1992, 113.

Литература

- Avramovski 1982: Ž. Avramovski, „Bugarske pretenzije na aneksiju delova Kosova u Prvom svetskom ratu (1915-1916)“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova 2, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 119-151.
- Gallagher 2013: T. Gallagher, *Outcast Europe: the Balkans 1789-1989: From the Ottomans to Milosevic*, London. Routhledge.
- Група аутора, *Косово и Меїохија у српској исијорији*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Hall 2011: R. C. Hall, *Bulgaria in the First World War, The Historian*, 2. *Исијорија српскої народа*, VI/2, Београд: Српска књижевна задруга.
- Јагодић 2013: М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Јовановић 1935: Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Београд: Геца Кон.
- Костић 1933: П. Костић, *Црквени животи православнох Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са усјоменама њисца)*, Скопље.
- Костић 1924: П. Костић, *Сјоменица 50-годишњице Призренске дојословско-учи-тељске школе 1871-1921*, Београд.
- Malkolm 1999: N. Malkolm, *Kosovo, A Short History*, New York: Papermac.
- Marvin 2014: B. Marvin, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during WWI*, London: Palgrave Macmillan.
- Опачић 2009, П. Опачић, *Србија између Анїјанїе и Ценїралних сила 1915-1917*, Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања.
- Словић, Зарковић 2012: С. Словић, В. Зарковић, *Косово и Меїохија од Берлинскої конїреса до расїада СФРЈ – еїнички, безбедносни и исијоријски асијектї*, Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.
- Станковић 2001: В. Станковић, „Бугарски терор у Призрену“, *Башиїина св. 12*, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 173-178.
- Терзић 2012: С. Терзић, *Сїара Србија (XIX–XX век) Драма једне цивилизације*, Нови Сад–Београд: Православна реч, Историјски институт Београд.
- А. Трајковић, *Документи о буїарским злочинима у Сурдулици 1915-1918. Дубока долина*.
- Vazov 1992: V. Vazov, *Zhivotopisnibelezhki (autobiography notes)*, Sofia: Sv. Georgi Pobedonosec.

Vesna S. Zarković

THE POLITICS OF BULGARIA TOWARD KOSOVO AND METOHIJA DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

Being neutral at the beginning of the WWI, Bulgaria like its ally Austria-Hungary started manifesting expansionist politics in the Balkan afterwards. This fact had been supported by the Central Powers, since they realized the importance of Bulgarian participation in the war. The main condition for Bulgarian entering the war was Macedonian issue. In October 1915 Bulgaria declares a war against Serbia and joins the Central Powers.

The situation in Serbia and Albania was not stable. Although it had proclaimed its neutrality, the territory of Albania was the battlefield. Claims toward Albania were requested by Italy, Austria-Hungary, France, Serbia, Greece, and Bulgaria.

Serbia was in great preparations for the war, and had great problems with Albanian population in Kosovo. They supported Austro-Hungarian politics in Kosovo and Metohija. Serbia managed in the first months of the war to resist the attacks of the Central Powers, but due to the German-Austrian offensive largely supported by the Bulgarian troops, was due to retreat. The territory of Kosovo was divided between Austrian and Bulgarian troops.

The basic aim of Bulgaria was to overtake Macedonia and disconnect of Serbia from the area of Salonika. Nevertheless, by the division of Kosovo and Metohia itself, Bulgaria expressed its expansionistic claims. It confronted Austria-Hungary by establishing the administration in Pristina and Prizren. The target was Djakovica as well. Besides, Bulgaria wanted to make a breakthrough at the Adriatic coast via Albania. The dispute was resolved in a compromise manner. Bulgaria got administration in Pristina and Prizren, but retreated its troops from Elbasan and Djakovica.

The mentioned dispute slowly loomed the rift in the alliance, and the Bulgarian defeat in the battle at Dobro Polje marked almost the end of the war. From that battle onwards Bulgaria, Austria-Hungary, Germany and Ottoman Empires were willing to conclude a truce and end the war finally.

Finally, it may be noticed that life of Serbian population was much more difficult under Bulgarian occupation comparing to the one of Austria-Hungarian.

A great deal of Srbs were captured and killed. Bulgarians destroyed all indicating to the Serbianism such as books, libraries wishing to crush Serbian people with the aim of bulgarization.

Key words: Kosovo and Metohija, Bulgaria, Austria-Hungary, Albania, Germany, Serbia, war aims, expansionism, breakthrough, battle at Dobro Polje.

УДК 336.71(497.115)“1922/1928”
336.71(497.11-13-89)“1928/1941”

Иван М. БЕЦИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ТРГОВАЧКА БАНКА „ИБАР“**

Айспиракџи: Хронични недостатак капитала који би био ангажован у привреди, приморавао је привреднике у Краљевини СХС/Југославији да удружују своје невелике капитале и оснивају новчане заводе који ће првенствено кредитирати своје акционаре. Трговачка банка основана у Косовској Митровици представља пример новчаног завода који је основан из тих разлога, али је особени пример финансијске установе на Косову и Метохији у којој су акционари готово ексклузивно били муслимани. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказан рад ове установе, анализирани су разлози због којих је пренела своје седиште у Скопље, као и утицај економске кризе на пословање Банке.

Кључне речи: Трговачка банка „Ибар“, Косовска Митровица, Скопље, економска криза.

У Првом светском рату Краљевина Србија изгубила је око 1.200.000 људи или око 28% становништва. Демографска катастрофа још је израженија када се узме у обзир да је од 707.343 мобилисаних војника погинуло њих 369.818 (преко 50%), будући да се ради о биолошки и радно способном мушком становништву.¹ И у материјалном погледу Краљевина Србија је енормно високо пострадала. Процењени губици кретали су се између пет и седам милијарди златних франака и били су изражени у свим привредним гранама. Процењена штета у пољопривреди кретала се око 3 милијарде и 300 милиона франака, у саобраћају 450 милиона франака, док је приватна трговина имала штету од 300 милиона франака. Целокупна обнова привреде, друштва и инфраструктуре,

* Научни сарадник, becic89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Никола Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад, 2000, Друштво историчара јужнобачког и Сремског округа, 113.

према порачуну Српског централног одбора, захтевала је око 2 милијарде 500 милиона франака. Средства неопходна за покретање привреде нису могла бити пронађена ни у постојећим домаћим новчаним заводима, будући да су и они претрпели штету у висини од 100 милиона златних франака.²

Уколико би се упоредио број новчаних завода у Србији 1919. године са бројем који је био заступљен пре Великог рата, уочиле би се драстичне промене. У Србији је пре рата пословало око 200 приватних новчаних завода, док се у првој години примирја консолидовало њих 132, што значи да трећина банака није била у могућности да настави са радом од 1919. године. Највише приватних новчаних завода затечено је у Београду, њих 45, док их је у осталим деловима Србије било 87.³ Многи новчани заводи нису били у могућности да наставе са радом и обуставили су своје пословање, а део провинцијских банака био је принуђен да се припоји неком од јачих, најчешће престоничких завода. Иако је потреба за капиталом после рата била веома висока, до краја 1922. године број банака у Београду повећао се само на 48, док је у осталом делу Србије нарастао на 100.⁴ Без обзира на готово неограничену могућност пласмана капитала и високе каматне стопе, очито да је финансијска исцрпљеност становништва у источном делу Краљевине СХС била готово до крајњих граница.

Финансијска снага покрајина у новој држави била је веома различита. На то је указивао не само број банака, већ и њихова снага. Источни део државе карактерисао је велики број локалних, финансијски нејаких новчаних завода, тако да је у 1919. години, од целокупног капацитета новчаних завода отпадало на Хрватску и Славонију 60,43%, Словенију 20,72%, Србију 5,84%, Војводину 5,05%, Босну и Херцеговину 4,58%, а Црну Гору 0,85%.⁵

Потребе за обновом и изградњом државе биле су велике, а како је послератни период пратила висока инфлација, трговачке и грађевинске делатности нашле су се у одличним условима за пословање. У трговачко-грађевинске послове укључио се и знатан број новчаних завода, па су се банке јавиле као власници низа грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. Овакво пословање највећег броја банака јасно доводи до закључка да у банкарском систему Краљевине СХС није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто

2 Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, Успорени најредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 203–205.

3 Пред Балканске ратове, у Србији је постојало 179 новчаних завода. (*Краљевина Срба, Хрватиа и Словенаца, Алманах 1921–1922*, Загреб 1922, свезак I, део III. – 6. д 125) У међувремену, њихов број је нарастао на око 200, јер су, осим банака основаних током 1913. и 1914. године, део српског банкарског апарата постале и банке са простора Косова, Метохије и Јужне Србије (Македоније).

4 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd, 1988, 76.

5 Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986, 40.

банкарске установе. Уз то, овакав вид пословања новчаних завода може се сматрати и њиховим прилагођавањем на ситуацију новчаном тржишту, на коме се осећало помањкање новца, нарочито у 1922. години.

На простору бивше Краљевине Србије, већ постојеће банке до половине 1920. године углавном су прикупљале своје ресурсе и чекале закон о ликвидацији мораторног стања да би кренуле са обављањем послова. У Старијој Србији током 1921. године Пећка банка обновила је свој рад, а основане су: Извозна и прометна банка у Скопљу и Скопљанска извозна банка, док се приступило оснивању Трговачка банке „Ибар“ и Јужносрпске банке у Косовској Митровици и Метохијске банке у Пећи.⁶

У Косовској Митровици је до приступања оснивању поменутих банака већ радио један новчани завод. До оснивања банака са акционарским капиталом на Косову и Метохији приступило се са његовим ослобођењем 1912. године. Косовска банка у Косовској Митровици основана је на основу одобрења министра народне привреде од 19. септембра 1913. са капиталом од 125.000 динара, подељеног у акцијама од по 100 динара.⁷

Оснивачки одбор Јужносрпске банке из Косовске Митровице овластио је почетком септембра 1921. године Станојла Димитријевића да изврши све припремне радње за оснивање новчаног завода. Упис акција овог завода извршен је током јануара 1922. године и уписано је свих 1.000 акција од по 1.000 динара, при чему је извршена уплата од 10% предвиђеног оснивачког капитала, односно 100.000 динара. Банка је отворила своје шалтере 1. септембра 1922. године, годину дана од покретања радњи за оснивање.⁸

У позну јесен 1921. године дошло је до повезивања већег броја трговаца из Косовске Митровице који су приступили припремним радњама за оснивање још једне локалне банке. У молби Министарству трговине и индустрије да одобри оснивање банке, написаној јануара 1922. године, као оснивачи новчаног завода који би добио назив Трговачка банка „Ибар“ означени су: Халил Мурат, трговац; Раиф Сулејман, трговац; Хасан Али Дурак, трговац; Рустем Аслан, трговац; Иса Мурат, трговац; Рамадан Емин Жуп, трговац; Јунуз Абдулрахман, трговац; Реџеп Зејнек Дева, трговац; Рамадан Ђамиловић, трговац; Халил Жур, трговац; Шаћир Османагић, млинар; Исмаил Дева, трговац; Ибрахим Дедол, шпедитер; Максут Рушит, трговац; Мустафа Али, трговац; Халил Ибрахим, трговац; Гани Хајрула, трговац; Али Хаџи Сали, шлосер; Адем Халит, обућар; Етхем Черкез, трговац; Шабан Мустафа, трговац; Рашид Сулејман, трговац; Мустафа Тахир, трговац; Исмаил Дева,

6 Иван М. Беџић, „Пећки новчани заводи основани после Великог рата“, *Башићина*, 37, Приштина–Лепосавић, 2014, 138.

7 *Српске новине*, 42, 21. фебруар 1914, 4.

8 И. М. Беџић, „Јужносрпска банка из Косовске Митровице“, *Башићина*, 39, Приштина–Лепосавић, 2015, 144–146.

трговац; Хасан Салих, трговац; Бмин Мустафа Патуц, трговац; Халим Мустафа, трговац и Ибрахим Черкез, трговац.⁹

Приметно велики број оснивача (чак 28) јасан је показатељ да је њихова финансијска снага била слаба и да су оснивању новчаног завода приступили да би првенствено себи омогућили приступ повољним кредитима. Назив банке био је потпуно примерен, јер се чак 24 акционара (85,7%) бавило трговином. Међутим, без обзира на жеље оснивача, прва реакција ресорног министарства није била повољна, будући да је у Инспекторат стигла анонимна дојава да оснивачи одбијају сарадњу суграђана у оснивању овог друштва. Министарство је напоменуло да се оснивачима саопшти да сви грађани који упишу акције и на време их уплате морају добити акције.¹⁰ Оснивачи банке одбили су наводе из дојаве као нетачне, напомињући да их одређене личности из вароши денунцирају и да се ради о особама које припадају првенствено зеленашким круговима.¹¹

Образложење оснивача у одређеној мери може бити тачно, будући да је лихварство у Старој Србији било раширено. У европском делу Османског царства крајем XIX и почетком XX века функцију кредитора вршиле су поједине сарафске радње које су у основи биле мењачнице. Као кредитори јављали су се рентијери, читлуксахибије, трговци, имућни људи, а задуживање код Јањеваца, значило је и камату од 60 и више процената.¹² Међутим, било је и мишљења да су реакције дела грађана биле оправдане и да је Банка имала верско обележје и да су у њој били присутни искључиво муслимани из Косовске Митровице, код којих је владао верски антагонизам и зато нису хтели да узму учешће у заводу који је већ постојао.¹³

Према попису из 1921. године Косовска Митровица била је верски и национално мешана средина са приближно једнаким бројем хришћана и муслимана. Најбројнији су били Срби православне вероисповести (3.887), док је од муслимана највише било Турака (1.881) и Албанаца (1.860).¹⁴

У сваком случају, акционари Трговачке банке готово су у стопроцентном случају били муслимани, јер су само двојица акционара били Јевреји (Јохан Јозеф Рубен, Јозеф Б. Јако), а двојица Срби (Јован Нешковић, Никола Денић).

9 Архив Југославије, фонд министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1306, ај. 2290, (у даљем тексту АЈ, 65–1306–2290), Молба оснивача Трговачке банке „Ибар“ Министарству трговине и индустрије од 22. јануара 1922.

10 АЈ, 65–1306–2290, Допис Министарства трговине и индустрије Окружном начелнику од 23. јануара 1922.

11 АЈ, 65–1306–2290, Допис чланова Оснивачког одбора Трговачке банке „Ибар“ Министарству трговине и индустрије од 25. јануара 1922.

12 Цариградски гласник, 11, 12. март 1904, 1.

13 Мил. Р. Гавриловић, *Развивањак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, 23.

14 Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932, 94.

Све акције (осим Фатиме, супруге Салиха Ћатовића) гласиле су на мушкарце, што је било веома ретко, будући да су због права на већи број гласова акционари других банака уписивали акције на имена супруга и женске деце. Највише појединачних акција имали су: Раиф Сулејман (50), Реџеп З. Дева (50), Халим Жур (50) и Мустафа Али (40).¹⁵

Последњи дан за упис акција био је 20. март 1922. године, а Претходни (Коснтитутивни) збор акционара одржан је 31. марта 1922. године, тако да се овај датум сматра даном почетка рада Трговачке банке „Ибар“. На збору је било заступљено 127 акционара са 1480 акција и правом на 974 гласа. До тог тренутка уплаћен је основни капитал од 200.000 динара (20% од предвиђене суме главнице), као и 50.000 динара за трошкове оснивања, од којих је преостало 24.372 динара, тако да је завод располагао са 224.372 динара. У први Управни одбор изабрани су: Едхем Черкез, Реџеп З. Дева, Јосеф Б. Јако, Мустафа Тахир, Мустафа Ћатовић, Шабан Мустафа и Рамадан Жуп, док су чланови Надзорног одбора постали: Ибрахим Дедол, Хасан Салих, Латиф Патуц, Шукри Хасан и Халил Жур.¹⁶

Према банчиним правилима предвиђено је да она: прима новац на штедњу по књижицама и текућим рачунима; есконтује и реесконтује менице; отвара текуће рачуне и даје зајмове на хартије од вредности, робу, драгоцености, непокретности, и остале сигурне залогe; прима новац, драгоцености, хартије и друге предмете од вредности на чување и руковање; купује и продаје чекове, девизе, ефекте, робу, валуту и друге непокретности; врши исплате и наплате агентурске и комисионе као и послове ове врсте; посредује и помаже кредитна, трговинска, индустријска, грађевинска предузећа као и експлоатацију бања.

Банка је вршила есконт меница на суме изнад 100 динара, са роком доспећа од три месеца, а наплата достиглих обавеза вршила се у Косовској Митровици. Предвиђено је да Управни одбор броји седам чланова, а Надзорни одбор пет. Бирани су на две године и сви су морали да имају пребивалиште у Косовској Митровици. Расподела добити регулисана је тако што би 12% од чисте зараде уплаћивано сталном резервном фонду, 6% износила је тантијема члановима Управног одбора; 4% члановима Надзорног одбора, 4% сталном банчином особљу; 3% пензионем фонду банчиних чиновника и службеника; 3% стављано је управи на располагање за хуманитарне и друге потребе, док би са остатком зараде располагао збор акционара.¹⁷

Банка се очито сконцентрисала на рад са есконтом и са роком који је најмање ризичан. Предвиђени проценат за резервни фонд био је већи него

15 АЈ, 65–1306–2290, Списак присутних акционара на Претходном збору одржаном 31. марта 1922.

16 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Претходног збора акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаног 31. марта 1922.

17 *Правила Трговачке банке „Ибар“*, Косовска Митровица, 1922, 5–12.

што је то у новчаним заводима био случај (најчешће износио 10%), а и предвиђене тантијеме могу се сматрати нешто вишим него што је било уобицајено. Предвиђени капитал по правилима износио је 2 милиона динара, подељен у 4.000 акција од по 500 динара. Планирано је да се до краја 1922. године уплати прво коло од 2.000 акција, док би друго коло било уплаћено до краја 1923. године.

Банчино пословање у години оснивања, с обзиром на висину средстава са којима је располагала, није могло донети значајнију добит. У томе је у многим удела имао и тренутак када је банка почела да ради, јер је на тржишту дошло до несташице капитала, тако да Трговачка банка није успела да дође до кредита код других завода, пошто се и код њих осетило помањкање новца. Народна банка током 1921. и делом 1922. године давала је кредите свим финансијским установама које су их тражиле, али их је онда не само обуставила, већ и редуцирала и то у моменту када се обуставом инфлације, у односу према куповној вредности динара, осетила извесна несташица новца. Већ од априла 1922. године Народна банка редуковала је 10% одобрених кредита, мада је због сезонских потреба обуставила ову меру.¹⁸

Стање на тржишту новца утицало је да Трговачка банка није успела да дође до кредита код већих новчаних завода, а Управни одбор оценио је да је криза таквих размера, какву је ретко ко памтио. Услед нестабилних прилика Банка се бавила чисто банкарским пословима и првенствено излазила у сусрет својим акционарима. У жељи да што више новца прикупи и удовољи великој тражњи за кредитима, а на молбу трговаца из Приштине, Управни одбор пустио је на упис и друго коло акција, отворивши банчину филијалу у Приштини. Истакнуто је да су клијенти у Приштини задовољни радом филијале, а да ће временом и Банка бити у могућности да осети благодет пословања у том граду.¹⁹

Недовољно средстава за озбиљнији рад Трговачка банка није успела да допуни штедним улозима грађана, која је била скромна, а Управни одбор сматрао је да „свест трговаца, занатлија и сељака није толико развијена да озбиљно свати задатак и замашај и важност једне овакве установе“.²⁰ Да је Управни одбор Трговачке банке добро уочио један од проблема за пословање новчаних завода потврђује оцена коју је, о нивоу на коме се налазило југословенско друштво у погледу схватања значаја штедње код финансијских установа, дао председник Савеза новчаних завода др Јурај Врбанић на седници половином 1923. године: „О некаквом капитализму и капиталу

18 *Народна банка 1884–1934*, Београд, 1934, 152.

19 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднесен на Првом редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 11. марта 1923.

20 АЈ, 65–1306–2290, Исто.

у смислу, како он постоји у западним државама, не може код нас још ни близу бити говора. **Ми се налазимо тек у почетку интензивнијег прибирања и сакупљања раштрканих и разбацаних малих уштеда капитала**, (истакнуто у оригиналу, прим. аутора) који тхезаурисани леже неплодни. – Наша народна привреда треба за свој развој још огромних капитала па се сама од себе намеће дужност, да се асоцијација тих ситних уштеда потпомогне свим силама и да их се тако удружене стави у службу нашег опћег привредног напретка. – Тиме се ствара и јача темељ наше економске и финансијске независности, па је стога дужност свију позваних фактора, да то стварање и организовање подупру.”²¹

Ипак, прву пословну годину, Трговачка банка завршила је успешно, иако је добит била изузетно скромна и износила 18.939 динара. Мада је збор акционара прихватио извештај и једногласно дао разрешницу за пословање Управног одбора, на самом збору дошло је до реакције дела акционара која се огледала у негодовању оних акционара који су своје акције депоновали у филијали у Приштини. Акционари: Халид Мустафа, Назим Гафур, Јусуф Мула Хасан, Махмуд Хаџи Шериф, Бајрам Бећир, Мухарем Мустафа, Ахмед Осман, Абиџ Мустафа, Ферид Салих и Мемед Сезаи напустили су збор и изјавили да ни о чему неће гласати, јер су били незадовољни тиме што нису били обавештени да имају право да депонују онолико акција колико су заиста имали, а тиме добију и право на већи број гласова, већ су предали само одређени број акција.²²

Незадовољство дела акционара само се делимично може сматрати оправданим. Оно, у суштини, носи јасне карактеристике о саставу највећег броја акционара тадашњих локалних новчаних завода. Радило се о људима који нису познавали закон о акционарским друштвима, којима је тај начин пословања био нов и потпуно стран и који су очекивали да се о њиховим правима и обавезама старају акционари у управним и надзорним одборима. Најчешће је до сукоба долазило управо у новчаним заводима попут Трговачке банке, јер се радило о великом броју акционара са невеликим бројем акција и где је свака акција могла одлучивати ко ће се наћи у банчиној управи, а тиме доћи и до тантијема, односно извора зараде мимо приноса које су носиле акције.

Жеља Управног одбора за побољшањем услова за рад у 1923. години није се испунила јер је помањкање расположивих средстава на тржишту новца било још осетније. Народна банка је од 1. јануара 1923. године обуставила давање нових зајмова по есконту, а све већ одобрене кредите умањила је

21 Ljubomir St. Kosier, *Problem štednje i narodne uštednje u jugoslovenskom novčarstvu*, Zagreb, 1923, 16–17.

22 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Првог редовног збора акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаног 11. марта 1923.

за 10%, док је есконтовање меница по већ одобреним кредитима продужила је у новим границама.²³ Потрес изазван оскудицом кредита утицао је да су се многе банке нашле у ситуацији да обуставе своје пословање, или су се, за дуже време, уклониле са тржишта индустријских инвестиционих кредита и тако створиле услове за дубљи продор иностраног капитала, што је било супротно жељама политичке елите земље.

Управни одбор Трговачке банке оценио је привредне прилике у Краљевини СХС доста прецизно наводећи главне проблеме за стабилност тржишта. Прометне прилике биле су побољшање и вредност динара је крајем 1923. године стабилизована и повишена услед повећаног извоза, али до праве консолидације унутрашњег привредног и политичког стања није дошло. Управни одбор рангирао је значај проблема који су утицали на пословне прилике и мада је истакао жељу за модерним саобраћајем, царинском и трговинском политиком, као најнеопходнију меру истакао је сређивање политичких прилика.²⁴

Током 1923. године вредност динара на берзи у Цириху се поправила и он се котирао са 6,60 швајцарских франака за 100 динара. Управни одбор Трговачке банке оценио је да однос ни из близа није одговарао његовој унутрашњој вредности, што је јасно давало слику неуређеног привредног стања. Потези владе оцењени су као „разна експериментисања“ за поправљање вредности динара, у шта су уврстили и мењање царинске политике, разрезивање нових пореза и намета, непостизање равнотеже у трговинском билансу. Управни одбор сматрао је да је услед таквог стања вредности динара проузрокована оскудица новца и кредита током целе године и да је била све израженија. Трговина и индустрија налазиле су се у кризи, па се све наведено одразило и на банчино пословање.

Уплата другог кола акција и издавање сталних акција завршени су крајем 1923. године, а због привредних прилика Банка није желела да се задужује и пословала је само са својим новцем. Управни одбор изнео је мишљење да се јачина новчаног завода није огледа у висини дивиденде и добити, већ у томе да банка свој капитал сачува и задржи часно и поштено име. Многи заводи нису се тога придржавали и зато су доживели крах. Пропадање не малог броја банака произвело је и кризу поверења у банке, тако да су банке које су наставиле рад, услед тога биле спутане у пословима. Без обзира на потешкоће у пословању, Банка је за 1923. годину поделила 220.000 динара као дивиденду својим акционарима.²⁵

Током 1923. године дошло је до прве велике реконструкције у банчиној управи. Председник Управног одбора и основач банке Реџеп З. Дева умро је

23 *Народна банка*, 152.

24 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднесен на Другом редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 2. марта 1924.

25 АЈ, 65–1306–2290, Исто.

12. октобра 1923. године, док је из Управног одбора иступио Јосеф Б. Јаков, услед пресељења у Нови Пазар. Из Надзорног одбора иступили су Латиф Патуц и Ибраим Ш. Дедол јер су се одселили у Турску.²⁶

Трговачка банка забележила је у 1924. години осетно повећање штедних улога, што је окарактерисано као јачање поверења становништва у ову установу. Ове године Банка је својим акционарима поделила дивиденду од 240.000 динара, а за новог председника Управног одбора изабран је Ибрахим Черкез.²⁷ Успешна година за Трговачку банку није истовремено била успешна за банкарство у Краљевини СХС. Дефлациона политика министра финансија др Милана Стојадиновића и јачање динара утицали су да се број финансијских установа током 1924. године смањио. Престали су са радом или су под стечај пали првенствено они новчани заводи који су ангажовали свој капитал у дугорочне кредите привреди, пре свега у индустрији.

Табела 1. Банкарски апарат у Краљевини СХС 1922–1925.²⁸

Година	Број банака	Број филијала	Укупно
1922.	641	374	1.015
1923.	654	357	1.011
1924.	651	306	957
1925.	666	293	959

Из Табеле 1. очљиво је да је број новчаних установа у 1924. години био најмањи, што је последица промене ситуације на новчаном и кредитном тржишту. Број банака које су обуставиле своје пословање реално је био већи, јер је, без обрза на кризу, у 1924. години дошло до оснивања извесног броја нових завода. Разлоге тога треба тражити у великој потреби за кредитима, што је омогућавало да се наплаћују изузетно високе камате.

Главни послови Трговачке банке били су есконт меница, а од 1925. године и отварање трговачких кредита. У Косовској Митровици и околини несташица кредита и оскудица у новцу осећала се током целе године, што није био случај у другим деловима државе. Са друге стране, раст државних и самоуправних пореза и приреза утицао је на зараде банака, али је Трговачка банка ипак исплатила дивиденду у висини од 180.000 динара.²⁹ Застој у пословима у индустрији, трговини и занатству у Митровици се осетио 1926.

26 АЈ, 65–1306–2290, Исто.

27 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднесен на Трећем редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 22. марта 1925.

28 АЈ, Збирка Добривоја Стошовића, фонд 81, ф.1, а.ј. 1, (у даљем тексту АЈ, 81–1–1), Банкарство и осигурање.

29 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднесен на Четвртом редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 18. априла 1926.

године, првенствено због тога што пољопривредници, услед ниске откупне цене, нису износили своје производе на тржиште, већ су то чинили само у количинама које су биле неопходне да дођу до новца за основне потребе. Овим су се трговачки и занатски промет нашли у великом застоју, па је Банка наставила са снижавањем камата на кредите. Током 1926. године Банка је по есконту својим акционарима наплаћивала 12% годишњу камату и 4% провизије, док је неакционарима на 12% годишње камате наплаћивана провизија од 12%, док је на штедне улоге плаћала камату од 7–12%.³⁰

Високе каматне стопе биле су главни извор зараде банака. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%.³¹ Уз камату, банке су на одобрени износ кредита зарачунавале и провизију, која се кретала од 0,5% до 1% месечно, што је значило још 6% до 12% камате на ону која је уговором била предвиђена. Почетком 1924. године обична камата износила је 24%, али је понегде не само била 30%, већ је достигала чак и до 40%. Без обзира на овако високи проценат камате до кредита се није могло лако доћи.³² Висина каматне стопе је једно од најречитијих мерила за просуђивање правог стања у привреди, јер што је држава привредно развијенија, камате су ниже. Особеност Краљевине СХС била је и у томе да се каматна стопа веома разликовала по покрајинама. Најнижа је била у Словенији, као привредно најразвијенијој, а знатно виша у Босни, Херцеговини и Јужној Србији.

Фискална консолидација коју је спроводио министар финансија за банке је значила повећање пореза и приреза, који су постали битан расход. Банке често нису плаћале порез на дивиденду одмах по исплати акционарима, већ су ту обавезу одлагале, тако да је она временом постајала изузетно висока. Трговачка банка платила је своје обавезе по основу дивиденде држави и локалној самоуправи 1926. године, тако да су оне онемогућиле поделу добити за ову годину и она је износила свега 18.774,13 динара.³³

До 1926. године Банка се углавном бавила есконтовањем меница и то на суме од 1.000 до 10.000 динара, а свега неколико меница прелазило је суму од 50.000 динара. Попут многих банака у то време и Трговачка банка није држала резервни фонд у хартијама од вредности, на шта је била дужна према члану 80. Закона о акционарским друштвима, већ у готовини и водила га је у активна

30 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара Инспектората о стању Трговачке банке „Ибар“ од 27. јануара 1927.

31 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање – унапређење*, Београд, 1929, 60.

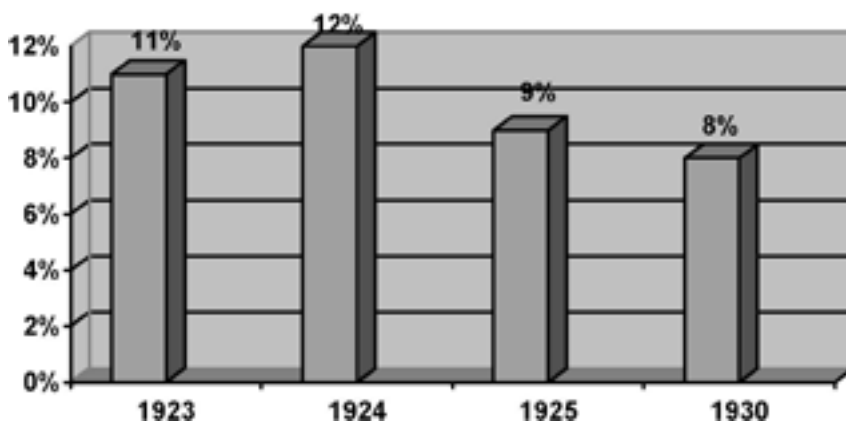
32 Ivo Belin, *Problemi naše valute, studija za sanaciju naše privredne krize*, Zargeb, 1924, 5.

33 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднесен на Петом редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 10. априла 1927.

средства. Банка је користила кредит код Извозне и прометне банке у Скопљу у износу од 324.000 динара, а од великог значаја за њено пословање било је то да је од 1926. године постала корисник кредита код Народне банке.³⁴

У инфлаторном периоду, који је трајао до почетка 1923. године, од изузетног значаја за пословање банака била је могућност узимања повољних кредита од Народне банке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Све до 1924. године каматна стопа Народне банке износила је 6% по есконту и 7% по ломбарду. Од 1924. до половине 1930. године износила је 6% по есконту и 8% по ломбарду.³⁵ Кредит код Народне банке био је повољнији и од улога на штедњу код банака и како су приватни новчани заводи зарачунавали знатно вишу каматну стопу, јасно је да је зарада могла бити висока.

Већ 1926. године било је потпуно јасно да су главни комитенти Трговачке банке били њени акционари, пре свега чланови Управног одбора и Надзорног одбора. Банчина управа и њихове фирме биле су у обавези према Банци 612.000 динара, а они су истовремено били најјачи акционари Банке и поседовали 797 акција.³⁶



Графикон 1. Дивиденда акционара Трговачке банке „Ибар“ (у процентима)³⁷

Једна од најважнијих одлука за рад Банке донета је 28. октобра 1926. године и односила се на отварање филијале у Скопљу, која је тада протоколирана код Првостепеног суда у том граду. Филијала је почела са радом 1. јануара 1927. године и захваљујући њеном пословању, одмах по одобрењу

34 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара Инспектората о стању Трговачке банке „Ибар“ од 27. јануара 1927.

35 Народна банка, 310.

36 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара Инспектората о стању Трговачке банке „Ибар“ од 27. јануара 1927.

37 АЈ, 65–1306–2290, Рачуни изравнања од 1923. до 1925. године; *Compass*, Jugoslavien, Wien, 1932, 380.

Министарства трговине и индустрије да Трговачка банака може повећати главницу на 3 милиона динара, приступило се упису акција. Упосленици филијале успели су да преко утицајних и угледних људи прикупе и уведу у посао бројну клијентелу, што је омогућило како њено јачање, тако и лак и брз упис акција трећег кола. Према плану, упис је успешно завршен током 1927. године, док се уплатама приступило током 1928. године. Отварање филијале у Скопљу требало је да привуче ситне привреднике центра Јужне Србије, али у јакој конкуренцији она је интензивнији рад отпочела тек крајем године, тако да су њени режијски трошкови пали на терет добити. Без обзира на то Банка је остварила добит од 87.188,06 динара, а све интензивнији били су гласови да Трговачка банка може брже напредовати ако јој се седиште пренесе у Скопље.³⁸

До одлуке да се седиште Трговачке банке пренесе у Скопље дошло је на збору акционара 1. априла 1928. године. На то није утицало само мишљење да ће пословање Банке бити успешније, већ и чињеница да је након извесног времена постало јасно да се Банка не може изборити са ненаплативим потраживањима. Одлука о преносу седишта у Скопље донета је са 831 према 281 гласова.³⁹ У сваком случају, све чињенице ишле су у прилог преносу седишта у Скопље. Крајем двадесетих година XX века Митровачки срез састојао се од 9 општина и 127 насеља у којима је у 4.358 домова живело 24.996 становника.⁴⁰ Са друге стране, Скопље је 1931. године имало 25 општина са 22.372 домаћинства и 128.052 становника.⁴¹

Након одобрења ресорног министарства од 9. априла 1928. године да се седиште Трговачке банке може пренети, заказан је ванредни збор акционара банке. У Управни одбор изабрани су: Емин Бећир, индустријалац; Сулејман Бекир, велетрговац, Ахмед Мустафа, кожарски трговац; Махмуд Хамид, трговац; Омер Махмуд, кожарски трговац; Идриз Махмуд, трговац; Исмаил Хаки, рентијер; сви из Скопља и Назим Гафур, трговац и Сулејман Ибрахим, учитељ; обојица из Приштине; Рамадан Е. Жуп, трговац и Шабан Мустафа, обојица из Косовске Митровице. У Надзорни одбор изабрани су: Али Шаћир, трговац из Урошевца; Осман Шемси, трговац из Приштине; Рифат Рушид и Халим И. Жуп, трговци из Косовске Митровице; Хасан Шукри, трговац из Скопља и Ахмед Хасан из Скопља.⁴²

38 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднесен на Шестом редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 1. априла 1928.

39 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Шестог редовног збора акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаног 1. априла 1928.

40 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, svezak III, Zagreb, 1929, 463.

41 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. маја 1931. год.*, књ. II, Сарајево, 1932, 105.

42 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Ванредног збора акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаног 29. априла 1928.

Избор нове банчине управе пратила су нова банчина правила. Број чланова Управног одбора повећан је са 7 на 11, а Надзорног одбора са 5 на 6. И расподела добити претрпела знатне измене, па је 18% добити предвиђено за уплату резервном фонду, 5% за тантијеме чланова Управног одбора, 3% за чланове Надзорног одбора, 3% за чиновнике и службенике, 2% за пензионери фонд и 2% за располагање управи за хуманитарне и друге ствари, док би остатак био стављен скупштини на располагање.⁴³

Нова управа у потпуности је преузела дужности у мају 1928. године. Преносом седишта и повећањем капитала током године прилике у Банци су се знатно средиле, а прелаз у центар Јужне Србије омогућавао је проширење делокруга рада Банке и излазак њеног пословања из локалне средине на читаву област. Управа је преузела на себе задатак да санира и среди сва банчина потраживања, која су настала у периоду ниске вредности динара. Може се констатовати да се управа трудила да се неопходне радње одраде са што мање жртава, да се избегну крајње мере, а да се постигне задовољавајући резултат. Круцијални банчин проблем били су дужници чије се материјално стање драстично погоршало и који су, с обзиром на вредност динара у инфлаторном периоду, дошли у ситуацију да не могу одговорити обавезама. Зато је управа приступила отписивању ненаплативих потраживања.

Губитке које је Трговачка банка имала до 1928. године нова управа проценила је на 363.735,50 динара. Највећи банчини дужници били су бивши председник Управног одбора и већи број чланова: Ибраим Черкез из Косовске Митровице 104.501 динар; Халим Черкез 127.360 динара; Мустафа Тахир 31.840 динара; Шабан Мустафа 29.840 динара; Гани Хајрула 29.800 динара; Драгиша Ст. Јовановић, бивши судија из Косовске Митровице 8.024,50 динара; Узеир Мустафа 16.370 динара, а неупотребљива локомотива коштала је Банку 16.000 динара. Управа је респективно гледано отписала: 65.321 динар; 70.666 динара; 19.900 динара; 18.650 динара; 27.625 динара; 5.074,50 динара и последња два 20.344,68 динара. Остало је планирано да се отпише у наредним годинама уколико се наплата не буде могла извршити.⁴⁴

Из поменутих разлога у биланс за 1928. годину унета је сума од 227.575,18 динара као губитак ненаплативих. Рад претходне управе нова је критиковала из разлога што у шест протеклих година стара управа није отписивала ненаплатива потраживања и није их уносила као губитак у годишњим билансима. На тај начин, та потраживања била су приказивана као добитак и на њих је плаћан порез, а да стварног добитка не само да није било, већ је расход био увећаван. Потпуно уплаћена главница од

43 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Шестог редовног збора акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаног 1. априла 1928.

44 АЈ, 65–1306–2290, Предлог Управног одбора поднет на Седмом редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 17. марта 1929.

3 милиона динара до краја 1928. године сврстала је овај завод у ред здравих и солидних установа.⁴⁵

Начин на који је извршен отпис ненаплативих потраживања наишао је на потребу да се Министарству трговине и индустрије додатно објасни. Према важећем закону банке нису могле да откупе сопствене акције и зато је ресорно министарство тражило додатно објашњење. Одговор Трговачке банке био је да је отпис дуговања извршен јер је на тај начин ова установа трпела штету на најмањи начин. Банка је од дотичних дужника узела као супергаранцију њихове акције у залог и они су их продали о чему су постојале уредне изјаве о преносу права на акције и из њих се јасно видело ко су купци тих акција. Противредност акција купци су полагали Банци, јер она није могла допустити да је положи бившим власницима, будући да је на тај начин могло доћи до отуђења средстава и тиме би банка била на штети. Банка у 1928. години није забележила губитак у пословању, али га је исказала услед насталих ненаплативих потраживања. Приказивање добити значило је додатно пореско оптерећење за Банку, а она ту добит у суштини није имала, па је реална добит у износу од 227.515,18 динара искоришћена за отпис. Највећи залог у акцијама Банци су дали Ибрахим Черкез и Хасан Черкез, 139 комада акција, у вредности од 69.500 динара.⁴⁶

Да би стабилизовала стање у Банци, управа је и у наредним годинама вршила отпис ненаплативих потраживања. Висина отписа у 1929. години износила је 142.150 динара, а у 1930. години 44.755 динара.⁴⁷

Током 1930. године дошло је до промене фокусирања пословања са Косова и Метохије на Јужну Србију. Како су чланови нове управе били првенствено привредници из Скопља, простор на коме су они вршили своје послове фаворизовао је Македонију, па је постављено питање потребе за постојањем филијале у Приштини. Значај ове филијале за пословање Трговачке банке може се оценити по томе што је за збор акционара 1929. године у њој акције депоновало 39 акционара. Сви су били из Приштине и поседовали су 1.106 акција, са правом на 237 гласова. Акционари су били: трговци, кожари, обућари, економи, стругари, posedници, бакалини, сарачи, и по један индустријалац (Шукри Х. Рамадановић), банкарски чиновник, златар, рентијер, чевачија, муфтија, имам и председник општине Лушће.⁴⁸ Филијала је била оптерећена једним скандалом из 1925. године у који је био ушлетен

45 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднесен на Седмом редовном збору акционара Трговачке банке „Ибар“ одржаном 17. марта 1929.

46 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Трговачке банке „Ибар“ Инспекторату Министарства трговине и индустрије од 10. јуна 1929.

47 *Compass*, Jugoslaven, Wien, 1930, 354; *Compass*, Jugoslaven, Wien, 1931, 384.

48 АЈ, 65–1306–2290, Списак депонованих акција у филијали у Приштини за Седми редовни збор акционара Трговачке банке „Ибар“ одржан 17. марта 1929.

и њен директор, а сконцентрисање послова на Македонију значило је њено преношење из Приштине у Гостивар 1930. године.⁴⁹ Гостивар је био највеће насеље и средиште среза Горњи Полог, који је бројао 32.666 становника.⁵⁰ Постојање филијала на простору Јужне Србије није било уобичајено, а на простору Косова и Метохије највише из је било 1926. године и то само две. Премештајем седишта у Скопље Трговачка банка претворила је централу у Косовској Митровици у филијалу, али је она убрзо престала са радом.⁵¹

Табела 2. Главне позиције Трговачке банке „Ибар“ (у динарима)⁵²

Година	Капитал	Есконт меница	Резервни фонд	Улози на штедњу
1922.	1.250.000	956.450	30.000	69.882,36
1923.	2.000.000	1.384.430	33.538,29	182.027,65
1924.	2.000.000	1.410.920	70.216,03	291.952,60
1925.	2.000.000	1.437.360	123.940,03	285.240,80
1926.	2.000.000	1.981.745	160.534,93	238.451,41
1927.	2.000.000	2.905.365	184.030,06	568.964,05
1928.	3.000.000	3.192.610	360.773,54	490.374,55
1929.	3.000.000	4.124.666	365.801	709.727
1930.	3.000.000	3.727.966	440.232	835.191

Према Закону о радњама од 5. новембра 1931. године у домен пословања Трговачке банке „Ибар“ било је: примање новца на штедњу, есконтовање и реесконтовање меница, давање зајмова на текуће рачуне, на менице и хартије од вредности, на залог покретних добара и на подлози хипотеке,

49 *Compass*, 1931, 384. (Селим Зећировић оптужио је Мустафу Абита из Приштине и директора приштинске филијале за превару и затражио је помоћ и заштиту од трговачке коморе. Зећировић је био жирант Мустафи Абиту на суму од 76.000 динара са роком доспећа од 13. новембра 1925. године. Поседовао је уверење издато од банчине филијале да је Абит исплатио меницу, али је на Абитов захтев непоништена меница предата Хафус Усеину у залог на 24 сата. Усеин је ставио меницу на протест код Првостепеног суда тврдећи да је он власник менице и удесио са другим жирантом Меметом Бајрамом да да изјаву како је у целости исплатио дуг по меници. Бајрам је узео меницу и није тражио њену исплату од Абита, већ од Зећировића. Жалба је стигла до Касациског суда, а упечатљиво је то да су сви степени судова доносили различите пресуде, иако је Зећировић, као први потписник, имао уверење издато од филијале Трговачке банке да је Абит исплатио меницу. (АЈ, 65–1306–2290, Жалба Управи трговачког удружења у Приштини од 21. марта 1926)).

50 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год*, књ. II, Сарајево, 1932, 100.

51 Драгутин В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*, Економски факултет, необјављен докторски рад, Београд, 1965, 86.

52 АЈ, 65–1306–2290, Рачуни изравнања од 1922. до 1928. године. *Compass*, Jugoslavien, Wien, 1931, 384. *Compass*, Jugoslavien, Wien, 1932, 380.

примање депозита на чување, наплата и исплата за другога, куповина и продаја девизе, валута, ефеката и других вредносних папира. Радња се налазила у улици 111 на броју 2.⁵³

Југословенска привреда била је погођена аграрном кризом још од 1925. године, али су ефекти Велике економске кризе ову кризу не само продубиле већ су учинили да се она искаже управо у банкарском сектору. Помањкање новца током 1931. године изазвало је смањење додатака на скупоћу државним чиновницима чиме је осетно ослабило њихову куповну моћ. Житни закон и неповољна ситуација на грчким берзама готово да су у потпуности онемогућавали југословенским пољопривредницима да пласирају своју робу, тако да је у привреди настао застој какав до тада није памћен. Као далеко најбројнији слој становништва, задужени земљорадници нису више били у могућности да купују занатлијску и индустријску робу, нити да отплаћују дугове по преузетим кредитима. Опадање профита и инвестиција, као и платежне способности највећег броја дужника и друге тешкоће наносиле су банкама велике губитке за кратко време. Доношење Закона о заштити земљорадника, са важењем од 19. априла 1932. године, којим је уведен мораторијум на исплату сељачких дугова, паралисао је рад банака. Највећи број банака био је принуђен да пређе у стање ликвидације дотадашњих послова, по чему је 1932. година постала најтежа за пословање банака.

Земљорадницима су новчани заводи давали краткорочне кредите (најчешће на три месеца) за набавку потребног материјала за рад. Ови кредити пласирани су из туђих средстава, углавном од улога на штедњу, тако да је повлачење улога, уз мораторијум на отплату земљорадничких дугова многе банке оставило на несигурним ногама. Из тих разлога нису биле у могућности да одговоре захтевима штедиша и исплате њихове улоге, што је додатно утицало на неповерење према њима. Пад вредности ефектива услед кризе реално је утицао на смањење вредности резервних фондова свих банака, а немогућност да се хартије од вредности ломбардују код јавно-правних установа или код Народне банке утицале су на драстичан пад и државних вредносних папира. Да би дошле до новца за исплату штедиша банке су продавале двоипроцентне обвезнице за Ратну штету, које су уз обвезнице од 7% Инвестиционог фонда из 1921. године биле најзаступљенији државни папири у резервним фондовима. Ова потреба преполовила је вредност обвезница, а самим тим и ефективу са којом су банке располагале. Пад вредности обвезница ратне штете са 43% од номиналне вредности на испод 20%, додатно је утицао на неликвидност банака.⁵⁴

Поред опште банкарске кризе, банке у Јужној Србији имале су у 1932. и 1933. години и потешкоћу нарочите врсте. Због извесних малверзација са

53 АЈ, 65–1306–2290, Дозвола за рад Трговачке банке „Ибар“ од 5. јула 1933.

54 „Конверзија земљорадничких дугова и наше новчарство”, *Народно блајосијање*, 31, 30. јул 1932, 484.

опијумом и опијумским кредитима, које су много нашкодиле угледу тамошњих новчаних завода, дошло је до повлачења великог дела улога на штедњу и банке нису имале могућност да то спрече. Са друге стране, новчани заводи у Јужној Србији имали су незнатне суме туђих средстава у односу на сопствена, па се тај однос редовно кретао 2:1. Пласман је био највећим делом у меничним кредитима са кратким роковима, па с обзиром на величину касене готовине и могућност реализовања меничног портфеља, увек се могло на време одговорати тражњи улагача и других повериоца за враћање улога и кредита. Улози на нивоу Јужне Србије ипак су на крају 1931. године били мањи у односу на 1930. годину са 90.823.560 динара према 105.328.643 динара.⁵⁵ Година 1932. постала је најтежа јер је била година мораторијума, а 80% дужника провинцијских банака добило је мораторијум за дуговања. У овој години највећи број завода није штампао завршне рачуне, а највећи број завода завршио је годину са губитком. Они који нису били у губитку нису имали добит јер је она морала бити употребљавана на отпис сумњивих и угрожених потраживања.⁵⁶

Криза је жестоко погодила и Трговачку банку, тако да је збор акционара одржан 1934. године усвојио предлог Управног одбора о аранжману са дужницима по текућем рачуну. Одлучено је да се банчина главница умањи за износ који је означен као неминован за отпис. У пракси је то значило да се дотадашња главница од 3 милиона динара смањивала на 1.812.000, подељена у 3.624 акције од по 500 динара.⁵⁷ Пример Трговачке банке „Ибар“ класичан је пример банке која је страдала услед последица економске кризе која је захватила цео свет. Иако није директно била захваћена мораторијумом на земљорадничке менице, њени акционари, а и комитенти, били су са њима у тесној вези, тако да пошто нису били у могућности да реализују своје обавезе према банци, она је морала да претрпи губитке. Они се нису изразили у захтевима ка Привилегованој аграрној банци за надокнаду дела штете, већ су били отписани на тај начин што је банчина главница смањена за 40%. Колико је криза утицала на рад банкарског сектора најбоље илуструје податак да је у Краљевини Југославији 1938. године нормално радило само 28,3% новчаних завода.⁵⁸

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Добривоја Стошовића

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије

Архив Југославије, фонд Централног прес бироа

55 Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, 160–161.

56 *Истио*, 161.

57 АЈ, 65–1306–2290, Предлог Управног одбора Трговачке банке „Ибар“ од 3. и 10. марта 1935.

58 АЈ, фонд Централног прес бироа, 38–577–744, Zagrebački Lloyd.

Објављени извори

- Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.
- Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. II, Сарајево, 1932.
- Краљевина Срба, Хрватска и Словенаца, Алманах 1921–1922, Загреб, 1922.
- Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, Zagreb, 1929.
- Правила Трговачке банке „Ибар“, Косовска Митровица, 1922.
- Compass, Jugoslaven, Wien, 1930–1932.*

Штампа

- Народно благодинање, Београд, 1932;
- Српске новине, Београд, 1914;
- Цариградски гласник, Цариград, 1904.

Литература

- Belin 1924: I. Belin, *Problemi naše valute, studija za sanaciju naše privredne krize*, Nova Evropa, Zagreb.
- Бецић 2014: И. М. Бецић, „Пећки новчани заводи основани после Великог рата“, у: *Башићина*, Институт за српску културу, бр. 37, Приштина–Лепосавић, 137–153.
- Бецић 2015: И. М. Бецић, „Јужносрпска банка из Косовске Митровице“, у: *Башићина*, Институт за српску културу, бр. 39, Приштина–Лепосавић, 143–160.
- Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развијак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.
- Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.
- Гајић 1965: Д. В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*, Београд: Економски факултет. Необјављен докторски рад.
- Ђуровић 1986: S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Народна банка 1934: *Народна банка 1884–1934*, Народна банка Краљевине Југославије, Београд.
- Kosier 1923: Lj. S. Kosier, *Problem štednje i narodne uštednje u jugoslovenskom novčarstvu*, Jugoslovenski Lloyd, Zagreb;
- Petranović 1988: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Nolit, Beograd.
- Поповић 2000: Н. Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Друштво историчара јужнобачког и Сремског округа, Београд–Нови Сад.
- Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.
- Чалић 2004: М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, Успорени најпредак у индустријализацији*, Clio, Београд.

Ivan M. BECIC

COMMERCIAL BANK “IBAR”

Summary

The lack of capital indispensable for the renewal of the country after WWI, and engagement into the economy, forced businessmen in the Kingdom of SCS/ Yugoslavia to join their modest capitals, and found cash bureau which will credit their shareholders at the first place. The Commercial Bank “Ibar” was founded in 1921 in Kosovska Mitrovica, and it was one of the three cash bureau which did their business in that city. A great deal of cash bureau for small milieu was the banking characteristics in Eastern part of the state, but Commercial Bank was special since it had been the only bank in the area of Kosovo and Metohija which had Muslims for its shareholders.

From paperwork point of view until 1926 the bank operated successfully, but since then it should have dedicated more attention to outstanding claims, and first of all from the members of bank’s administration. It cannot be said the indebted shareholders used their position consciously, what was not a rare case in local banks, but the economic delay from 1925 had led them into the position to incapacitate them to meet their duties.

The solution for this situation overcoming in which the bank found itself had been settle in a way that financially stronger businessmen from Skopje had taken over stocks of the Commercial Bank, which meant its displacement from Kosovska Mitrovica into Skopje. The bank had two branch offices: in Skopje and in Prishtina, and soon after the seat transfer in Skopje, the branch office in Prishtina was closed, and the same was to be done in the former central office in Kosovska Mitrovica. New bank’s branch office was in Gostivar, what speaks that the bank transferred all its business activities from Kosovo and Metohija into Southern Serbia.

Unprecedented crisis had struck the Commercial Bank as well, so that it was forced to reduce its share capital and enter the circle of banks which “subsisted” until the beginning of WWI in the area of the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: Commercial Bank “Ibar”, Kosovska Mitrovica, Skopje, economic crisis.

УДК 94:327(497.1:496.5)"1919/1926"

Далибор З. ВЕЛОЈИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ГЛЕДИШТА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС У ПОГЛЕДУ АЛБАНИЈЕ 1919–1926**

Апстракт: У раду се, на основу грађе похрањене у Војном архиву, обрађују ставови југословенског војног врха према ситуацији у Албанији, огледани у разматрању граничног фронта и ратним плановима. Као крајња година узета је 1926, с обзиром на чињеницу да је потписивањем Тиранских пактова Италија отворено иступила са својим протекторатом над Албанијом.

Кључне речи: Војска Краљевине СХС, ратни планови, Албанија, Италија, Косово и Метохија.

Питање става новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца према Албанији у првој деценији након завршетка Првог светског рата део је ширег сагледавања југословенско-италијанских односа.¹ Од државе СХС се очекивало, као од победнице у рату, одржавање система колективне безбедности на Балкану, док је њен државни врх тежио окупљању

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Опширније видети: Б. Петрановић, *Историја Југославије, Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд, 1988; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938*, Београд, 1938; А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919-1920*, Београд, 1969; Б. Кризман, *Вањска политика југословенске државе*, Загреб, 1975; Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1919-1923*, Београд, 1979; *Бриџанци о Краљевини Југославији*, I, приредио Живко Аврамовски, Загреб, 1986; С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001; Б. Кризман, Д. Јанковић, *Грађа о стварању југословенске државе*, Београд, 1964; Б. Кризман, Б. Храбак, *Закључци са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919-1921*, Београд, 1960.

што већег броја Југословена, припајању значајнијих економских области и остваривању што бољих природних граница. Проблеми у југословенско-италијанским односима тицали су се на крају Првог светског рата граница на јадранском приморју. Ове су територије силе Антанте Италији обећале Лондонским уговором 1915. године, тако да је Краљевина СХС представљала препреку италијанској пенетрацији у Подунављу. Жива италијанска акција на у доминацији на Балкану огледала се, пре свега, у учвршћивању економских позиција у Мађарској и Бугарској, земљама пораженим у рату и жељним ревизије граница са Југославијом. Поред тога, Италијански генералштаб је детаљно разрадио план чија је основна замисао била подстицање унутрашњих сукоба у Хрватској, Црној Гори, Далмацији и Македонији. Ове су активности јасно указивале на то да ће Италија бити главни и најопаснији југословенски противник.

Италијанске тежње за доминацијом на Балкану испољиле су се нарочито од доласка на власт Бенита Мусолинија (1922. године). Покушај смирења односа довео је до потписивања Римских уговора 1924. године којима су, поред изјава о пријатељству и намере за срдачном сарадњом, регулисани статус Ријеке и пограничних зона.² Што се тиче албанског питања, намере Италије биле су да, учвршћивањем својих позиција у тој земљи, заокружи Јадранско море као свој залив и заокружи Југославију која јој је била једина значајнија претња у експанзији на Балкану.³ Још је Лондонским уговором предвиђена послератна подела Албаније између Италије, Србије, Црне Горе и Грчке, иако без јасно повучених граница. Италији је обећана Валона, Црној Гори Скадар, Грчкој југ Албаније, док је Србија требала да добије узан појас у северној Албанији од границе до мора.⁴ Поред тога, Италији је признато право да руководи спољним пословима аутономне Албаније, што је значило успостављање протектората.⁵ У Првом светском рату српске, црногорске, грчке, италијанске, аустроугарске и француске снаге окупирали су одређене албанске територије. Италија је 1917. године прогласила протекторат над Албанијом, али се 1920. повукла како би своје активности

2 Б. Кризман, н. д., 43.

3 Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд, 1987, 40.

4 Д. Тодоровић, н. д., 23.

5 Претензије Италије на Албанију јавиле су се још у XIX веку, када су прављени планови о искрцавању на албанску обалу. Крајем века главни супарник тим претензијама била је Аустро-Угарска, док су Италију у својим захтевима подржале Француска и Велика Британија. Не крају је постигнут компромис о очувању *status quo* Албанији, а уколико дође до одласка Турске са Балкана, предвиђено је стварање самосталне албанске државе. У току балканских ратова Италија је подржала Аустро-Угарску у настојањима да се Србији онемогући излазак на Јадранско море преко албанске обале, а у Првом светском рату успостављен је италијански протекторат. *Бриџанци*, I, 21-23.

усресредила на северни Јадран. Према истраживању Енеса Милака, повод за италијанску политичку и привредну акцију у Албанији није везан за Југославију, већ за немачку пенетрацију, нарочито намеру за изградњом железничке пруге кроз Албанију ради лакшег експлоатисања рудника и шума.⁶ Од 1923. године Италија је улагала знатна новчана средства у албанску привреду, што је учврстило њене позиције у Албанији и онемогућило било какав евентуал-ни југословенски утицај на владу у Тирани.

Након завршетка Првог светског рата српске трупе окупираше су демаркациону линију, која је прелазила албанску границу одређену 1913. године. Већ 1920. године Албанија је примљена у Друштво народа.⁷ Сукоби који су отпочели још крајем 1918. трајали су до 1921. године.⁸ Започеле су протеривањем Аустријанаца, наставиле су се сукобима са италијанском војском, а затим и са албанским локалним племенима.

У прво време, одржавање мирног стања на граници захтевало је велике војничке и политичке напоре. Потребно је било уверити велике силе о пријатељском односу југословенске војске и локалног становништва, с обзиром да регуларних албанских трупа још увек није било. У том одмеравању снага између Краљевине СХС и Италије, као и сукобима локалних племена, албанско становништво је остало подељено. Још у марту 1919. године Албанци, југословенске присталице организовани су били у батаљоне и држали положаје које југословенске трупе нису смеле да поседају. Батаљонима су командовали југословенски официри, а пракса врбовања Албанаца са обе стране границе наставила се као примера италијанско-албанским снагама које је формирала друга страна.⁹ Крајем 1919. године Италијани су организовали регуларне албанске трупе и добровољце. Формирано је 12 самосталних батаљона, са по једним митраљеским одељењем у чети, четири планинске чете и артиљеријска батерија. Официри су били Италијани и Албанци, а укупно бројно стање износило је 10.000 људи. Након признања, 1920. године, Албанија ће располагати са три пешадијска пука, једним жандармеријским пуком, три батерије топова и три авиона.¹⁰

Поред тога, Италијани су настојали да албанске нерегуларне трупе споје са бугарским комитама, будући да је западна граница била добро поседнута југословенском војском. Далеко већих изгледа за успех код

6 Е. Милак, н. д., 40.

7 Бријанци, I, 24.

8 Опширније видети: Бријанци, I; Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанија*, Београд, 1999; Д. Тасић, *Рајн њосле рајна-Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, Београд, 2012; М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918-1922*, Београд, 1988; Д. Тодоровић, н. д.

9 Д. Тодоровић, н. д., 51.

10 М. Бјелајац, *Војска 1918-1922*, 198.

комита имали су упади из Албаније. Тако су почетком 1919. године на територији Албаније боравили припадници ВМРО са циљем упада у Македонију и организовања побуне у време одржавања мировне конференције у Паризу.¹¹

Успостављањем нормалних дипломатских односа између Краљевине СХС и Албаније дошло је до разграничења и разрачунавања са побуњеним албанским вођама који су, у дослуху са Косовским комитетом настојали да унесу немир са обе стране границе. Активно југословенско мешање у унутрашње албанске ствари огледало се у подршци Ахмет бегу Зогулију (премијер Зогу, касније краљ Зог) око преузимања власти у Албанији. У једном извештају југословенској влади из 1924. године наводи се да Ахмет бег Зогули планира устанак и да се рачуна да ће прикупити 5.000 људи: 2.000 у Мати, 2.000 у Дебру и 1.000 на Косову. Од Југословенске владе се тражи 1.000 пушака и новчана помоћ од 10.000 наполеона.¹² У писму Александра Цинцар Марковића министру иностраних послова Момчилу Нинчићу из 1925. Наводи се да Ахмет бег зогу тражи тајни политички уговор којим би, у случају нереда, била гарантована југословенска подршка, политичка и материјална, која укључује и комплетно наоружање за једну дивизију. У замену је нудио рудник бакра у Пуки, монопол дувана, шумски комплекс Мамураш и концесије за изградњу пруге Скадар-Призрен-Драч-Елбасан-Охрид. Цинцар Марковић предлаже да би било пожељно тражити од Зогуа написмено тајни уговор, а да не би било искључено да га прода Италијанима и да на основу њега од њих тражи исте услове.¹³ Међутим, Зогу, увиђајући финансијску слабост Краљевине СХС и немогућност да уз њену помоћ оснажи Албанију, али и услед раздора око питања Косова, окренуо се Италији са којом је већ 1925. године остварио финансијске контакте преко зајмова и оснивања Националне банке Албаније (под италијанском управом).¹⁴

Приближавање Албаније Италији довело је до потписивања Уговора о пријатељству и безбедности (Први тирански пакт) 1926. године којим је са италијанске стране гарантован политички, правни и територијални статус Албаније, али су примљене и обавезе да се слични пактови не потписују са другим државама. Годину дана након тога Италија и Албанија потписале су и Други тирански пакт, тачније уговор о одбрамбеном савезу, чиме је појачан спољнополитички притисак на Краљевину СХС у смислу њеног окружења.¹⁵

11 Б. Храбак, „Бугарске комите у источној Македонији и Србији, као и са арбанашке стране“, *Лесковачки зборник*, 38/1998, 21.

12 Архив Југославије (АЈ), збирка 310 Александра Цинцар Марковића, фасцикла (Ф) 1.

13 Исто.

14 С. Павловић, н. д, 344.

15 *Бриџанци*, I, 379; Е. Милак, н. д, 42.

Гранични фронт и ратни планови

Ратне планове¹⁶ југословенског војног врха према Албанији двадестих година потребно је сагледавати у склопу планова за рат са Италијом. С обзиром на чињеницу да сама албанска војска није представљала значајну силу која би могла угрозити југословенску границу, сам распоред снага био је умерен на превентивно поседање албанске територије. Ова предострожност није била без основа, будући да је постојала реална могућност искрцавања италијанских снага на албанску обалу. Примарни циљ Италијана био би освајање централног дела, чиме би се осигурала позадина, односно пристаништа на албанској обали потребна за допремање трупа и материјала. У том би случају југословенске снаге биле приморане да дођу у сукоб са бројно надмоћнијом италијанском војском, којој би најбоље парирале у планинама северене Албаније. Претпоставка је била да ће Италијани за упад у Албанију ангажовати свој IX корпус, будући да је најближи албанској граници. С обзиром на чињеницу да ова јединица по мирнодопској формацији није располагала довољним снагама, потребно је било време за позивање обвезника и излазак на концентрацијску просторију.¹⁷

Јединице Војске Краљевине СХС стациониране на територији Црне Горе, Косова и Метохије и Македоније према мирнодопском саставу организоване су и стављене под команду II са седиштем у Сарајеву и III армијске области са седиштем у Скопљу. У војно-територијалном погледу чиниле су их: из II армијске области Зетска (Цетиње) дивизијска област, а из III Косовска (Приштина) и Вардарска (Битољ) дивизијска област. Општи план за снаге формиране на простору Зетске дивизијске области био је напредовање према Скадру и заузимање Тарабоша. Као помоћни правац дејства предвиђено је напредовање према Плаву и Гусињу, ради спајања са трупама Косовске дивизијске области. Јединице са подручја Косова и Метохије имале су задатак да што пре заузму Ђафа Морину и Ђафа Прушит и избију на реку Дрим већ првог дана напада. Вардарска дивизијска област би своје трупе усмерила на затварање правца који воде из Тиране и Елбасана избијањем на реку Шкумбу.¹⁸

16 О ратним плановима двадесетих година видети: М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994, 206-212; Д. Велојић, „Нишка област и моравско-вардарски правац у стратегијским замислима и ратним плановима југословенског војног врха“, *Историја XX века*, 1/2012, 43-63; Д. Велојић, „Стратегијска процена албанске границе са ратним плановима Војске Краљевине СХС против Албаније у време потписивања тиранских пактова 1926-1927“, *Баштине*, 35/2013, 171-187. Ратне планове у предвечерје Другог светског рата исцрпно је обрадио Драган Тешић, са освртом на двадесете године. Д. Тешић, „Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941“, *Војноисторијски гласник*, 1/1991, 27-55.

17 Војни архив (ВА), Пописник (П) 17, Кутија (К) 20, Фасцикла (Ф) 1, д 1.

18 Исто.

Према процени југословенског генералштаба прва мера било би уређење и држање граничне линије са Албанијом, као почетна фаза и основа са које би се вршило напредовање. Граница према Албанији углавном је сувоземна-планинска, са изузетком реке Бојане и Преспанског језера. Највећи део је неподесан за војне операције, а пролазност преко ње ограничена је на природне отворе и један број прелаза.¹⁹

Граница Краљевине СХС и Албаније почињала је на ушћу реке Бојане у Јадранско море код села Шенкола и протезала се реком до села Штодре. Одатле је напуштала Бојану и преко села Кравари пела се на гребен Самагари, при чему је Тарабош остајао Албанији. Затим се спуштала на Скадарско језеро северозападно од села Зогаја (већи део језера је остајао југословенској страни), па је преко Јагоде, Буковика и Чемера падала на реку Цијевну и правцем преко Миздракуша, Студенице, Виле, Илијине главе песећала Грнчарску реку остављајући њен изворни део (Врмош) Албанији. Изласком на Маја Спатит на планини Богићевици линија је достигала најсевернију тачку албанске територије. Кренувши на југоисток линија је прелазила Ђафа Морину, Ђафа Прушит, Паштрик и спуштала се на реку Бели Дрим, зати преко Коритника, Црног Врха, Ак Бунара избијала је на Кораб и спуштала се на Црни Дрим код села Решана. Одатле се преко гребена планине Јабланице спуштала на Охридско језеро код села Лина (остаје Албанији) и њиме иде до села Подградца (албанско, док је манастир св. Наум припао југословенској страни). Од манастира се пела на планину Галичицу и након тога на Преспанско језеро до тремеће са Грчком.²⁰ Дужина границе износила је око 480 км.²¹

На овој граничној линији према плановима генералштаба утврђена су три операцијска правца: Косовски између Белог Дрима и Попове шапке, Дебарски који је водио од Тиране према Скопљу и језерски, између Охридског и Преспанског језера. Први, Косовски правац, сматран је најважнијим, с обзиром на чињеницу да би нападом са албанске стране била угрожена територија Косова. Остала два правца била су сигурнија ако се у обзир узме пријатељска неутралност Грчке.²² У вези са тим извршена је и подела на одсеке: Подгорички, Косовско-призренски, Дебарско-струшки и језерски.²³

У извештају генералштаба читава гранична линија поседнута је караулама на растојању до два километра. Карауле су изграђене на планинским гребенима, али услед слабог утврђивања не представљају јаче фортификацијске објекте. Комуникација у позадини албанског фронта било је недовољно.

19 ВА, II 17, К 96, Ф 3, д 4.

20 *Сјтрайеијско-географска процена наших фронтџова и љраваца*, Београд, 1922, 27-28.

21 ВА, II 17, К 96, Ф 3, д 4.

22 Исто.

23 *Сјтрайеијско-географска процена*, 28-29.

Поред колских стаза, постојале су четири веће комуникације оспособљене за пролаз моторних возила: из Кукуса за Призрен, из Пишкореје за Дебар, из Елбасана за Стругу и из Корче према Преспанском језеру.²⁴ Са југословенске стране стање комуникација било је боље, нарочито у позадини изградњом железничких кракова од Скопља према Косовској Митровици и Охридском језеру, као и реконструкција пруга у Македонији.²⁵ У војном погледу то би значило да из правца Албаније није било погодних услова за брзу концентрацију, маневрисање и снабдевање јачих снага, као ни коришћење подесних ослонаца за напад.

Дужина албанске границе према фронту III армијске области износила је 285 км. Граница се простирала планинским гребенима, пре свега гребеном Богићевице, паштрика, Коритника, Кораба, Дешета, Јабланице и Галичице. Ниско земљиште чинило је неколико кланаца у долинама Белог и Црног Дрима и Оридског и Преспанског језера. Земљиште је углавном голо, док је део прекривен шумама тешко проходан. Граница је погодна за фортификацијско уређење и одбрану, с обзиром на чињеницу да се на планинама снег задржавао од октобра до маја. У погледу одбране граничног фронта добре стране би биле:

1. Напад са албанске територије не би имао погодних услова за брзу концентрацију, маневрисање и снабдевање јачих снага, тако да за тај напад не би постојали подесни ослонци.

2. Земљиште је подесно за одбрану (постоји више планинских ланаца који се могу бранити, а на њима погодних положаја за браниоца који се могу утврдити), а постоји и доста комуникација.

3. Снабдевање трупа може се успешно вршити.

Лоше стране би биле:

1. Велика ширина фронта (285 км), што захтева веће снаге за одбрану.

2. Гранична линија се мора упорно бранити, јер би се њеним напуштањем оставило нападачу на милост и немилост становништво у пограничним крајевима, тако да би се изгубила већа места близу границе (Пећ, Ђаковица, Призрен, Дебар, Струга, Охрид). Затим, изгубиле би се значајне области као Метохија, долина Белог и Црног Дрима. Сама линија има важан недостатак за одбрану, пошто се предњи нагиб планинских ланаца налазио на територији Албаније, па се његово утврђивање не би могли извршити унапред, већ по почетку дејстава.²⁶

Гранични фронт се одвајао Шар планином на северни и јужни део. Иако није подесна да се њоме дели фронт (не пружа се до саме граничне

24 ВА, II 17, К 16, Ф 1, д 6.

25 Видети: В. Јовановић, „Железнице у Јужној Србији 1918-1929“, *Лесковачки зборник*, 38/1998, 110-122.

26 Исто.

линије), она је врло јака препрека која за освајање захтева јаче трупе. Како се граница одсека подударала са границом Косовске и Вардарске дивизијске области, северни одсек би се назвао Косовски, а јужни Вардарски. За одбрану фронта команда III армијске области предвиђала је 2-3 дивизије, иако су за одбрану могле бити употребљене и мање снаге, с обзиром да се рачунало на квалитет снага и опремљеност артиљеријом, али и на бржу мобилизацију. Са друге стране, албански фронт захтева јаче снаге, а планинско земљиште би им онемогућило маневрисање. Косовски одсек би се делио на четири пододсека: Пећки, Ђаковички, Призренски и Бранишки, док би Вардарски одсек био подељен на део од Чајлске реке до виса Веливара, од виса Веливара до виса Ветерника, затим од Ветерника до Охридског језера и на део од Охридског до Преспанског језера. Уколико би за одбрану ових одсека биле употребљене само две дивизије (по једна за сваки одсек), претпоставка команде армијске области била је да се оне појачају са по шест батаљона пешадије и по три артиљерјске батерије.²⁷

Према напред наведеним подацима, очигледно је било да су албанске снаге недовољне да самостално дејствују против југословенских. Оно што је било забрињавајуће јесте утицај италијанских војних инструктора и снабдевање албанске војске оружјем са чиме се озбиљно морало рачунати уколико би дошло до сукоба и преласка границе.

За рат са Италијом разрађено је неколико варијанти ратних планова почев од 1922. године предвиђајући на северозападном фронту дефанзиву у почетку, а затим офанзиву до избијања на реку Сочу. Према осталим суседима одређене су биле мање снаге у циљу осигурања границе. При изради ратних планова генералштаб Краљевине СХС руководио се и ослањао на сарадњу са Румунијом и Чехословачком у оквиру Мале Антанте.²⁸

У случају рата против Италије урађено је више верзија планова које предвиђају учешће Бугарске и Мађарске, али и чланица Мале Антанте. У допуњеној верзији ратног плана за рат против Италије „И₂“ из 1925. године, предвиђа се неутралност осталих чланица Мале Антанте уколико се ратује са Италијом, док би, у случају уласка у рат Мађарске и Бугарске, Румунија и Чехословачка биле на југословенској страни. Предвиђа се и благонаклона неутралност Аустрије према Италији, а Грчке према Краљевини СХС. У овом случају Албанија би била несигурна, али ће бити немоћна да одстрани италијански утицај и није искључено да ће послужити као база одметницима и герили за упад на југословенску територију. Наглашено је да Италија тежи да господари Јадранским морем и да своје поседе прошири на другу обалу и искључи супарника на Јадрану. Рат са Италијом био би дефанзиван,

27 Исто.

28 М. Бјелајац, *Војска 1922-1925*, 206.

са циљем да се одбије непријатељски напад, потуче непријатељска војска и овлада долином Соче. Овде се као италијански правци дејства узимају Словенија, Далмација и Црна Гора (Бар-Подгорица-Пећ), иако се он наводи као мање могућ. У том би случају југословенске три армије и две коњичке дивизије држале фронт на Савском војишту, а једна армија цело приморје до ушћа Бојане и даље до Проклетија, док би једна армија обезбеђивала границу према Бугарској и Мађарској.²⁹ Наредне године одобрен је план „И₃“, предвиђајући ангажовање јединица новформиране V армијске области, као и додатних „бис“ дивизија. У овом случају, једна дивизија југословенске војске била би стационирана у реону Светог Николе, а друга на простору Липљана спремна за дејство према Албанији, али и Македонији у случају јачег бугарског напада.³⁰ Релативно слабе снаге стациониране на простору Јужне Србије доказују уверење југословенског генералштаба о слабијим акцијама из правца Албаније, као и о ангажовању бугарских главних снага на осталим војиштима.

Поред тога, у питање се доводило и једновремено италијанско-бугарско потпомагање снага са албанске територије. Једноставно се није веровало да Италијани могу Бугарима дати гаранцију и одрећи се продора у средишњи и јужни део Балканског полуострва. У случају да Италијани подрже албанске снаге у наступању према Вардару, дошло би до њиховог разилажења са Бугарима који полажу аспирације на ту територију.³¹

Необјављени извори

Архив Југославије
Збирка 310 Александар Цинцар Марковић
Војни архив
Пописник 17, фонд Војске Краљевине Југославије

Објављени извори

Бриџанци о Краљевини Југославији, приредио Живко Аврамовски, Загреб, 1986.
Димић Љубодраг, Борозан Ђорђе, Југословенска држава и Албанци, Београд, 1999.
Кризман Богдан, Јанковић Драгослав, Грађа о стварању југословенске државе, Београд, 1964.
Кризман Богдан, Храбак Богумил, Зайисници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919-1921, Београд, 1960.
Сјрајтејијско-географска процена наших фронтних и праваца, Београд, 1922.

29 ВА, II 17, К 17, Ф 1, д 4. Ратни план према Италији „И₂“ из 1925.

30 Исто, 6. Ратни план „И₃“ из 1926.

31 Исто, К 16, Ф 1, д 6.

Синтезе и монографије

- Бјелајац 1988: М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918-1922*, Београд.
- Бјелајац 1994: М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд.
- Бјелајац 2004: М. Бјелајац, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије*, Београд.
- Јовановић 1938: Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938*, Београд.
- Кризман 1975: Б. Кризман, *Вањска политика југославенске државе*, Загреб.
- Милак 1987: Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд.
- Митровић 1969: А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919-1920*, Београд.
- Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд.
- Петрановић 1988: Б. Петрановић, *Историја Југославије, Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд.
- Тасић 2012: Д. Тасић, *Рајх после рајха-Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, Београд.
- Тодоровић 1979: Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1919-1923*, Београд.

Чланци и расправе

- Велојић 2012: Д. Велојић, „Нишка област и моравско-вардарски правац у стратегијским замислима и ратним плановима југословенског војног врха“, *Историја XX века*, 1/2012, 43-63.
- Велојић 2013: Д. Велојић, „Стратегијска процена албанске границе са ратним плановима Војске Краљевине СХС против Албаније у време потписивања тиранских пактова 1926-1927“, *Башићина*, 35/2013, 171-187.
- Јовановић 1998: В. Јовановић, „Железнице у Јужној Србији 1918-1929“, *Лесковачки зборник*, 38/1998, 110-122.
- Тешић 1991: Д. Тешић, „Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941“, *Војноисторијски гласник*, 1/1991, 27-55.
- Храбак 1998: Б. Храбак, „Бугарске комите у источној Македонији и Србији, као и са арбанашке стране“, *Лесковачки зборник*, 38/1998, 19-31.

Dalibor Z. VELOJIC

VIEWS OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS, AND SLOVENIANS ARMY REGARDING ALBANIA 1919-1926

Summary

After the termination of the WWI Albania fell under the protectorate of Italy in the scope of Italian efforts for the domination in Balkan Peninsula. Italian-Yugoslav conflict was favourable to some tribes, and bodies of newly formed Albanian authorities in aspirations toward the territory of Kosovo. The eventual conflict between the Kingdom of SCS, and Albania would take place within greater confrontations with Italy, which would arrange the part of its forces on Albanian front. Yugoslav Headquarters made a variant of war plans in that purpose which predicted engagement of part of forces in the territory of Kosovo and Metohija, and Macedonia, and the assess of border front in order to take measurements for its insurance on time.

Key words: Army of the Kingdom of SCS, war plans, Albania, Italy, Kosovo and Metohija.

УДК 94(497.115)"1941"
341.322.5(=163.41)(497.115)"1939/1945"

Јован Ј. АЛЕКСИЋ*

СТРАДАЊЕ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У КОСОВСКОМИТРОВАЧКОМ СРЕЗУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

Айси́ракиј: Рад представља покушај приказивања слике страдања српског становништва на територији косовскомитровачког среза током првих осам месеци окупације Југославије у Другом светском рату. Уобличен је на начин да се у оквиру јасно омеђене хронолошко-тематске целине опишу злочини над локалним српским становништвом и одреди њихова категоризација, уз осврт на систематско уништавање сакралних и културно-историјских споменика српског народа на овом простору. Написан је на основу доступних извора и релевантне литературе.

Кључне речи: Косовскомитровачки срез, Срби, 1941, Други светски рат, страдање, злочини.

Злодела која су над Србима у косовскомитровачком срезу¹ извршена током Другог светског рата (дакле, не само у хронолошком оквиру којим је овај чланак ограничен) могу отворити низ питања, која се пре свега тичу категоризације извршених злочина. Под злочине можемо подвести не само убиства,

* Мастер историчар, aleksicjovan@rocketmail.com

1 Све до преуређења и поделе земље на девет бановина, када је 3. октобра 1929. године обнародован Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја („Објашњење новог Закона”, *Полиџика*, бр. 7.694, Београд, 4.10.1929, стр. 1-3), Косовска Митровица са својом ужом и широм околином налазила се у оквиру Рашке области, са центром у Чачку, односно звечанског округа, који се делио на митровачки, вучитрнски и дренички срез. Овим законом, косовскомитровачки срез припао је Зетској бановини, чије је средиште било у Цетињу, док су дренички и вучитрнски припали Моравској бановини, чије је средиште било у Нишу. Косовскомитровачки срез је обухватао широк појас простора северног Косова у чијем су се саставу налазиле девет општина:

1. Косовска Митровица (обухватала сам град);
2. Бањска (седиште Бањска);
3. Соколица (седиште Рударе);

већ и протеривање, интернацију, упућивање на присилни рад, мучење, уништавање и оштећивање приватне имовине, одузимање земље и стоке, уништавање, скрнављење и оштећивање православних манастира, цркава, културно-историјских споменика и гробаља. Ова тема заслужује посебну научну обраду, тим пре што је мало оних који су на темељан, конкретан и целовит начин настојали да осветле тему злочина над Србима на подручју Косова и Метохије, путеве и начине на које се он исказивао у овој сложеној историјској, националној, конфесионалној и културолошкој средини.²

Први притисци, напади и убиства Срба, како војника, тако и цивила, дешавали су се већ у току самог Априлског рата. У околини Косовске Митровице регистроване су наоружане арбанашке групе које су вршиле разне

4. Радичпоље (седиште Зубин Поток);

5. Звечан (седиште Доње Кориље);

6. Слатина (седиште Слатина);

7. Жабаре (седиште Доње Жабаре);

8. Борчане (седиште Борчане);

9. Берим (седиште Чечево). – *Речник месџа Краљевине СХС*, Београд 1925, 243-245.

Овакво административно уређење косовскомитровачког среза задржано је све до почетка Другог светског рата.

2. Тема страдања српског народа на Косову и Метохији за време Другог светског рата дуго је представљала „белу мрљу“ наше историографије и о њој се углавном писало уопштено, у оквиру ширих тема које су се бавиле страдањем становништва Југославије у току рата. Ова проблематика је обрађивана углавном када су писани радови о Великој Албанији, немачкој и италијанској окупацији, ратној штети коју су окупатори учинили у Југославији, избеглицама и пресељеницима на окупираним подручјима, логорима и затворима, деловању ЈВуО и НОВЈ. Постоји обиље литературе која говори томе у прилог: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд, 1970; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Београд, 1970; Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, Zagreb, 1986; Sima Ćirković, Bogumil Hrabak, Desa Pešić, Branko Petranović, Sinan Hasani i dr. *Kosovo, prošlost i sadašnjost*, Београд, 1989; Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Београд, 1981; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд, 1963; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд, 1992; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, књ. I и II, Београд, 1983; Branko Petranović, *Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939-1945*, Скопље, 1985; Највише података о страдању Срба на Косову и Метохији за време Другог светског рата налази се у бројним зборницима докумената: *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije I-II*, (*Objavljeni podaci Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, prim J. A.), Београд 1996, 1998; *Dokumenti centralnih organa KPJ i NOP i revolucija 1941-1945*, 1-21, Београд, 1985-1990; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том 9, књ. 1. Београд, 1961; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том 9, књ. 2. Београд, 1967; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том 9, књ. 3. Београд, 1967; *Рат и мир Ђенерала – изабрани рајини сјиси*, I-II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд, 1998.

саботаже, пљачкале војне магацине и нападале мање јединице југословенске војске. Да би неутралисао њихово деловање, командант Војног округа пуковник Каличанин је издао наредбу да се поменуте групе гоне, а сви њихови заробљени припадници по кратком поступку стрељају. На свим железничким и путним правцима у Косовској Митровици и околини постављене су страже које су контролисале сав саобраћај. Чинило се да је наредба пуковника Каличанина уродила плодом: поједине наоружане арбанашке групе су неутралисане а њихови припадници стрељани у кругу косовскомитровачке касарне. Међутим, оне нису биле у потпуности уништене. О томе сведочи напад на један батаљон 22. допунског пука, који је 10. априла 1941. године возом упућен Косовском одреду. Напад на воз извела је већа група наоружаних Арбанаса код Бивољака, села између Вучитрна и Приштине, који су композицију воза засули снажном пушчаном и митраљеском ватром, приликом које је воз морао да се врати назад са десетинама мртвих и рањених војника.³

Слична је ситуација владала и у суседним срезовима, вучитрнском и дремничком, где су се одвијали напади на српска села, посебно на она где су живели Срби који су у њима насељени непосредно после Првог светског рата. Садик Зејнели (Sadik Zeneli), посланик у скупштини Моравске бановине, Мехмет Градица (Mehmed Gradica), председник општине Србица и Риза Рама (Riza Rama), бивши жандарм, предводили су напад „својих људи“ на село Преловац, заузели га, спалили жандармеријску станицу и убили шест жандара, четворо српских цивила и једног капетана, чији су леш бацили у бунар.⁴

Наступање окупатора се од великог дела арбанашког становништва доживљавало као долазак ослободилаца и прилика за коначни раскид са Србима кроз њихово уништавање или протеривање.⁵ Напоредо са наступањем Вермахта започињале су невоље српских насеља, скоро по истом сценарију: убиства угледних људи, отимање девојчица и девојака,⁶ претње, пљачке, прогони, рушење остављених кућа и цркава, бацање лешева у бунаре, рушење гробова, сеча воћњака и шума...⁷ Већина српских породица тада је било

3 Đorđe Ličina, Milorad Vavić, Jovan Pavlovski, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov, Zagreb, 1985, 183-184; У даљем тексту: M. Vavić, Xhafer Deva.

4 Исио, 183-184.

5 Vladimir Dedijer – Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944 – svedočanstva*, Beograd, 1989, 589.

6 Арбанашки екстремисти су посебно били сурови према српским девојчицама и девојкама. Њих су на силу отимали, често уз убијање њихових најближих или уз претњу убиствима. За четири године до краја рата свака од њих родила је по двоје-троје деце. Родитељи, браћа и рођаци су после рата одлазили да их врате. Под утицајем својих моралних схватања, осрамоћене и понижене, нису се усуђивале да се, са децом или без деце, врате родитељима, плашећи се презира родбине и комшија. – Драгиша И. Кецојевић, „Терор над Србима“, у: *Срби на Косову и у Мејхохији*, Београд, 2006, 172.

7 Ненад Антонијевић, „Арбанашки геноцид над Србима“, *Хвосно*, бр. 62 / 2010, 63-68.

без способних мушкараца, јер су они били мобилисани и распоређени по ратном плану. Војску је захватило опште расуло и само је део војника имао прилику да покуша са повратком кући. Остали су или гинули или постајали ратни заробљеници. Од некадашње југословенске војске у концентрационе логоре доспевали су углавном Срби. Сви остали припадници војске Краљевине Југославије најчешће су ослобађани или одмах или после неколико дана. Међу онима који су избегли заробљавање, само су најсрећнији стизали до својих кућа. Често су на домаку свог завичаја пресретани од стране наоружаних банди и постајали њихове жртве.

Велики број цркава, манастира, гробаља, културно-историјских споменика и других српских обележја током 1941. године је спаљено, срушено, уништено или оскрнављено. Срушен је велелепни споменик косовским јунацима на Газиместану, спаљен је и разорен древни манастир Девич у Дреници (октобра 1941. године), а од конака и манастирских помоћних зграда није остао ни камен на камену.⁸ Све цркве у насељеничким местима Метохије су још у априлу 1941. године срушене, а становништво протерано или поубијано. Слично се поступало и са осталим српским црквама и манастирима на целом простору Косова и Метохије: спаљене су и порушене цркве у селима Бистражину и Шеремету код Ђаковице: у селу Брњачи код Ораховца, селу Чикатову код Глоговца и селу Кориши код Призрена (то је била чувена црква Светог Петра из 14. века). Вандали су опљачкали, демолирали или покушали да спале још и: цркве у Витомирици код Пећи, у Качанику, Великом Белаћевцу код Приштине, у селу Бањска код Вучитрна, Раставици и Ратишу код Дечана, у селу Сига код Пећи, у Црколезу код Истока, у Помазатину код Приштине, градску цркву у Подујеву, цркву изнад села Штимља код Урошевца, као и манастир Светог Марка у Кориши изнад Призрена. Опљачкана је Грачаница, као и Соколица, црква Самодрежа је обијена, фреске и иконостас уништени, црквени сасуди полућани а свештеничке одежде поцепане.⁹

8 Још у априлу 1941. године у Девичу је зверски убијен јеромонах Дамаскин, сабрат манастирског монаштва, коме је том приликом опљачкано око 2.000 динара. – Атанасије Јевтић, *Задужбине Косова – споменници и знамења српског народа*, Призрен – Београд, 1987, 786.

9 Можда најбољи приказ страдања Срба на Косову и Метохији у првим месецима окупације даје исказ свештеника Димитрија Шекуларца, дреничког пароха, од 20. јула 1941. године: »Парохију сам напустио пошто сам претходно био опљачкан од стране Арнаута. Голе душе, ја, жена и наше шесторо деце побегли смо у моменту када сам ја имао да будем убијен а можда и моја цела фамилија, јер су падали (убијани) многобројни Срби, а Српкиње и деца мучени. Моја реална опажања тих црних дана јесу ова: Наша се војска у нереду повлачила од Качаника и других места. Жандармерија напушта своје станице и такође се повлачи. Арнаути војни обвезници побегли из војске, донели оружје, пресвлачили се а многи и у војничкој униформи већ су на послу. Нападају војнике Србе, жандарме и остале, борбе се воде на свим странама. Куће се пале, убијају се виђеније грађани,

Слично као и у осталим деловима Косова и Метохије после завођења окупационе управе, прва мета наоружаних арбанашких група у косовскомитровачком срезу била су насељеничка места, где су Срби колонизовани из пасивних крајева Лике, Кордуна, Баније, Далмације, Херцеговине и Црне Горе након Великог рата. У насељеничком насељу Шипоље, у околини Косовске Митровице, 11. маја 1941. године убијени су Вукашин Тренкић и Марко Вавић (насељен у Врбници). Земљорадник Милош Шаровић је убијен од комшије арбанашке националности док је косио ливаду. У селу Прилужју је 14. јуна 1941. године заклано осам Срба.¹⁰ До краја 1941. године спаљена су сва српска насељеничка места у околини Косовске Митровице: Шипоље, Херцегово, Опљане и Балинац.¹¹ На опустела српска имања у овим местима доселили су се Арбанаси из Дренице или Албаније. У Косовској Митровици је брат Бислима Бајгоре убио Живојина Ристића, радника на железничкој станици, а Абит Дедиња Мату Грубача, кафеџију из Старог Трга. Свечане јавне арбанашке манифестације у Косовској Митровици коришћене су за физичке обрачуне са Србима, у неким случајевима и линчовањем оних који би се нашли на улицама.¹²

уколико исти нису у војсци. Чује се вриска жена и деце. Вапај за вапајем. Помоћи нико ништа не може. Немачка војска још није стигла, наша у расулу. Анархија ликује. Арнаути немају самилости. Туку, убијају, пљачкају. Српски народ у паници. Евакуише се, али не зна куда. Покушавамо да дођемо у разговор са њиховим (арбанашким) првацима, а првенствено са претседницима општина, који су у Југославији уживали приливегије и били фаворизовано од наших власти. На нашу жалост и изненађење они су постали опаснији за нас од осталих. Оставља се сав наш иметак и богатство. Беже жене, деца, старци, многа боса и рђаво обучена. Пешачи се, јер кола нема, узета су за војску са коњима и воловима заједно. Моја деца малолетна. Најстарије има 11 година старости. Једно изгубило ципелицу, друго не може да иде, треће тражи воде, четврто хлеба. Прави пакао. Бежим к Пећи. Ту налазим Епископа рашко-призренског. Он и нас два свештеника у бекству смо. Идемо заједно код команданта немачких трупа, које су већ приспеле. Тражимо заштиту, јер Арнаути и тамо врше пакао над српским живљем. Добивамо одговор (од Немаца) да немају довољно трупа да би заштитили и села, већ да само могу гарантовати за вароши. Покушавам да се пребацим преко Чакора, али од Пећи до Чакора опет Арнаути оперишу. Саобраћајног сретства немам. Успевам да се вратим преко Косовске Митровице за Рашку. Касније се враћам поново у Дреницу. Сад су ту Италијани место Немаца. Јављам се. Опитујем команданту чланове Косовског Комитета. Арнаути дознају. Спавам зато по шуми. Трагају за мном. Сад они мене тује лажно. Хоће да ме убију. Нешто се живља вратило на зграиште, али се убиства још врше, сада ноћу. Црква ми унакажена, парохијски дом срушен. Опстанак немогућ. Успевам да се с муком поново пребацим за Рашку и да се више не вратим, јер ме Арнаути вребају“. – Радован Самарџић, Сима М. Ђирковић, Олга Зиројевић..., *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 407-408.

10 Бранислав Божовић – Милорад Вавић, *Сукова времена на Косову и Метохији: Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд, 1991, 233-234; У даљем тексту: Божовић – Вавић, *Сукова времена*.

11 *Исйо*, 234.

12 Божовић – Вавић, *Сукова времена*, стр. 234.

Осим Срба, тешке дане су проживљавали и косовскомитровачки Јевреји. Уочи Априлског рата у Косовској Митровици живеће су укупно 32 јеврејске породице са укупно 136 чланова.¹³ То су били Сефарди који су се међусобно споразумевали на шпанском језику, али због природе свог посла (готово сви су били трговци или занатлије) одлично су говорили српски, арбанашки и турски језик. За разлику од других градова где су живели компактно у својим махалама, Јевреји у Косовској Митровици су настањивали различите делове града, али су ипак били добро повезани са својим сународницима. Били су у добрим односима са свим својим суграђанима, и са свима живели у складним односима, а Митровчани су их ценили због њихове пословичне вредноће и марљивости. Окупацијом се све то променило. У својству среског начелника, Џафер Дева је 20. маја 1941. године издао наређење о одузимању целокупне јеврејске имовине.¹⁴ У ствари, овом наредбом је легализована пљачка коју су окупатори и њихови сарадници спроводили од првог дана окупације. Тако су косовскомитровачки Јевреји остали без икаквих животних прихода. Забрањено им је било каква комуникација са осталим суграђанима.¹⁵ Онима који су желели да им помогну нису смели то учинити, јер би их чекала сурова казна.

Осман Ибрахими, звани Осман Солид, који је од стране Џафера Деве био именован за локалног шефа полиције, упао је са групом својих људи у митровачку синагогу, опљачкао је, а све затечене књиге запалио. По истом наређењу Џафера Деве све јеврејске радње су биле облепљене великим жутим афишима са натписом "Judengeschaft" (јеврејска радња).¹⁶ Јевреји су морали на левом рукаву носити жуту траку са Давидовом звездом. Постали су потпуно обесправљени, изложени пљачкању, убиствима, најбруталнијим поступцима. Августа 1941. године наређено је хапшење свих мушких Јевреја од 21 до 55 година старости. Све њих су спровели у импровизовани затвор у близини џамије, код већ постојећег затвора. Приморавали су их да раде најтеже физичке послове, иживљавали се над њима, терали да чисте септичке јаме, јавне клозете и сакупљају ђубре. Касније су пуштени из затвора, али су новембра месеца опет враћени, овај пут сви Јевреји од 16 до 60 година старости. У међувремену су неки Јевреји бежали из немачке у италијанску окупациону зону, где је окупациони режим био мање нетрпељив према њима него у немачкој. При преласку из немачке у италијанску окупациону зону неки Јевреји су били ухваћени, одведени назад у косовскомитровачки затвор и ту стрељани, као што је то био случај са Матилдом Рубен.¹⁷

13 Stradanje kosovskomitrovačkih Jevreja, <http://elmondosefarad.wikidot.com/stradanje-kosovskomitrovackih-jevreja>, преузето 23. 07. 2012. године, у 15:21 h.

14 M. Vavić, *Xhafer Deva*, 199.

15 Pavle Dželetović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd, 1988, 104-105.

16 *Исццо*, 109.

17 Stradanje kosovskomitrovačkih Jevreja, <http://elmondosefarad.wikidot.com/stradanje-kosovskomitrovackih-jevreja>, преузето 23. 07. 2012. године, у 15:21 h.

Већину утамничених Јевреја, немачке окупаторске и арбанашке квинслишке власти су касније депортовале у логор Сајмиште, где су угушени плином и по- копани у заједничку гробницу у Јајинцима.¹⁸ Од косовскомитровачких Јевреја њих је 47 укупно преживело рат, и сви су се преселили у Израел.¹⁹

Крајем јуна и почетком јула 1941. године почели су и први напади на српска села косовскомитровачког среза која су се налазила на јужној страни Копаоника. Одмах по Видовдану, вулнетари и немачке јединице напали су на препад српска села у општини Борчане. Међутим, ту су наишли на први от- пор. Самоорганизовани српски сељаци су одбили напад. Цео дан је трајала борба, арбанашко-немачке снаге су претрпеле неочекиване губитке – неко- лико мртвих вулнетара (по неким сведочењима, и један немачки војник), али је било губитака и на српској страни – том приликом су Немци и Арбанаси убили браћу Милоша и Ранка Петровића.²⁰ Сутрадан је Немцима стигло поја- чање и јаке немачке снаге су ушле у Борчане. У селу Руцманце убили су Сама- ила и Гмитра Јанићијевића, а у селу Брзанцу Рајну Стефановић. Наоружани мештани су морали да се повуку у правцу Шаторица. Остале мештане Борча- на који нису успели да утекну, Немци су затворили у сеоску цркву и запретили да ће их стрељати, ако се на њих буде отварао ватра. После тога су кренули у потрагу за оружјем. Куће у којима није било никог су запалили. Заробљене становнике су ипак пустили на слободу, а они се повукли из Борчана. После одласка Немаца, становници ове општине су константно држали страже, жи- већи у неизвесности и страху од поновног напада вулнетара из арбанашких села и муслиманских формација из правца Новог Пазара. Август и скоро цео септембар прошао је у релативном миру, да би с почетком јесени почели тзв. „крвави таласи”, организовани напади на српска насеља на северу Косова.

Пошто су им планови о прикључењу северног дела Косова и Рашке об- ласти пропали,²¹ арбанашки политички прваци су одлучили да се целокупно

18 Исио.

19 Исио.

20 Радојко Јовановић, *Бело свејло на митровачке црвене зајисе*, Косовска Митровица, 2009, 101-111; У даљем тексту: Р. Јовановић, *Бело свејло*; Војислав Јевтимијевић, *Се- верно Косово кроз исјорију до краја XX века*, Београд, 2008, 216; У даљем тексту: В. Јевтимијевић, *Северно Косово*.

21 Свега четири дана по завршетку Априлског рата, немачки генерал Фридрих-Георг Ебер- харт је организовао конференцију арбанашких првака са Косова, Метохије и Рашке об- ласти у хотелу „Јадран“ у Косовској Митровици и на њој им обећао широку аутономију и касније припајање ових области Великој Албанији (М. Vavić, *Xhafer Deva...*, 193). Међу- тим, поступак генерала Еберхарта, који је као командант једне оперативне јединице дао чисто политичка обећања, није наишао на одобравање врха немачких војних и цивилних власти. Он у својству команданта оперативне јединице није био овлашћен да пронала- зи политичка решења на окупираној територији, тим пре што у то време није био по- стигнут договор међу Силама осовине о подели окупиране југословенске територије.

српско становништво са ових простора или ликвидира или протера, да би на тај начин створили етнички чисту територију и временом је прикључили

Постојале су само Хитлерове директиве по називом „Привремене смернице о подели Југославије“, од 27. марта 1941. године (Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 2, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1984, 549). Каснијим договором између Италије и Трећег рајха, читав простор северног Косова и Рашке области са срезовима вучитрнским (Вучитрн), лапским (Подујево), митровачким (Косовска Митровица), студеничким (Рашка) и дежевским (Нови Пазар) припао је немачкој окупационој зони, тј. окупираној Србији на чијем се челу у том тренутку налазила Комесарска управа Милана Аћимовића. Одмах по сазнању да ови простори нису ушли у састав великоалбанске државе, Џафер Дева је отишао у Београд на састанак са Миланом Аћимовићем и Момчилом Јанковићем, који је био комесар Министарства правде. Он је од Аћимовића и Јанковића захтевао аутономију у срезовима севера Косова и Рашке који су припали Србији, а да се њему безусловно препусти сва власт у митровачком срезу. Ове услове Аћимовић и Јанковић нису прихватили, тако да споразум није постигнут. По повратку у Косовску Митровицу, он је резултате преговора реферисао Косовском комитету, и заједно са члановима ове арбанашке организације договорно организовање демонстрација против одлука да се срезови вучитрнски, лапски, митровачки, студенички и дежевски прикључе Србији. Масовне демонстрације Арбанаса одржане су 23. маја 1941. године у Косовској Митровици, чијом је организацијом непосредно руководио Џафер Дева. Са оваквим понашањем Џафера Деве и свеукупном ситуацијом на северу Косова и Рашке области није се мирио српски Савет комесара из Београда па се Милан Аћимовић двапут обраћао војноуправном команданту Србије, генералу Хелмуту Ферстеру (Helmuth Förster), обавештавајући га да су Арбанаси протерали органе српске власти, супротно договору између Ђана и Рибентропа, и поставили своје. На то је делегација Арбанаса са северног Косова и Рашке предвођена Џафером Девом крајем маја 1941. године посетила војноуправног команданта Србије, обавестила га да Арбанаси не признају српску власт и да захтевају аутономију. Месец и по дана касније, 12. и 19. јула 1941. године, одржан је још један састанак Џафера Деве, Аћифа Хаџиахметовића Ђлуте, Али Драге и Шабана Мустафе са челницима Савета комесара Миланом Аћимовићем, Момчилом Јанковићем и Милосавом Васиљевићем (Ђорђе Борозан, *Велика Албанија - њоријекло, идеје, њракса*, Београд, 1995, 321). На овом састанку представници српског Савета комесара пристаали су на одређене компромисе, па су разрешена нека спорна питања око организовања судова, ревизије аграрних односа, администрације у школама и још нека мање важна питања локалног карактера. Поред свега овога, овим нису биле задовољене амбиције Арбанаса, па су од немачке војне команде поново тражили пришајање Великој Албанији, или у најмању руку максимално широку аутономију. Ово им, међутим, Немци нису испунили. Упркос енергичним захтевима Арбанаса да се припоје Великој Албанији, Немци су одлучили да овај крај ипак остане у саставу окупиране Србије. Зато је 6. августа 1941. године, Савет комесара за Србију објавио „Уредбу о уређењу и управи у области Косово“, којом је предвиђено да косовски округ чине срезови Косовска Митровица, Вучитрн, Подујево и Нови Пазар. Касније је прикључен и срез Рашка. Предвиђено је да овај округ буде део Дринске бановине а да Арбанаси имају свог повереника у рангу помоћника бана, судску, школску и финансијску аутономију. Иза овог решења стајале су немачке окупационе снаге, па је дифинитивно било јасно да од прикључења северног Косова и Рашке области Великој Албанији неће бити ништа.

Великој Албанији.²² Треба нагласити да су окупатори, посебно Италијани, прећутно одобравали овакве планове и толерисали масовне злочине над Србима, што је кореспондирало са њеном званичном политиком, ако се има у виду чињеница да је Краљевина Италија била патрон и протектор Велике Албаније. Због тога ни они ни Немци нису ни покушали да заштите српско становништво током „крвавих таласа”, координисаних напада арбанашких војних формација на српска насеља северног Косова, који су почели 30. септембра 1941. године. Напротив.

Први на удару нашао се Ибарски Колашин. Први правац напада на овај крај кренуо је преко села Зупча, са циљем заузимања села Прелеза, Читлука, Доњих Варага, Угљара, Зубиног Потока, Газовода и даље према планини Рогозни. Други правац напада ишао је из Дренице. Напад је предводио Шабан Полужа, а ишао је преко села Крлигате, Доњи Стрмац, Горњи Стрмац и Црепуља, где су се арбанашке снаге спојиле са другим арбанашким јединицама из правца Метохије и Италијанима²³ и наставиле да пустоше села Јабуку, Ровце, Ковачи, Чечево, Резала и Брњак. Кад су ове арбанашко-италијанске јединице дошле до планине Рогозне, ту су се спојиле и сјединиле са муслиманским снагама из Новог Пазара, Тутина, Рибарића и Сјенице које је предводио Аћиф Хаџиахметовић Ђлута, председник Арбанашког народног савеза у Новом Пазару. Иако им је пружен изванредан отпор, вишеструко надмоћније и бројније, потпомогнуте италијанском минобацачком ватром, арбанашко-муслиманске снаге су за неколико дана освојиле и спалиле сва српска села у Ибарском Колашину, пљачкајући све што се могло опљачкати и убијајући све оне на које су наишли, остављајући иза себе праву пустош. Убијено је 150 Срба.²⁴ Преостали српски цивили са овог подручја спасавали су се преласком преко Ибра, на другу страну планине Рогозне.

Истовремено са нападом на Ибарски Колашин арбанашки жандарми и вулнетари су напали српска села северно од Косовске Митровице. Прво је нападнуто Кориље, где се налазило седиште општине Звечан, а затим и села

22 „Онамо, где су цветала српска села, где је зачала прва српска држава вију се облаци дима запањених српских домова и чује се лелек осталих жена на згариштима. Насиље сваке врсте достиже врхунац а све се то ради плански у једном њиховом најглавнијем циљу да се тамо истреби српски живаљ и да се у срезовима Митровачком и Дежевском, у којима је већином био српски живаљ, створи већина арнаутска и турска како би се од Немаца добио пристанак да Митровачки и Дражевски [sic] срезови буду припојени Албанији и да се на тај начин изигра недавно прописана уредба.“ – Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 399, Тихомир Ђорђевић (Т. Ђ), кутија 37, Писмо бивших народних посланика министру унутрашњих дела о стању у Новом Пазару и околини од 30. новембра 1941. године.

23 Иако је Ибарски Колашин био део косовскомитровачког среза, касније и округа, овај крај је био део италијанске окупационе зоне, касније отцепљен од митровачког среза и прикључен дреничком. – Прим. аут.

24 Божовић – Вавић, *Сурова времена*, 222.

Житковац, Банов До, Липовица и Јошевик. Одмах после спаљивања ових места, Арбанаси су напали Бањску. У околини Бањске наишли су на отпор, међутим како су Срби били малобројни и слабо наоружани, он је брзо сломљен, а Арбанаси су упали у Бањску и спалили је. Арбанашке јединице су даље продирале преко Бањске Реке и Рудина кроз Рогозну све до испред Рашке, где су се сукобиле са четницима и наоружаним српским сељацима који су их после жестоких борби прво зауставили, а онда их одбацили на почетни положај.

Напад арбанашких формација на српска места северног Косова однео је многе жртве. У Липовици су убијена четири угледна домаћина из породице Радовановић (Ратко, Миладин, Крсто и Живо), који су код себе чак имали и аусвајс.²⁵ У Бањској је убијен син горепоменутог Миладина Радовановића, Митар, и његов блиски рођак Нићо. У Бањској Реци убијен је Огњан Максимовић, који је имао 75 година, а убијана су и деца, чобани испод 15 година живота. Нека убиства су била посебно свирепа и зверска, као што је то био случај са Петром Анђелковић, која је била родом из Сувог Дола, а удата у Војмислићу, коју су Арбанаси прво силовали, а потом и убили, иако је била у поодмаклој трудноћи.²⁶ Локално становништво је напуштало своје куће, бежећи испред арбанашких вулнетара ка Рашки.²⁷

Један од праваца арбанашког надирања према Рашки ишао је са планине Бајгоре. Једним крилом правац се кретао од села Бистрице, Кошутова, Церање, преко Каменице, Слатине, Вуче, Придворице, Поповца, Сочанице, Крш Мале, Добраве, Лепосавића све до Тврђана, Костиног Потока и Мајдева, где су након 15 дана борби са наоружаним српским сељацима заустављени.²⁸ Друго крило арбанашких јединица вршило је напад на најсевернију општину митровачког среза, Борчане, и овај пут у садејству са немачким јединицама, као и неколико месеци пре тога. Ту их је и овога пута сачекао отпор, са губицима на обе стране, а арбанашке формације су захваљујући предности у бројности и наоружању успеле да у тек четвртм нападу освоје Борчане.²⁹ Све српске засеoke у овој општини су спалили.³⁰ Мештани Борчана

25 *Исјо*, 233-234.

26 В. Јевтимијевић, *Северно Косово*.

27 Архив Србије (АС), Комесаријат за избеглице и пресељенике Министарског савета Милана Недића, „Искази избеглица“, срез Косовска Митровица, кутија 21.

28 Р. Јовановић, *Бело светило...*, 28.

29 *Исјо*, 28.

30 „Господине Председниче,

У очекивање да се најугроженијим срезovima Косовско-митровачком и Дежевском помогне, јер су села у њима попаљена, становници делом поубијани а делом се као авети са ситном децом крећу гладни, голи и боси, по цичи и зими долином Ибра, гледали смо ове немиле призоре (...)“ – ИАК, фонд 399, Т. Ђ, к. 37, Писмо бившег сенатора Тихомира Шарковића и бившег народног посланика Тодора Михаиловића председнику „Владе народног спаса“ о стању у косовскомитровачком и дежевском срезу од 30. децембра 1941. године.

су се евакуисали преко Шаторица на другу страну Копаоника и привремено сметили у Луковску Бању. После одређеног времена су се вратили натраг и покушали да обнове своје домове и имања. Дејствовањем четника и наоружаних српских сељака, арнабашки жандарми и вулнетари су потиснути назад до Церањске реке, где је након тога успостављена, на мапи невидљива, демаркациона линија између српских наоружаних формација разних типова (четници Косте Пећанца, наоружани мештани, Други косовски корпус ЈВуО) и арнабашких квинслишких формација.³¹

То, међутим, ипак није значило окончање голготе српског живља на овом подручју. С крајем 1941. године нису престали притисци и напади на косовско-метохијске Србе. Стање готово перманентног насиља над њима трајало је током целог Другог светског рата.³²

Необјављени извори

Архив Србије (АС) – Београд: фонд Министарског савета Милана Недића, Комесаријат за избеглице и пресељенике.

Историјски архив Краљево (ИАК) – Краљево: Лични фонд Тихомира Ђорђевића (фонд 399).

Објављени извори

Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, (1996, 1998). Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, I-II. Beograd: Arhiv Jugoslavije.

31 Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену*, Приштина, 1968, 101.

32 Након завршетка највећег ратног сукоба у историји цивилизације, у склопу Државне комисије за утврђивање ратних злочина у Југославији, формирана је Обласна комисија за Косово и Метохију, чија се делатност може пратити кроз проучавање њених извештаја, реферата, елабората и одлука, које су доношене на основу пријава, изјава сведока и истраживања на терену. – Борозан, *Велика Албанија*, 1995, 522-523; Необјављена архивска грађа о страдању Срба на Косову и Метохији за време Другог светског рата налази се у Архиву Југославије (фондови Државне комисије за утврђивање ратне штете (Репарациона комисија), Савезне комисије за попис жртава рата 1941-1945, Емигрантске владе Краљевине Југославије, затим у Архиву Србије (фондови Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Министарског савета Милана Недића, Комесаријата за избеглице и пресељенике), као и у Војном архиву (Архива Народноослободилачког покрета), Четничка архива (ЧА), Недићева архива (НА), Немачка архива, Италијанска архива. Вреди напоменути да се велики број извора о овој теми налази у Архиву Светог Синода Српске православне цркве, Архиву САНУ и Историјском архиву Београда. Није тачно утврђено колико се архивалија налази у рукама српске емиграције или у приватном власништву.

- Dokumenti centralnih organa KPJ i NOP i revolucija 1941-1945, 1-21, (1985-1990).*
 Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, том 9, књ. 1. (1961).* Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (1967), том 9, књ. 2.* Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (1967), том 9, књ. 3.* Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Речник месџа Краљевине СХС, (1925).* Београд: Издавачко предузеће Народна Просвета.

Штампа

Полиџика (1904-1941) – Београд.

Електронски (интернет) извори

<http://elmundosefarad.wikidot.com/stradanje-kosovskomitrovackih-jevreja>

Литература

- Антонијевић 2009: Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима у Друјом свейском рају* – Документи, Београд: Музеј жртава геноцида.
- Антонијевић 2010: Н. Антонијевић, „Арбанашки геноцид над Србима“, *Хвосно*, бр. 62/2010, 63-68.
- Божовић, Вавић 1991: Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Мејхохији. Квислинзи и колаборација у Друјом свейском рају*, Београд: Војноиздавачки и новински центар.
- Бошковић 1968: Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену. Приштина: Заједница научних установа Косова и Метохије*
- Борозан 1995: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – њоријекло, идеје, њракса*. Београд: Медија центар Одбрана.
- Глишић 1970: др В. Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*. Београд: Издавачко предузеће „Рад“.
- Dedijer, Miletić 1989: V. Dedijer i A. Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944 - svedočanstva*, Beograd: Prosveta.
- Јевтић 1987: А. Јевтић, *Задужбине Косова – сјоменици и знамења српској народа*, Призрен – Београд: Епархија рашко-призренска и Богословски факултет.
- Јевтимијевић 2008: В. Јевтимијевић, *Северно Косово кроз исјорију до краја XX века*, Београд: Службени гласник.
- Јовановић 2009: Р. Јовановић, *Бело свейло на мијировачке црвене зайисе*, Косовска Митровица: Градска библиотека „Вук Караџић“ – Исток; Дом културе „Свети Сава“ – Хвосно.

- Кецојевић 2006: И. Д. Кецојевић, „Терор над Србима“, у: Срби на Косову и у Метохији, Београд: САНУ, 155-189.
- Ličina, Vavić, Pavlovski 1985: Ђ. Ličina, М. Vavić, Ј. Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb: Centar za informacije i publicitet.
- Marjanović 1963: др Ј. Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Београд: Institut za društvene nauke. Odeljenje za istorijske nauke.
- Milošević 1981: S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*. Београд: Narodna knjiga.
- Petranović 1983: В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, књ. I и II, Београд: RAD.
- Petranović 1985: В. Petranović, *Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939-1945*. Скопље: Samoupravna prakтика.
- Petranović 1992: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Београд: VINC.
- Рай и мир Ђенерала – изабрани рајни сйиси*, I-II (1998). приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић. Београд: Српска реч.
- Самарџић, Ђирковић, Зиројевић и др. 1989: Р. Самарџић, М. С., О. Ђирковић Зиројевић и др. *Косово и Метохија у српској исйорији*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Terzić 1984: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 1-2. Ljubljana – Београд – Titograd: Narodna knjiga.
- Ćirković, Hrabak, Pešić i др. 1989: S. Ćirković, В. Hrabak, D. Pešić i др. *Kosovo, prošlost i sadašnjost*, Београд: Међународна политика Београд.
- Hasani 1986: S. Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, Zagreb: CIP.
- Čulinović 1970: F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Београд: Vojnoizdavački zavod.
- Dželetović 1988: I. P. Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*. Београд: Nova knjiga.

Jovan J. ALEKSIC

CALVARY OF THE SERBIAN POPULATION IN THE KOSOVSKA MITROVICA COUNTY DURING 1941

Summary

The Calvary of Serbs in the Kosovska Mitrovica County during the first year of the Second World War, in the territory of occupied Yugoslavia, had begun before the official capitulation of the Yugoslav state, even at the time of the April War. Members of the Yugoslav army were attacked, diversions were carried out in secrecy, and the local population was sacked, killed, and intimidated. The advancement of the occupying forces was used on behalf of armed Albanian groups to liquidate Serbs, and banish them. Parallel to the suffering of Serbs, their cultural heritage, and especially their sacred and historic monuments – were destroyed. Priests were murdered and expelled, churches torn down, burned or desecrated, while cemeteries were plowed. Firstly, Serbian settler towns were targeted. These towns were inhabited by Serbs in the passive “regions of Prečani” who colonized these areas after the First World War had ended. The population in cities lived in constant fear and uncertainty. In addition to the Serbs, the Jewish population of the Kosovska Mitrovica region was also targeted by the occupying forces and the Albanian quisling authorities. The Jews were systematically robbed, expelled, and humiliated. The majority of Kosovska Mitrovica’s Jews died in the Sajmiste death-camp. The first resistance to the violence of Albanian military formations and the occupying forces took place in the municipality of Borčane, “immediately after Vidovdan”. During this resistance, a few members of the Albanian armed forces were killed, but a few Serbian civilians were also killed, while property was destroyed and houses of locals were burned down. Three months later, “bloody waves” started. The region of Ibarski Kolasin was completely burned, more than 150 Serbs were murdered, and all Serbian villages north of Kosovska Mitrovica were under attack. An organized and well-coordinated attack against a large number of Serb-inhabited locations in the Kosovska Mitrovica County was rejected only near Raska. Many residents of this area have found salvation by fleeing deeper into the territory of occupied Serbia. The most of them later returned to their homes, but some of them remained in the new locations they inhabited after being persecuted. The terror and violence against the Kosovska Mitrovica County

Serbs lasted to the end of the war, with higher and lower intensity, similarly to other Serbian communities in Kosovo and Metohia.

Key words: County of Kosovska Mitrovica, Serbs, 1941, Second World War, Calvary, crimes.

УДК 391.1/.2(497.115)
316.723(497.115)

Милена Б. ШЉИВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ОДЕВАЊЕ ИЗБЕГЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КАО ИНДИКАТОР ПРИПАДНОСТИ ПАНК И ХИП ХОП СУПКУЛТУРИ**

Айсџиракџи: Циљ истраживања је утврђивање да ли и у којој релативној мери расељена лица са Косова и Метохије визуелно наглашавају припадност супкултурним популацијама на територији Београда. Предмет истраживања су тзв. „хип-хоп“ и „метал“ моде облачења које практикују поједини слушаоци истоимених и сродних музичких жанрова. Оба правца су одабир расељених лица у сличним истраживањима због порука друштвеног незадовољства, „другости“, „национализма“, итд. Разлика у овом истраживању је та што интерно расељене особе са Косова и Метохије нису „мађина“, већ се од остатка популације парадигматски разликују по економском статусу и административној или перципираној „лабели“ избеглице. Методом интерактивног интервјуа је сакупљена етнографска грађа мушких и женских испитаника који се идентификују са поменутим субкултурама. Потврђена је хипотеза да расељена лица са Косова и Метохије имају релативно израженију културну компетенцију и идентитетску потребу за припадношћу, али да је истовремено визуелно прикривају како не би „угрозили“ друштвени статус у „пословној“ и јавној комуникацији. Садржај овог истраживања састоји се од компарације модних и културних начела, међусобне повезаности, дефинисања панк и хип хоп супкултура и целокупне повезаности истих са избеглицама са Косова и Метохије.

Кључне речи: супкултура, панк, хип хоп, мода, расељена лица са Косова и Метохије

* Истраживач-сарадник, milena4music@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

На путу ка сазнању

Како бих на најбољи могући начин описала ову специфичну тему, извршила сам директно истраживање интерактивног интервјуа. Истраживање о ставовима расељених лица спроведено је на узорку од 10 испитаника. Особе које су учествовале у овом својеврсном подухвату припадају старосној групи од 23 до 58 година. Интервјуисано је пет испитаника мушког и пет испитаника женског пола. Сви испитаници су српске националности и православне вере. Истраживање је изведено на терену, у периоду од јануара 2015. до јуна 2016. године. Целокупно истраживање је уоквирено религијским идентитетом, одећом, избором музичког жанра и начина живота испитаника, на основу истих.

За разлику од социјалног истраживања, где се бира велики број испитаника на основу случајних узорака појединаца, ова метода бира мали број „кључних информатора“ за детаљни интервју. Кључни информатори су појединци који су стратешки постављени са структуром производње, који имају знање релевантно за циљеве студије.¹

Избеглиштво – збег у непознато

Особа која полази у избеглиштво напушта своју кућу, посао, социјално окружење у којем је живела, пријатеље, рођаке, чланове уже породице.

То чини како би се склонила од претњи по живот, у околностима које су угрожавајуће, било због директне опасности или близине ратних сукоба. До тренутка када нађе уточиште у новој средини особа је најчешће већ била изложена различитим стресовима и пролазила је кроз искуства која укључују претњу по властити живот или живот блиских других, или је посматрала патњу других особа.

За људе у избеглиштву сва кључна питања савременог света постају одједном ирелевантна и страна. Њих интересује само једно питање: како опстати у новој средини и како се без погубних последица некако повратити у стање које би се могло назвати колико-толико нормалним, а које је свакако још увек далеко од њиховог пређашњег положаја. Расељена лица се, по правилу изненада нађу у социјалној ситуацији и њима мало познатој или готово непознатој, па чак и не одвише пријатељској средини (територији или држави). Социјална ситуација је не само другачија од оне у којој су се претходно налазили, већ је и изразито неповољна и неизвесна за њихово актуелно материјално и духовно благостање, те њихову будућност.

1 http://yyy.rsmas.miami.edu/IAI/Inst2000/lectures/wood_jul20/reading/qual_appr_1.pdf стр. 3

Посебан проблем представља околност да је избеглиштво масовна појава, изазвана прогоном целих заједница, односно да оно обузима све аспекте становништва по старости, занимањима и слојевима. Осим тога, кампови за расељена лица се најчешће формирају као привремени, на импровизованим или запуштеним локацијама, по неприступачним теренима или на ничијој земљи, у пограничним подручјима. Избеглиштво дакле јесте привремени излаз из патње, али на дуги рок оно је за многе произвођач нових патњи.

Већина истраживања расељених лица долази из простора развијених земаља где су расељена лица потражила смештај. Иако ови подаци дају бројне вредне информације, треба имати у виду да више од 70% расељених лица живи у земаљама са ниским приходом, и у срединама које их суочавају са егзистенцијалним проблемима, често депривацијом основних потреба и даљом политичком несигурношћу.²

Све ово има директне импликације на методе психолошког испитивања. Разлике у односу на испитивања расељених лица у западним развијеним земаљама не задржавају се само на питањима егзистенцијалне угрожености. Треба имати у виду да расељена лица смештена у Србији и Црној Гори више од десет година живе у колективним центрима, што чини услове живљења, породичног живота и посебно одгајања деце, значајно различитим, или једноставно речено, отежаним у односу на друге услове живљења.

Један број особа је неколико пута полазио у избеглиштво, као што је то случај са расељеним лицима из Хрватске или БиХ које су сигурно место за кратко нашле на Косову, да би поново кренуле у избеглиштво 1999. године. Надаље, расељена лица у Србији и Црној Гори су била изложена и НАТО бомбардовању 1999. и бурним политичким променама у периоду који је уследио³.

Ипак, и особе избегле у развијене земље суочавају се са стресогеним искуствима као што су питање дозволе боравка у земљи, промене становања, незапосленост, дискриминација и социјална изолација.⁴

Сви наведени разлози (без)условно могу довести до креирања осећаја одбачености, „другости“, маргинализованог позиционирања, па стога и долази до прибегавања одређеном музичком жанру, стилу одевања, (бунтовног) упадљивог понашања.

2 Pernice, R. and Brook, J. (1996) Refugees' and Immigrants' Mental Health: Association of Demographic and Post-Immigration Factors. *Journal of Social Psychology* 136, 511-519.

3 Lecic-Tosevski, D., Draganic, S., Jovic, V., Ilic, Z., Drakulic, B. and Bokonic, S. (1999) Posttraumatic Stress Disorder in Refugees and Its Relationship with Personality Dimensions. In: Christodoulou, G., Lecic-Tosevski, D. and Kontaxakis, V., (Eds.) *Issues in Preventive Psychiatry*, 95-102. Basel: Karger.

4 Kivling-Bodén, G. and Sundbom, E. (2002) The relationship between posttraumatic symptoms and life in exile in a clinical group of refugees from the former Yugoslavia. *Acta Psychiatrica Scand* 105, 461-468.

Мода и култура

Моду треба проучавати у оквиру културе. А. Молес пише да је мода културни феномен. Она је исто онако културни феномен као што култура вештачка творевина своје средине, од стране човека.⁵

Као део културе мода се углавном до сада изучавала у склопу других друштвених дисциплина које се баве културом, као што су етнологија, културна антропологија и социологија културе.

Разни културни чиниоци делују на моду. А. Лефевр пише да морамо признати да се између моде и културе уноставају односи који су узрочно-последични и међусобно се прожимају.⁶ Тако се код припадника хип хоп субкултуре јасно може одредити којем они правцу „припадају“ и то на основу: широких панталона, „скејт“ патика, хеланки, качкета; док је нпр. код панка, такође, лако приметити ову врсту припадности, најчешће по „бунтовном“ стилу и неретко таквом понашању. Модна анархија панк субкултуре подразумева присуство нитни, бодљи, ланаца, а присутни су и катанци, „чирики“ фризуре, тамни кармини, креони и читава палета мартинки и кожних јакни.

Разне друштвене групе (класе, слојеви, професије, етничке и друге групе) су носиоци и творци моде и културе. У савременом индустријском друштву све више долази до изражаја улога маса у вези са модом. Наравно, то не значи да је улога класа, слојева, етничких група и других друштвених група ишчезла и да нема свој утицај. Чини се да је заједничко да се „једна те иста мода“ дели, да њени припадници следе њену еволуцију и да кроз стална обележја гј. кроз начине одевања, чине, заправо, масе који су основни текући носиоци моде.⁷

Мода се рефлектује кроз разне процесе и даље видове испољавања одређеног феномена. „Авангардно“ и „реакционарно“ у моди су процеси претеривања, а самим тим и процеси инертности и законитости. А. Молес сматра да авангарда изражава микросредину. Она поставља своје акције кроз надметање и такмичење оригиналног. Али испод авангарде као носиоца моде, смештена је на другом ступњу пространа плажа моде са ступњевима претеривања или својим мерама и прелазима који се пружају најчешће до обичног.⁸

5 Abraham Moles, *La Communication et les mass media*, Les Dictionnaires; Marabout Université, Paris, 1973, 173.

6 Anri Lefevr, *Antisistem*; Radnička štampa, Beograd, 1973, 68.

7 Др Александар Тодоровић, *Социологија моде*, Градина, Ниш, 1980, 13

8 Abraham Moles, *La Communication et les mass media*, Les Dictionnaires; Marabout Université, Paris, 1973, 519.

Утврђивање емпиријских чињеница моде

Мода се као и свака друштвена појава испољава у различитим видовима. За нас је важно да покажемо начине тог испољавања, односно да укажемо на објективне емпиријске чињенице моде.

„Ми, међутим, не можемо констатовати ни најједноставнију чињеницу, или, можда тачније узев, ни највећу, односно најтврђу чињеницу, без или мимо основних фактора сазнајног процеса, а то су пракса као шпактично-чулна делатност и теорија као мисаона страна целовите људске делатности.“⁹

Чињенице моде које су емпиријски чулно опажајне такође почивају на извесним теоријским тј. апстрактним претпоставкама. Претпоставке служе за оријентацију у друштвеној стварности тј. у области моде.

Р. Кониг тврди да се мода не може схватити ако се пође од неког одређеног предмета који би био њен одабрани терен, као што је, нпр. одећа. Стога се *прва* емпиријска карактеристика моде рефлектује кроз понашање према *ситуацијама* и *предметима*. *Друга* њена емпиријска особина се огледа у томе што то *понашање* посебно *кратко* траје. Међутим, та краткотрајност није ни случајна ни произвољна. Другим речима, све наше понашање је мање или више радикално, модификовано. Та се модификација репродукује у правилним интервалима. *Трећа* емпиријска карактеристика моде огледа се у томе што је краткотрајност понашања одређена *друштвеним дејствима*. *Четврта* емпиријска карактеристика моде се рефлектује у стварности на тај начин што се наше понашање негде *брзо мења*, а у неким ситуацијама или у односу према неким предметима релативно спорије.¹⁰

Када се ови ставови преточе у контекст (суб)културе панка и хип хопа, схватамо колико краткотрајност моде и подмоде захвата сва људска бића кроз њихова понашања.

Чињенице моде су чињенице сазнања

Свака чињеница коју откривамо у стварности служи обогаћивању нашег сазнања. Помоћу моде тј. помоћу одела које носи појединци, можемо идентификовати којој друштвеној групи припадају. Одело, заправо, одражава одређени знак, обележје које служи да утврдимо односе између појединаца у друштвеној стварности и њихову припадност друштвеним класама, слојевима, етичким и другим групама.

9 Др Богдан Шестић, *Основи методологије друштвених наука*, Научна књига, Београд, 1974, 198.

10 Rene Konig, *Sociologie de la mode*, Petite bibliotheque Payot, 23.

Питање етничке припадности остаје релевантно при поновном стварању заједнице и обнови идентитета, али изгледа да има мали значај на интеграцији тржишта рада и другим практичним питањима пресељења.¹¹

Мода и самопотврђивање и самоизражавање личности

Човек тежи да се изрази у датој социокултурној средини. Тежи за самопотврђивањем кроз одређене вредносне оријентације и њихову реализацију. Личност се потврђује кроз рад и друге активности.

А. Картер пише да је природа одеће веома сложена. Одећа представљају много ствари одједном. То је читав систем сигнала којим ми емитујемо своје намере. Кроз одело се често пројектује наша фантазија. Оно често чини формалну униформу наших животних улога, као на пример, одело пословног човека, или учитељев жакет од твида с кожним закрпама и ритуалним прибором за лулу у горњем џепу. Одећа је наше оружје, наш изазов, наш напад.¹²

С друге стране, и кроз разне врсте позитивних самопотврђивања, идентификовања и др. преплићу се и елементи прерушавања, игре, имитације и деперсонализације. Управо због тога, може се говорити о једној широкој скали елемената моде који делују на личност и условљавају сложеност и тешкоћу у изучавању ове проблематике.

Израз личности кроз моду и закони моде

Како се личност изражава кроз моду? Како личност која следи моду мисли да се изражава кроз моду? Питања која истраживачи постављају своде се на следећу чињеницу: истраживања су показала да личност кроз своје одело није добила на значају. Разне врсте одећа (спортска, младалачка, левичарска, хиписка, странаца, радника, панкера, металаца, уметничка) показују нијансе друштвених класа.

Декампис пише да у психосоциолошким анализама одећа друштвени део превазилази лично психолошки део.

11 <http://www.unhcr.org/3fb4f8a64.pdf> стр. 2.

12 A. Carter, Notes for a theory of sixties style, Arts in Society, Fontana – Collins, 1977, 30.

Поткултура

Појам поткултура или субкултура (од грчке речи *sub* – под и латинске *colere* – обрађивање земље) како нам поручује речник Мериам Вебстер, настао је давне 1886. и осим култура бактерија насталих из неке друге културе, означава и „етничку, регионалну, економску или друштвену групу која показује карактеристичне обрасце понашања довољних да се по њима разликују од осталих унутар одређене културе или друштва“.¹³

Даље, према Пингвиновом *Социолошком речнику* поткултура је „систем вредности, ставова, начина понашања и стилова живота друштвених група који се разликују у односу на доминантну културу друштва“. У том смислу се може говорити о поткултурама различитих мањинских и/или маргинализованих друштвених група у које спадају и поткултуре младих, које се формирају због њихове психолошке потребе за друштвом и припадањем, проналажењем сопственог идентитета, као и друштвеног положаја који се може окарактерисати као „економска и политичка неједнакост у односу на одрасле.“¹⁴

Аутор чланка „Идентитет и значење стила у поткултури“ поставља тезу да су многи облици идентитета (пре свих национални и персонални идентитет) данас повезани са поткултурама. Поткултуре су средишта алтернативног културног живота; оне представљају својеврсне енклаве у којима се обликују идентитети. Аутор постулира, експлицира и дефинише поткултурни идентитет као посебну врсту идентитета, који се заснива на значењу стила.

У ту сврху он конструише тријаду: поткултура – стил – идентитет. Анализом постављене релације откривају се културни обрасци мањинских група, окупљених око следећих елемената: поглед на свет, стратегије мишљења, симболичко представљање, вредности, веровања, расположења, укуси, специфична осећајност и језичка особеност. Социолошка анализа показује да су ови елементи чврсто повезани са припадношћу класама, слојевима и неформалним друштвеним групама.

Наравно, свака идентитарна особина нема свој социјални еквивалент – идентитети у поткултурама су пре свега ствар личног избора у процесу персонализације; они јесу најбоља манифестација културне различитости, отпора и алтернативе.¹⁵

13 <http://www.slideshare.net/DraganaMarkovski/nastanak-urbanih-potkultura-mladih-urn-kini-sluaj-rokenrola-seminarski-rad> стр. 3 и 4.

14 <http://www.slideshare.net/DraganaMarkovski/nastanak-urbanih-potkultura-mladih-urn-kini-sluaj-rokenrola-seminarski-rad> стр. 5.

15 Nikola Božilovic, „Identitet i značenje stila u potkulturi“, *Filozofija i društvo*, br. 2, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006, 233.

Панк и хип хоп супкултуре – дефиниција, одлике и поделе

Панк

Панк (енг. *Punk*) је супкултура, алтернативна култура и култура младих базирана на међудејству културолошких елемената другачијих од елемената популарне културе и других суб-култура.

Панк поседује властиту аутентичну, препознатљиву музику, идеологију, стил облачења, визуелни идентитет, игру, књижевност и филм. Панкери су, генерално, људи другачијег мишљења, којима је заједнички дух „антиестаблишмента“ и непризнавање канона. Након што се појавио у Уједињеном Краљевству и Сједињеним Државама средином ‘70-их, панк се раширио по целом свету и претрпео буран развој. Панк чини комбинацију одабраних, мањих супкултура, од којих свака истиче свој јединствени спој културолошких елемената панка.

Неколико супкултура развиле су се од панка и добиле свој препознатљиви изглед (готик, гранџ и емо). Панк поседује јединствени однос са другим алтернативним културама и популарном културом у целини.¹⁶

Панк култура се изражава на различите начине. Постоји читав низ подскупова тј. под супкултура: хардкор, Ои!, анархо панк, поп панк, сурф панк, скејт панк, фан панк, хришћански панк, хорор панк и друге.¹⁷

Хип хоп

Услед силног незадовољства друштвеним системом, јавља се хип хоп култура. Хип хоп је врста музике и поткултура која је настала средином 1970-их у Њујорку, у црначким четвртима Бронкса.¹⁸

Термин хип хоп (енгл. *hip* (*hipper; hippest*) + *hop* (*hopped; hopping*)) односи се на музичку форму (хип хоп музика), и културни покрет (хип хоп култура), који се претежно развијао унутар афричко-америчке урбане заједнице. Откако се први пут појавио у Њујорку 1970-их година, хип хоп се развијао и обухватио не само реп музику, већ цео животни стил који се константно сједињавао са различитим елементима технологије, уметности и урбаног живота.¹⁹

Хип хоп садржи две основне компоненте: реповање (енгл. *MCing*, од *master of ceremonies*) и ди-џејинг (енгл. *DJing*, од *disc jockey*). Заједно са хип

16 <https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BA>

17 <https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BA>

18 Chang, Jeff; DJ Kool Herc (2005). *Can't Stop Won't Stop: A History of the Hip-Hop Generation*. Macmillan. ISBN 978-0-312-301439.

19 Stover, A. Shahid (2009). *Hip Hop Intellectual Resistance*. Xlibris. ISBN 978-1-4415-3425-5.

хоп плесом (углавном брејкденсинг) и урбаном уметношћу, тј. графитима, ово чини четири елемента хип хоп културног покрета чију су историју започели млади, углавном људи афричког порекла који су живели у Америци.²⁰

Путем интерактивног интервјуа, испитаници који су расељена лица са Косова и Метохије, излажу свој допринос датој теми. Питања су била дефинисана (Коју музику сте слушали у детињству? Како је то утицало на Вас? Како сте се осећали након принудног исељавања? Како је изгледао Ваш живот по доласку у нови дом? Како Вас је прихватила околина?), а у наставку се, у облику краћих прича, налази неколико примера.

Ј. С. (23): „Био сам клинац тада али сећам се да када смо кренули да бежимо, ђале је одврнуо песму „*Killing in the name of*“ бенда *Rage against the machine*. Ми смо отишли, а песма је наставила нашу борбу. То је моменат који ми се урезао у памћење. У суштини, родитељи су ми дефинитивно најјачи утицај били када је музика у питању. Кева је слушала Битлсе и углавном блуз, а ђале метал и панк, па сам од малих ногу био окружен добром музиком. Никада се нису нешто екстравагантно облачили, једино је ђале имао „креста“ фризуру мало пре студија. Мени је панк некако израз менталног стања и друштвене свести, побуне, некако осећам да сам у потпуности жив док слушам и живим кроз те мелодије. Код нас у селу, то ти је околина Призрена, људи нису нешто били у том маниру, како ми моји причају, углавном се слушала народна музика. Мени је то скроз ок, докле год је неко добар човек, није ми битно шта слуша и како се облачи.“

П. Ц. (27): „Гледала сам на телевизији неке емисије о музици, пошто је старија сестра тренирала неку врсту модерног плеса, па смо се онда тако као деца занимали тим ђускањем. Неописива забава нам је била да се преврћемо по поду и вичемо у глас „Brake that dance!“, алудирајући на *brakedance* као плес. Ма то је нама била главна забава једно време! Окупе се деца из комшилука и сви се правимо да смо црнци и репујемо! Предивне успомене, заиста. Наше село у котлини Метохије, Шара изнад нас, милина. Кад смо избегли, у Београду је било пуно тих школа и могућности за чак и неко озбиљније бављење тиме, али ко је тад имао пара за хлеб, камоли нешто друго. Сам Бог нас је спасио. Како смо дошли у Моштаницу, ми смо поново почеле, моја сестра и ја да се бавимо тим плесом. Биле смо подоста стидљиве али истрајне и имале смо супер тренера, па смо учествовале и на такмичењима и ето, имале тај леп хоби. Сећам се да су нас нека деца задиркивала у школи, а опет, већина нас је тако лепо прихватила и чак су неке другарице кренуле са нама да играју па смо имале и нашу плесну групу.“

20 https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%A5%D0%B8%D0%BF_%D1%85%D0%BE%D0%BF

К. М. (39): „Ево, ја сад имам дете и дан данас слушам панк. Надам се да ћу и њему то да пренесем, ако буде желео, наравно. У Приштини сам завршио средњу школу и цело моје друштво је слушало панк, метал, рок, тек понеко народњаке. Ми смо имали и бендове, имали свирке, правили протесте разне, борили се за правду, за права грађана, студената, баш смо били у складу са музиком коју смо слушали. Облачили смо се у кожне панталоне, шта да ти кажем. Кренули смо да студирамо, па се све лоше онда издешавало, свако на своју страну побегао... А у тим тешким тренуцима, музика те спасе.“

М. М. (38): „Стално смо слушали приче наших родитеља о дружењу на путовањима, о домовима омладине по сваком селу, о јефтиним биоскопским улазницама, о дружењу у војсци СФРЈ, о путовањима у Италију и Аустрију (а генерације рођених након 1975. не знају ништа од тога). Све што смо тих несретних година имали је беспарица. А хип хоп музика коју слушам описује баш та стања, беспарицу, глад, прича о младима, дроги, улици. Али исто тако та музика увек има морални приговор, поуку, објашњење... Кроз добар хип хоп и те идеологије поштоматрам себе и свет. Јесте, слушам и даље ту врсту музике, између осталог, а како смо се доселили у Сремчицу, ја сам био познат као „репер“. Пријало ми је то што ме људи препознају и што сам занимљив, клинцу од двадесетак година не може да не импонује то, поготово кад бежиш из хаоса и сав си у страху и грчу! Наставио сам са студијама у Београду и тамо је иста ситуација била. Опет сам ја неко ко се издваја и све због тих широких панталона и мараме око главе! Наставио са брејкденсом, па смо се такмичили, путовали по Европи. Могу ти рећи да ми је цела та ратна ујудурма вероватно лакше пала, искључиво због музике и плеса, који су лековито деловали на мене.“

В.А. (35): „За мене је хип хоп музика била суштина бунта 90-их исказана на начин који је био невероватно јак. Ту се први пут догађа да можеш отворено да говориш о политичким темама, о стању у држави које је лоше... У целокупном медијском мраку који је владао неко време, ти видиш и чујеш да неко сме о свему томе говори, да изрази свој став и бунт.“

Т.К. (28): „И дан данас се бавим break dance-ом. Услед мањка финансијских средстава у ратним временима, и жеље да се забавимо, плесали смо. Путем плеса људи су се зближавали и дружили и то нам је одвлачило црне мисли и слутње бар на кратко. Данас плешем зато што волим и и даље ми је то једна врста канала где се ослобађам негативне енергије и неких лоших емоција.“

В.Ј. (39): „Панк музику волим јер се залаже за слободу изражавања. Панк ослобађа, тера те да учиниш нешто од себе, а не да се срозаваш. То је посебно важно у овим тешким временима. Та музика ти даје неку енергију, снагу, које те не гура само кроз музику, већ и кроз

читав живот. Тако је било у Ораховцу, тако кад смо се доселили у Београд. Ја сам тад била страшно љута од немоћи и онда сам ваљда целу енергију усмерила на музику и тај унутрашњи бунт је морао да ескалира у неком тренутку! У Лазаревцу сам почела да свирам бас гитару, упала у један средњошколски бенд, почела да пишем песме. Против неправде, против система, против лоших људи и лоше воље смо били и остали. Што се тиче мог изгледа, да, носила сам и мартинке, и шминкала се црним ружевима и креонима, носила исцепане чарапе, моја мајка се борила са оговарањима типа да сам наркоман. Мени је то жалосно, ја никакве везе ни са каквим пороком нисам имала, била сам ђак генерације, одличан студент, тренирала пливање, дружила се... То незадовољство у мени, исказивала сам на такав очигледан, аутентичан начин, јер је панк ствар става и мора бити приметан.“

К.О. (44): „Наша ти је цела улица слушала метал! Скупимо се код чесме, неколико касета извртимо, касетофон грува а старе жене нас клеветају и вичу! Била су то предивна времена. Макар нас 15 би се увек скупило и онда би причали и причали, ко је шта открио ново, шта се коме свиђа, шта је поука које песме, шта је ко научио, ко планира да се тетовира. А тек тетоваже, па то се радило у најстрожој тајности. Страшно смо били бунтовни! Хтели смо да искажемо своја права и мишљења! Некако, како да ти кажем, живело се пуним плућима а онда су дошла та кобна времена а музика је опет била ту. И сва срећа да јесте. Кад смо дошли у Београд, ја сам и даље био у фазону дуга коса и мало сам имао и проблеме због тога. Људи ме загледају, шапућу. Није баш најпријатније. Али сам ти ја страшно комуникативан и онда сам се брзо снашао и здружио с људима, почео да радим, да излазим и увек би за мене рекли „Коле металац, али добар човек.“

Ф.У. (58): „Ја сам ти први у моје село носио оне звонасте панталоне и донео плочу Битлса, да мало слуша народ. Им’о сам бар 80 плоча, ако не и више! А кад сам косу почео да пуштам, мати кренула да плаче! Нисам баш слуш’о тај метал ал’ јесам Цепелине и Флојде. Сад кад причам деци, њима смешно, не могу да замисле оца рокера. Напустио сам све то, сад сам породични човек, немам ни времена ал’ музика лечи, сине мој, то да знаш.“

Г.М. (37): „Хип хоп је био симбол мог ужег друштва. Старији људи су мало ниподаштавали све то али је то опет градска средина, Призрен је увек био савремен град и нисмо некако ни осетили то неслагање и неподржавање. Заиста имам најлепше успомене на детињство и наше ђускање и тумбање по улицама. Осећали смо се као да летимо! Имали смо једном у две недеље као шоу на улици, где ми играмо а људи се окупљају и гледају, аплаудирају, навијају... Како смо се иселили, престала сам са целом том причом и данас се не бавим тиме, али причам деци о тим временима и ето, млађа ћеркица се бави модерним плесом.“

Посматрајући ове људе, осетно је да поводом одеће ни по чему очигледном нису упадљиви у односу на своју околину. Приметила сам да човек из треће приче носи минђушу на левом уху тзв. алкицу и то је једини изузетак, на основу ког би евентуално могла да се изведе нека претпоставка „физичке (визуалне) припадности“. Одевање као невербални систем комуницирања тј. спољне карактеристике, односно телесне особине које су нам урођене, комбиноване са начинима на који тај исти изглед сами одржавамо и негујемо постају индикатори одређених карактеристика саме личности. А *propo* ове теме, не би се могао извести закључак о испитаницима базиран на одећи и спољним индикаторима, пошто исти, а упечатљиви, не постоје код ових испитаника, већ се научно мишљење креира путем вербалне комуникације.

Сарадњу са испитаницима сам успоставила путем заједничког пријатеља, који је родом из села Дворане (општина Сува Река). У питању су његови пријатељи, шира фамилија, познаници, бивше комшије. Интервјуи су обављени на територији Београда и у околини Београда. У питању су Сремчица, Велика Мопштаница, Зуце (подно Авале), где су се ови људи и населили након рата.

Генерално, закључила бих да већина испитаника тј. расељених лица свој доживљај припадности исказују управо кроз приклањање одређеној поткултурној групи, моментално или у својој прошлости. Тај осећај али и етикета *друјосџи* можда се и најбоље исказује кроз поистовећивање са специфичном поткултурном групацијом, која потврђује или појачава њихов статус али и уклопљеност њихове личности у друштвени миље.

Закључак

Традиција и обичаји у животу једног народа, поред језика и религије, вероватно најпресудније утичу на стварање и очување етничког идентитета те заједнице. Обичаји од најранијих времена испуњавају једну од својих најзначајнијих улога, а то је чување идентитета народа. Међутим, идентитет једне заједнице исказује се и кроз визуелна обележја, где би традиционално била ношња, а сада у савременом, модерном друштву, стицајем разних друштвених, политичких и економских фактора, природно се јављају и (пот)културна обележја.

Дакле, одевање лица расељених са Косова и Метохије и њихове самоидентификације кроз припадност дотичним поткултурним популацијама на територији Београда и ужој околини, тема је која захтева изнимно пажљиву анализу и темељно истраживање. На основу презентованих исказа испитаника, приказана су конкретизована виђења, примери и сећања расељених лица, који потпирују мишљење о припадности расељених лица као маргинализованих група одређеној поткултуралној заједници.

Српско расељено становништво са Косова и Метохије је народ са изузетно богатом традицијом, који је, због сплета различитих историјских околности, био суочен са великим искушењима њеног очувања. Приказ етнографске грађе релевантне за тему истраживања, тј. осврт на исказе испитаника (краће приче) у којима се сагледава однос стилова одевања и самоидентификације испитаника путем припадности одређеним поткултурним групама. Испитаници прибегавају алтернативним видовима музике (метал, панк и хип хоп) како би пронашли уточиште и своје *групо* ја, а притом изгубили етикету *группы*. Стил, модни додаци, накит, шминка, одећа и многа друга визуелна обележја, представљају својствен начин су на који су прокламовали своје незадовољство, патњу и осећај не припадности. Сама музика им је била спас у тешким, ратним околностима али и смерница, мотивација и подстрек за светлију будућност. Неки од испитаника су и сада љубитељи става и стила музике коју и даље слушају, а неки су, пак, оставили своју прошлост иза себе.

Свакако, контекст идентификације кроз припадност поткултурним групама, говори о снази људске психе, која је услед ратних неприлика, пронашла поистовећење са одређеном групацијом и на уштрб тога, себи помогла.

Литература

- Moles 1973: Abraham Moles, *La Communication et les mass media, Les Dictionnaires*; Marabout Universite, Paris, 1973.
- Božilović 2006: Nikola Božilović, "Identitet i značenje stila u potkulturi", *Filozofija i društvo*, br.2, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006, 233-250.
- Vodopija 1976: Milivoj Vodopija, "Nošnja kao sustav, funkcija i poruka", *Narodna umjetnost*, knj.13, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1976, 155-160.
- Гиро 1975: Гиро Пјер, *Семантика*, БИГЗ, 1975, 91-92.
- Тодоровић 1980: Др Тодоровић Александар, *Социологија моде*; Градина, Ниш.
- Шестић 1974: Др Шестић Богдан, *Основи методологије друштвених наука*; Научна књига, Београд, 1974.
- Konig 1969: Konig Rene, *Sociologie de la mode*, Petite bibliotheque Payot, Paris, 1969.
- Kivling-Bodén, G. and Sundbom, E. 2002: *The relationship between posttraumatic symptoms and life in exile in a clinical group of refugees from the former Yugoslavia*, Umea University, Umea.
- Pernice, R. and Brook, J. 1996: Refugees' and Immigrants' Mental Health: Association of Demographic and Post-Immigration Factors. *Journal of Social Psychology* 136.
- Carter 1977: A. Carter, *Notes for a theory of sixties style*, Arts in Society, Fontana – Collins.

Интернет извори – мај/јун 2016.

- Јовић, Владимир. 2015. *Избејлице и ментално здравље импликације за процес реинтеграције и избејлице и ментално здравље*. <http://www.researchgate.net/publication/255622578>.
<http://www.unhcr.org/3fb4f8a64.pdf> Bosnian refugees in Australia: identity, community and labour market integration
http://www.rsmas.miami.edu/IAI/Inst2000/lectures/wood_jul20/reading/qual_appr_1.pdf
<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2013/0353-90081334271A.pdf>
<http://www.slideshare.net/DraganaMarkovski/nastanak-urbanih-potkultura-mladih-u-nr-kini-sluj-rokenrola-seminarski-rad>

Milena B. SLJIVIC

WEARING OF REFUGEES FROM KOSOVO AND METOHİJA AS THE INDICATOR OF THE BELONGING TO PUNK AND HIP-HOP SUB-CULTURE

Summary

The aim of the research is the determination whether, and in what relative measure refugees and displaced persons from Kosovo and Metohija are agreeing visually with the belonging to sub-cultured populations in the territory of Belgrade. The research subject are so-called "hip-hop", and "metal" fashions of wearing being practiced by individual listeners of equal, and similar musical genres. Both directions are the choice of refuges in similar researches due to messages of social dissatisfaction, "otherness", "nationalism", etc. The difference in this research is present due to the fact that internally displaced persons from Kosovo and Metohija do not represent "minority", but out of the rest of population they paradigmatically differ as per economic status, and administrative, and perceptive "label" of refugee. By the use of interactive interview method ethnographic material of male and female respondents which are identified with mentioned sub-cultures was collected. It was confirmed the hypothesis that refugees from Kosovo and Metohija had relatively expressed cultural competence, and identical need for belonging, but they are visually hidden at the same time in order not to "deteriorate" social status in "business", and public communication. The content of this research consists of comparison of fashionable, and cultural principles, mutual connection, definition of punk, and hip-hop sub-cultures, and the whole connection of the same with refugees from Kosovo and Metohija.

Key words: Sub-culture, punk, hip-hop, fashion, refugees from Kosovo and Metohija.

[illegible]

УДК 371.3::78(497.115)
398(=163.41)(497.115)

*Биљана М. ПАВЛОВИЋ**

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

*Анђелка М. КОВАЧ***

Школа за основно музичко образовање

Источно Сарајево

МУЗИЧКО ОПИСМЕЊАВАЊЕ УЧЕНИКА У ТРЕЋЕМ И ЧЕТВРТОМ РАЗРЕДУ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ* (на основама музичког фолклора Косова и Метохије)**

Айсиракӣ: У раду се говори о музичком описмењавању ученика у трећем и четвртном разреду основне школе. Анализира се наставни програм предмета Музичка култура за трећи и четврти разред и утврђује које наставне јединице из области музичког описмењавања су предвиђене за обраду. Мишљење већине музичких педагога је да наставне јединице из области музичког описмењавања треба реализовати помоћу садржаја народне музичке традиције. У овом раду биће речи о могућностима коришћења косовско-метохијских фолклорних музичких садржаја (песамa, игара са певањем, бројалица и других народних говорних творевина) у музичком описмењавању ученика трећег и четвртог разреда основне школе. Одабрани су и методички обрађени примери погодни за упознавање ученика са основним

* Ванредни професор, biljana.pavlovic@yandex.ru

** Професор клавира, andjakovac@yahoo.com

*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

елементима музичке писмености. Њиховим коришћењем у настави доприноси се упознавању и очувању народног музичког стваралаштва Косова и Метохије.

Кључне речи: музичко описмењавање ученика, настава музичке културе, основна школа, народне песме и игре са Косова и Метохије.

Увод

У раду се разматрају могућности коришћења косовско-метохијских народних песама и игара са певањем, као и народних говорних творевина, у музичком описмењавању ученика трећег и четвртог разреда основне школе. Циљ је да се утврди које наставне јединице из области музичког описмењавања се могу обрадити помоћу садржаја народне музичке традиције Косова и Метохије. Коришћењем песама и игара са певањем представљених у раду, могу се реализовати бројни образовни задаци који се односе на упознавање ученика са основама музичке писмености и карактеристикама музичког фолклора Косова и Метохије. Васпитни задаци се огледају у развијању љубави према народној традицији, неговању и очувању народног музичког стваралаштва Косова и Метохије.

Музичко описмењавање, као наставна област, уведено је најпре у Учитељске школе, наставним програмом из 1877. године, када је предвиђено да се настава музике изводи „у оквиру два одвојена наставна предмета: *Црквено ђевање* и *Нойно ђевање с музиком*, у сва четири разреда“.¹

У основношколску наставу музике, која се у почетку одвијала у оквиру предмета *Певање*, музичко описмењавање се уводи тек након Другог светског рата. Први послератни програми из 1946. године донели су битне новине, између осталог „са уношењем захтева да се поред развоја слуха и музичности пјевањем пјесама по слуху, од четвртог разреда почне са музичким описмењавањем“.² Од тада, музичко описмењавање заузима значајно место у концепцији наставе музичке културе и постаје један од приоритетних задатака основношколског музичког

Гордана Стојановић под музичким описмењавањем подразумева „процес у коме се ученици оспособљавају за свесно запажање и репродуковање ритмичких и мелодијских токова. То заправо значи свесно препознавање

1 Драгана Цицовић Сарајлић, *Српска црквена музика у основношколској настави музичке културе*, Факултет уметности у Приштини, Косовска Митровица, 2014, 52.

2 Драгана Сарајлић, „Духовна музика као битан ресурс оснаживања религиозних доживљаја“, *Зборник радова Училијској факултету Призрен – Лепосавић*, бр. 5, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, Лепосавић, 2011, 244.

звука и певање/свирање из нотног текста“.³ Према Зорислави Васиљевић, образовно-сазнајни циљеви музичког описмењавања подразумевају „схватање музичког тока и нотног текста, упознавање музичких појмова и владање законитостима теорије музике“.⁴ Васиљевић истиче да упознавање музичких законитости мора бити усклађено са музичким и психо-физичким могућностима ученика, те да се мора реализовати у смеру звук, слика, шумачење.⁵

Већина музичких педагога сматра да музичко описмењавање треба да буде засновано на садржајима народне музичке традиције. Овакве идеје присутне су у музичко-педагошкој пракси Србије још од њених почетака. Један од првих музичких педагога који је наставу музике заснивао на народним песмама био је Исидор Бајић.⁶ Коста Берић је користио народне песме у настави, мада, са идејом о „подметању“ уметничких текстова испод мелодија народних песама, што није наишло на одобравање. Стеван Мокрањац је такође указивао на потребу за збирком народних песама која би се користила у основној школи.⁷ Милоје Милојевић је подржавао увођење народних песама у наставу музике, али је упозоравао да наставници треба да буду веома обзриви при избору песама. Сматрао је да поједине песме нису примерене настави, поготово када је реч о варошким песмама, које су „готово увек сумњиве вредности и порекла, за разлику од сељачке песме, изданка здраве душе нашега човека милованог природом“.⁸ У својој педагошкој пракси Миодраг Васиљевић је посветио велику пажњу народним песмама, које су му послужиле као основа музичког описмењавања. Васиљевић је истицао да се „почетна музичка настава може и мора заснивати на народном певању, као што се општа настава заснива на народном језику. Све друго што би музичка настава користила и што је до сада користила у својим почецима, не би у тој мери било разумљиво и блиско народним слојевима, из тог разлога што је народна музика музичком осећају наших народа тако омиљена и својствена“.⁹ Душан Плавша је такође потенцирао значај коришћења говорних народних творевина напомињући да се у усменом народном стваралаштву може наћи велики број бројалица, питалица, загонетки, које се могу искористити за развијање

3 Гордана Стојановић, *Настава музичке културе од 1. до 4. разреда основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, 100.

4 Зорислава М. Васиљевић, *Методика музичке писмености*, Завод за уџбенике, Београд, 2000а, 56.

5 *Исто*, 56.

6 Исидор Бајић, *Теорија правилног нотног певања*, Парна штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад, 1904.

7 Зорислава М. Васиљевић, *Рач за српску музичку писменост*, Просвета, Београд, 2000б.

8 Милоје Милојевић, *Некоје опште најоме и методски уџи у основну теорију музике*, Геце Кон, Београд, 1940, 19.

9 Миодраг Васиљевић, *Једноласни солфеђо*, Просвета, Београд, 1961, 1.

осећаја за ритам.¹⁰ Зорислава Васиљевић је истицала да је у настави неопходно најпре упознати своје традиционално музичко наслеђе, а затим га искористити као подлогу за усвајање нових музичких знања, и тако га сачувати од заборава.¹¹ Мирјана Ивановић¹² и Гордана Стојановић¹³ у избору народних бројалица, песама и игара са певањем, предност дају онима које потичу из средине у којој ученици одрастају. Биљана Мандић потенцира васпитни смисао и значај коришћења садржаја народног музичког стваралаштва у настави музичке културе, истичући да је оно одувек представљало „концентрисан супстрат најпрочишћенијих особина, служећи као најјачи васпитно-образовни сегмент који је ‘крчио’ пут васпитању ка непогрешивим вриједностима“.¹⁴ Значајнија заступљеност садржаја народне музичке традиције у оквиру наставе музичке културе, према овој ауторки, води формирању „бољег, моралнијег, етичнијег и честитијег човјека“.¹⁵ Несумњиво је да су народне песме и игре имале изузетну улогу у васпитању младих нараштаја у прошлости, међутим, „оне и данас пружају бројне могућности за остваривање васпитних и образовних циљева у настави“.¹⁶ У опусу косовско-метохијског народног музичког стваралаштва постоји велики број песама, игара са певањем, говорних народних творевина, прилагођених музичким, интелектуалним и психо-физичким могућностима ученика основне школе, које се могу искористити при усвајању елементарних музичких знања у области музичког описмењавања.

Захтеви наставног програма за трећи и четврти разред у области музичког описмењавања

Упознавање са основама музичке писмености започиње у трећем разреду и траје до краја основношколског образовања. Према наставном програму за трећи разред, предвиђено је да ученици савладају тонске висине и солмизације у обиму $c^1 - g^1$; да усвоје знања о линијском систему, виолинском кључу,

10 Душан Плавша, Боровоје Поповић, Драгољуб Ерић, *Музичко васпитање I део*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1968.

11 Зорислава М. Васиљевић, *нав. дело*, 20006.

12 Мирјана Ивановић, *Методика наставе музичког васпитања у основној школи*, Нота, Књажевац, 1981, 22.

13 Гордана Стојановић, *нав. дело*, 13.

14 Биљана Мандић, „Народно музичко стваралаштво као подстицај развоја духовног ‘зрачења’ ученика“, *Иновације у основношколском образовању*, Учитељски факултет у Београду, Београд, 2009, 338.

15 *Исфо*, 334.

16 Биљана М. Павловић, „Васпитне вредности традиционалних народних песама и игара у настави музичке културе“, *Настава и васпитање*, бр. 4, Педагошко друштво Србије, Београд, 2013а, 679.

трајању тонова (половина ноте, четвртина ноте, осмина ноте и одговарајуће паузе) и да упознају 2/4 такт. Такође, неопходно је да усвоје музички речник у вези са певањем/свирањем: *p* – *piano*, за тихо певање или свирање; *mf* – *mezzo-forte*, средње јако; *f* – *forte*, за јако певање – свирање.¹⁷

Програм наставе музичке културе за четврти разред предвиђа обраду следећих наставних јединица из области музичког описмењавања: усвајање музичког речника у вези са певањем/свирањем: *crescendo* (крепешендо), за постепени прелаз из тишег у јаче певање/свирање и *decrescendo* (декрепешендо), за постепени прелаз из јачег у тише певање/свирање; усвајање музичког речника у вези са темпом (брзином) којим се изводи неко музичко дело: за лагани темпо називи су *Adagio* (адађо) или *Andante*, за умерени темпо *Moderato*, а за брзи темпо *Allegro* (алегро); наставља се са радом на тонским висинама и солмизацији; усвајање музичког писма и појмова: цела нота и пауза, нота четвртине са тачком, корона, појам и назив интервала, прима и секунда волта, дводелни и троделни облик песме.¹⁸ Важно је напоменути да се сазнајни процес у настави музичке културе заснива на доживљавању музичких појава и законитости путем певања и слушања музичких садржаја. Неопходно је упознати ученике са елементима „који чине основу музичке писмености и знања, а у функцији су бољег разумевања музике“.¹⁹ Усвајање знања у настави зависи од добре организације часа, који мора бити испланиран и осмишљен, као и од занимљивости и прилагођености музичких садржаја интересовањима и узрасту ученика.

Методички приступ обради наставних јединица из области музичког описмењавања помоћу косовско-метохијских народних песама, игара са певањем и народних говорних творевина

У наставку рада, изложени су примери косовско-метохијских песама, игара са певањем и народних говорних творевина, који се могу искористити у настави музичке културе при упознавању ученика са основним елементима музичке писмености. Представљени су методички поступци обраде следећих наставних јединица: четвртина и осмина ноте, четвртина и осмина паузе, двочетвртински, трочетвртински, четворочетвртински такт, половина ноте, половина паузе, цела нота, лигатура, лук, знак за репетицију, прима и секунда волта, корона, крешендо и декрешендо. Одабрани примери пружају могућност упознавања

17 *Правилник*, нав. дело, 2005.

18 *Правилник о дојуну йравилника о насћавном йлану и йройраму за йрви и друйи разред основной образовања и васйийања*, Просветни гласник, бр. 3, Београд, 2006.

19 *Исйо*, 47.

ученика трећег и четвртог разреда са основама музичке писмености, као и са народном музичком традицијом Косова и Метохије.

Обрада четвртине ноте



Каква сејва,
Таква жејва.²⁰

За обраду четвртине ноте, погодна је народна пословица *Каква сејва*. Пошто се текст усвоји по слуху, уз куцање оловком о сто, у ритму четвртина, ученици треба да уоче колико слогова изговоре при једном откуцају. Када уоче да сваки слог траје по један откуцај, наставник објашњава да се такво трајање тона у музици обележава четвртином ноте и показује како се пише ова нотна вредност. Ученици ће, у наставку, уз помоћ наставника записати ритам пословице на табли, и извести га уз покрете гледајући у нотни запис, а затим и уз ритмичке инструменте.

Обрада осмине ноте



На чуку ћури,
На буку бури,
Дере се дере,
На куји се збере.²¹

Загонетка *На чуку ћури* послужиће при обради осмине ноте. Текст се научи по слуху, уз покрете куцања или дланом о длан, у ритму четвртина. Ученици треба да уоче да се слогови разликују по трајању (дужи и краћи). Анализом првог слога препознаће трајање четвртине ноте. Затим ће уочити

20 Владимир Бован, *Народне пријовейке и јоворне умотворине са Косова и Метохије*, Институт за Српску културу, Приштина – Лепосавић, 2005, 166.

21 Владимир Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији*, 2. том, Јединство, Приштина, 1989, 284.

да се следећа два слога *чу-ку* изговарају уз један откуцај. Установиће да сваки слог ове речи траје пола откуцаја. Наставник објашњава да се такво трајање тона у музици обележава осмином ноте. Показује како се пише осмина ноте и обележава трајање слогова *чу-ку*. Затим се анализира текст до краја и записује његов ритам. Ученици гледају ритмички пример, изводе га уз покрете куцањем, тапшањем, уз ритмичке инструменте и одгонетају загонетку (гајде).

Обрада четвртине паузе



Ја се зовем куку и руз,
Без мене вам куку и леле!²²

Загонетка *Ја се зовем* је погодна за обраду четвртине паузе. Научиће се по слуху, уз покрете куцањем оловком о сто, у ритму четвртина, а потом ће ученици уз помоћ наставника записати њен ритам. Уочиће да после речи *куку*, уз откуцај не изговарају текст, и да та тишина траје један откуцај (једну јединицу бројања – четвртину). Наставник објашњава да се, у музици, овакво трајање тишине обележава ознаком четвртинске паузе, коју записује у примеру. Ученици потом уочавају остала места у тексту где се јавља пауза и обележавају је. На крају изводе пример још једанпут, уз куцање, гледајући у нотни текст, и одгонетају загонетку (кукуруз).

Обрада осмине паузе



Преко шуме шу, шу, шу,
Преко ђоља кас, кас, кас,
Па у воду дум, дум, бас!²³

Загонетка *Преко шуме* се најпре увежба уз покрете куцањем оловком о сто или тапшањем, у ритму четвртина. Анализира се трајање слогова у односу на покрет, и записује на табли. Ученици уочавају да се на неким местима не изговара текст уз покрете, а затим проналазе у примеру таква места и утврђују колико траје пауза. Пошто се утврди да траје пола откуцаја, наставник

22 Владимир Бован, *нав. дело*, 2005, 273.

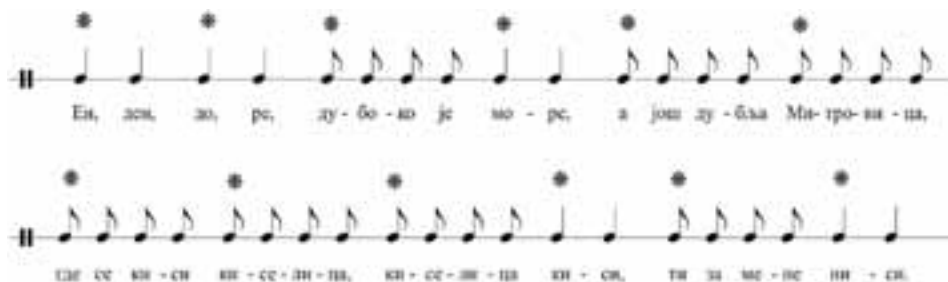
23 *Исцо*, 246.

показује како се обележава овакво трајање паузе у музици. Записује осмину паузе на местима где се она јавља. Ученици гледају ритмички пример и изводе га уз покрете куцањем или тапшањем. На крају одгонетају загонетку (жаба).

Обрада 2/4 џакиџа

За обраду двочетвртинског такта може бити корисна разбрајалица *Ен, ден, до, ре*. Пошто се савлада по слуху, уз покрете тапшања, тако што ће се прва јединица бројања извести ударцем дланом о длан, а друга дланом по надланици, наставник приказује нотни запис разбрајалице (пример А). Све време инсистира на наглашавању појединих слогова, који могу бити обележени одговарајућим симболима.

Пример А

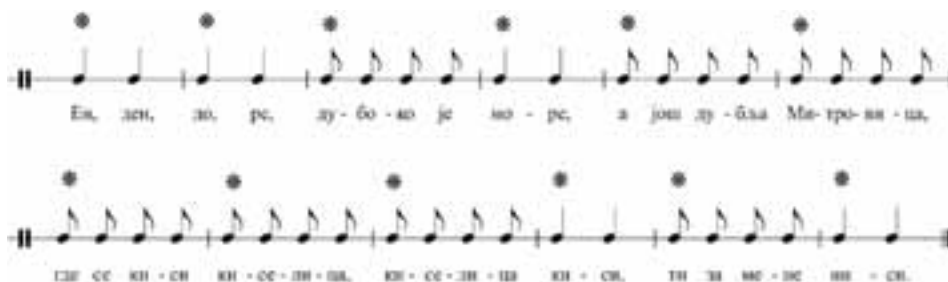


Ен, ден, до, ре,
Дубоко је море,
А још дубља Митровица,
Где се киси киселица,

Киселица киси,
Ти за мене ниси.²⁴

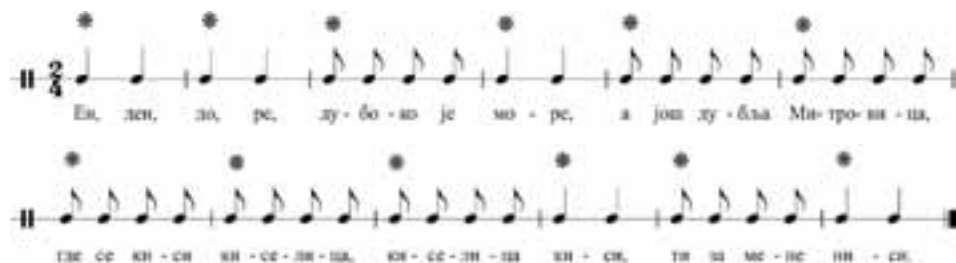
Док цео разред изводи разбрајалицу, неко од ученика има задатак да напише усправну цртицу испред сваког наглашеног слога, односно испред одговарајућег симбола, у овом случају је то пахуљица (пример Б).

Пример Б



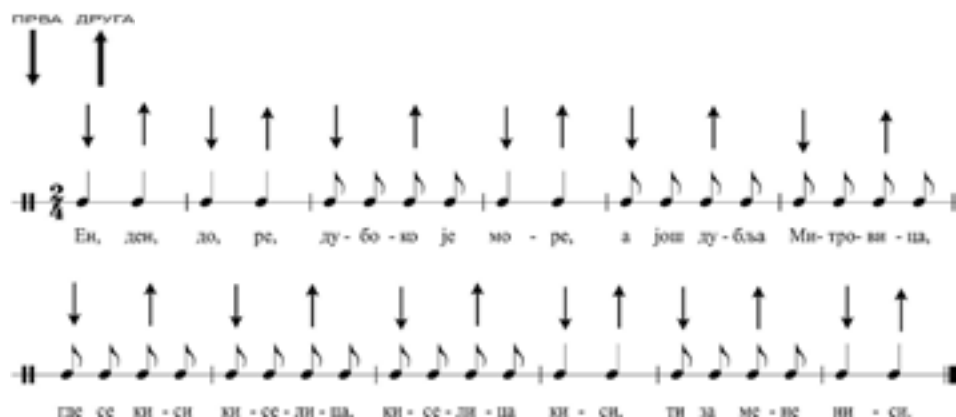
Наставник објашњава да се простор који смо добили између ових усправних цртица назива *џакић*, а усправне цртице *џакићнице*, и да се на крају сваког нотног записа записују две тактице. У наставку, од ученика се захтева да гледају у пример, куцају и равномерно изговарају *џрва-друја*, док наставник руком прати ритам разбрајалице исписане на табли. Ученици треба да уоче колико откуцаја садржи сваки такт. Пошто утврде да се у сваком такту чују два откуцаја, односно две јединице бројања, наставник објашњава да се такав такт назива *двочетвртински џакић*. Показује затим како и где се обележава ознака за врсту такта и објашњава значење бројева 2 и 4 (пример В). Број 2 означава да такт има две јединице бројања, а број 4, да је јединица бројања четвртина ноте.

Пример В



Ученици даље изводе разбрајалицу уз куцање, гледајући у пример. Наставник захтева од ученика да правилно акцентују слоге које су обележене, како би уочили да је у двочетвртинском такту нагласак на првом тактовом делу – теза, док је други део ненаглашен – арза. У наставку, упознаје ученике са тактирањем. Објашњава да се јединице бројања, које су до сада изводили куцањем оловком о сто, тапшањем или гласним бројањем, могу изводити тактирањем, односно равномерним покретима руке доле-горе. Покрети се најпре увежбавају уз бројање *џрва-друја*, а затим се разбрајалица изводи уз тактирање (пример Г).

Пример Г



Обрада ђоловине ноће



Скочи срна иза ђрма,
Где ђаде, ђу умре.²⁵

Текст загонетке *Скочи срна* се научи по слуху, уз покрете куцањем оловком о сто, у ритму четвртина, а затим, уз помоћ наставника ученици записују ритам. Уочавају да уз слоге *ђде* и *ђу* изводе по два откуцаја. Наставник објашњава да се такво трајање тона обележава половином ноте. Показује како се пише половина ноте, и обележава овим знаком слоге које трају два откуцаја. Наставник у примеру додаје тактице и ученици уочавају о којој врсти такта се ради. Изводе пример уз тактирање и одгонетају загонетку (варница).

Обрада ђоловинске ђаузе



Рође има, коза није,
Самар носи, коњ није.²⁶

Загонетка *Рође има* се научи уз покрете куцањем оловком о сто, у ритму четвртина. Ученици анализирају речи и записују ритам бројалице по уобицајеном поступку. Уочавају да се после сваке две речи у бројалици јављају паузе. Пошто уоче да пауза траје два откуцаја – две јединице бројања, наставник објашњава да се такво трајање тишине у музици обележава половинском паузом. Показује како се пише. Ученици потом још једном изводе бројалицу, гледајући у пример, најпре уз куцање, а затим и тактирајући, и одгонетају загонетку (пуж).

²⁵ *Исђо*, 233.

²⁶ Владимир Бован, *нав. дело*, 1989, 265.

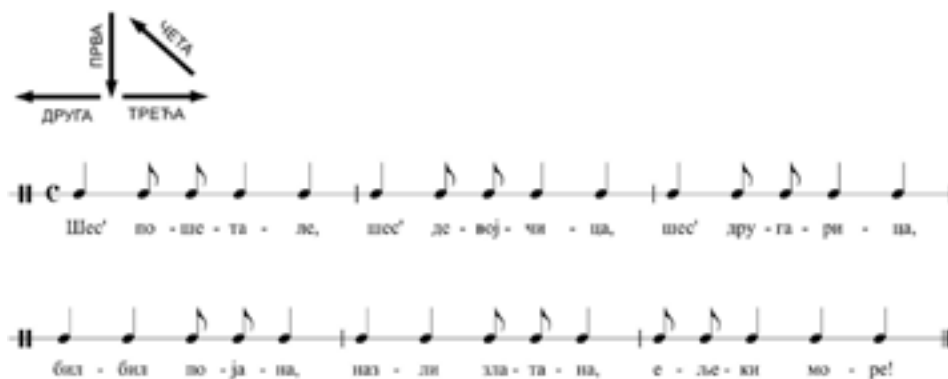
Обрада 4/4 џакија



Шес' џошејале,
Шес' девојчица,
Шес' друјарица,

Билбил џојана,
Назли злајана,
Ељеки море!²⁷

Бројалица Шес' џошејале послужиће при обради четворочетвртинског такта. Најпре се савладава по слуху, уз покрете куцањем оловком о сто, у ритму јединице бројања – четвртине. Притом, наставник инсистира на наглашавању појединих слогова. Показује нотни запис, припремљен на хамер папиру. Неко од ученика уписује тактице испред сваког наглашеног слога, односно обележеног знака (пахуљице). У наставку, ученици куцају оловком о сто, у ритму четвртина, уз бројање *јрва, друја, џрећа, чеја*, док наставник показује нотни текст на табли. Уочавају колико откуцаја изведу у сваком такту. Пошто утврде да у сваком такту изведу четири откуцаја, односно, да сваки такт садржи четири јединице бројања, наставник објашњава да се такав такт назива *четворочетвртински џакиј*. Обележава врсту такта на почетку линијског система, наглашене и ненаглашене тактове делове, и објашњава покрете тактирања. Ученици увежбавају бројалицу уз тактирање.



27 Владимир Бован, *Српске народне умотворине са Косова и Мејхохије на сјраницама „Цариградској гласника“, Дом културе Свети Сава – Хвосно, Исток – Лепосавић, 2006, 154.*

Обрада 3/4 њакџа



Ко рано рани, две среће гради.²⁸

При обради трочетвртинског такта примениће се поступак као при обради двочетвртинског и четворочетвртинског такта. Текст пословице *Ко рано рани* ће се научити по слуху, уз покрете који се изводе у ритму четвртина на следећи начин: први покрет извешће се ударом дланом у сто, а друга два дланом о длан. Притом се води рачуна о наглашеним слоговима. Након тога, постављају се тактице испред њих. У следећој етапи ученици куцају на исти начин и изговарају *џрва, друџа, џређа*, док наставник показује нотни текст на табли. Уочавају да су у сваком такту извели три откуцаја, односно три јединице бројања. Наставник обележава врсту такта на почетку примера, тезе и арзе и показује како се тактира трочетвртински такт. Ученици изводе пример тактирајући.



Обрада целе ноџе

Крош, крошњанце



28 Владимир Бован, *нав. дело*, 2005, 168.



Крош, крошњице, виш вишњице,
Малин мој, малин мој!
Пуна вишња, ѝразна крошња!

Ти ћеш вишњу, ја ћу крошњу,
Куј ће крошњу, куј ће вишњу?
Пуна крошња, ѝразна вишња.²⁹

Песма *Крош, крошњице* послужиће за доживљавање трајања целе ноте. Припада групи берачких песама, које су до данас слабо очуване. Пошто су ученици већ савладали тактирање четвороделне мере, биће једноставно објаснити трајање целе ноте. Песма се научи по слуху и изведе уз тактирање. Ученици треба да уоче трајање последње речи *мој* у припеву, који се два пута понавља. Када установе да ова реч траје четири откуцаја, наставник објашњава да се такво трајање у музици обележава целом нотом. Показује како се пише цела нота, а затим је ученици уочавају у нотном тексту.

Обрада лигајуре

Ој, ти шљиво плаве боје

Нотни запис: Б. Павловић
Певао: Веселин Милатовић
Штрпче



Ој, ѝши шљиво ѝлаве доје,
Кад се жени дејше моје,
И када се мнојо ѝоје,
Да су ѝуне ѝране ѝвоје,
Гране ѝвоје, чаше моје.³⁰

Песма *Ој, ѝши шљиво ѝлаве доје* може се применити при обради лигајуре. Пошто се научи по слуху, анализира се трајање слога у последњој речи стиха. Ученици треба да примете продужено трајање последњег слога. Наставник објашњава да се нотна вредност може продужити помоћу *лигајуре* – лука који везује истоимене ноте. Пошто покаже како се обележава, ученици ће још једном отпевати песму, сада из нота, са задатком да уоче нову ознаку.

29 Миодраг Васиљевић, *Југословенски музички фолклор*, Народне песме које се певају на Космету, Просвета, Београд, 1950.

30 Биљана Павловић, *Традиционално народно музичко сиваралаштво Косова и Мејохије у насјави музике*, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, Лепосавић, 2013б.

Обрада лука

Цвѣтај, ружо румена

Забележице: Љ. Јанковић
Д. Јанковић
ГвизданеЦвѣтај³¹, ружо румена

На Јанине планине!

Опни, рипни³², девојче,Остало ти кољирче³³,

На кољирче марамче,

На марамче кућиче,

У кутиче прстенче,

На прстенче каменче

На каменче писано

Твоје име и моје:

Твоје име Марија,

Моје име Илија.³⁴

Игра са певањем *Цвѣтај, ружо румена* погодна је за обраду лука. Научи се по слуху, а затим се пажња усмерава на место у мелодији, где се два различита тона певају на један слог. Ученици уочавају ову појаву при певању и упознају ознаку којом се обележава.

Обрада знака за репѣтицију

Удар кишо, ситна росо



Удар кишо, ситна росо,

Додо, додоле.

Низ долове, њреко села,

Додо, додоле.

А облаци њреко њоља,

Додо, додоле.

Да удари ситна киша,

Додо, додоле.

Да ороси наше њоље,

Додо, додоле.³⁵

Кроз песму *Удар кишо*, може се објаснити знак за репѣтицију. Пошто се научи по слуху, ученици треба да уоче понављање припева *додо, додоле*. Наставник објашњава да се такво понављање у музици обележава знаком за репѣтицију и показује га у примеру песме.

31 *цвѣтај* (приз.), цвѣтај.32 *рипни* (приз.), скочи.33 *кољирче* (тур.), дем. од кољир – оковратник.34 Јанковић Љубица и Јанковић Даница, *Народне ијре*, VI књига, Просвета, Београд, 1951.

35 Биљана Павловић, нав. дело, 2013б.

Обрада ознаке њима и секунда волиа

Град градице беле виле

Забележио: В. Ђорђевић
Приредио:

Умерено брзо

Град гра - ди - це бе - ле ви - ле,
ја - бла - не, ја - бла - не.

Град градице беле виле, јаблане,
Троја врата наградице:
Прва врата од мермера,
Друга врата од бисера,
Трећа вратица сва од златица.³⁶

Игра са певањем *Град градице беле виле* може се применити при обради њима и секунде волиа. Ученици су учили понављање, али треба да примеће разлике у завршетку мелодије при првом извођењу и приликом другог извођења – понављања. Након уочавања разлике, упознају ознаку којом се обележава овакав начин понављања.

Обрада короне

Крстоноше крста носе

Нотни запис: Б. Павловић
Певала: Светлана Стеваћ
Ветика Хоча

Побожно

Кр - сто - но - ше кр - та но - се, Гос - по - ди по - ми - луј.

Крстоноше крстица носе,
Господи њомилуј.
Уз крстица се дођу моле,
Господи њомилуј.
Од два језика чабар вина,

Господи њомилуј.
Од два класа њовар житица,
Господи њомилуј.
Једно дрво, двоја вратица,
Господи њомилуј.³⁷

36 Владимир Ђорђевић, *Српске народне мелодије*, (Јужна Србија), Српско научно друштво, Скопље, 1928.

37 Биљана Павловић, *нав. дело*, 2013б.

Пошто се песма *Крсиноше крсиа носе* научи по слуху, ученици ће приметити да су последњи слог у песми певали продужено, како је наставник захтевао. Корона продужава ноту за половину њене вредности, и дуже, по укусу извођача. Наставник показује како се пише корона, а затим је ученици проналазе у нотном примеру. У избору песама за певање, предложених наставним програмом музичке културе за млађе разредне основне школе, уочена је запостављеност песама религиозне тематике.³⁸ Певање песама религиозног садржаја „може допринјети оснаживању религиозног доживљаја и религиозних осјећања дјетета, и бити један мали, али важан корак на путу до истинских духовних сазнања и вриједности“.³⁹ Ове песме доприносе развијању љубави према својој вери, свом народу и домовини, те учвршћивању националног, верског и културног идентитета.

Обрада крешенда и декрешенда

Град градила бела вила

Нотни запис: Б. Павловић
Певала: Светлана Стевић
Велика Хоча

Усперено

Град гра - ди - ла бе - ла ви - ла,
и на гра - ду тро - ја вра - та.

Град градила бела вила,
И на граду троја враиша.
Прва враиша сва од злиша
Друиша враиша од дисера.

Трећа враиша од седефа
На ња враиша сина жени.
А на друиша кћер удава
На ња трећа вила седи.⁴⁰

Приликом обраде песме *Град градила бела вила* инсистира се на правилном динамичком извођењу. Пошто се песма савлада по слуху, ученици уочавају динамичка нијансирања од тишег ка јачем и обратно. Наставник објашњава да се такви динамички захтеви обележавају ознакама *крешендо* и *декрешендо*. Показује како се обележавају, а затим ученици у примеру уочавају ове ознаке.

38 Сарајлић, нав. дело, 2011.

39 Цицковић, Сарајлић, нав. дело, 2014, 110.

40 Биљана Павловић, нав. дело, 2013б.

Закључак

У раду су разматране могућности музичког описмењавања ученика трећег и четвртог разреда основне школе на основама косовско-метохијских народних песама, игара са певањем и говорних народних творевина. Размотрени су ставови музичких педагога који сматрају да задаци музичког описмењавања треба да буду реализовани на основама народних песама, игара са певањем или говорних народних творевина. Анализирали су захтеви наставног програма за предмет Музичка култура за трећи и четврти разред, да би се утврдило које наставне јединице из области музичког описмењавања су предвиђене за обраду. Истакнуто је да упознавање ученика са елементима музичке писмености треба да буде у функцији бољег разумевања музике. У раду је посебна пажња поклоњена избору косовско-метохијских народних песама и игара са певањем, као и говорних народних творевина, погодних за обраду појединих наставних јединица из области музичког описмењавања. Помоћу одабраних примера могуће је обрадити следеће наставне јединице: четвртина ноте, осмина ноте, четвртина и осмина паузе, двочетвртински, трочетвртински, четворочетвртински такт, половина ноте, половина паузе, цела нота, лигатура, лук, знак за репетицију, прима и секунда волта, корона, крешендо и декрешендо. Значај коришћења наведених примера у настави огледа се и у очувању и неговању народног музичког стваралаштва Косова и Метохије, што је важан задатак националног васпитања и образовања.

Литература

- Бајић 1904: И. Бајић, *Теорија правилног појасног певања*, Парна штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад.
- Бован 1989: В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији*, 2. том, Јединство, Приштина.
- Бован 2005: В. Бован, *Народне приповеке и говорне умотворине са Косова и Метохије*, Институт за Српску културу, Приштина – Лепосавић.
- Бован 2006: В. Бован, Владимир Бован, *Српске народне умотворине са Косова и Метохије на страницима „Цариградског гласника“*, Дом културе Свети Сава – Хвосно, Исток – Лепосавић.
- Васиљевић 1950: М. Васиљевић, *Југословенски музички фолклор*, Народне песме које се певају на Космету, Просвета, Београд.
- Васиљевић 1961: М. Васиљевић, *Једногласни солфеђо*, Просвета, Београд.
- Васиљевић 2000а: З. М. Васиљевић, *Методика музичке писмености*, Завод за уџбенике, Београд.
- Васиљевић 2000б: З. М. Васиљевић, *Рад за српску музичку писменост*, Просвета, Београд.

- Ђорђевић 1928: В. Ђорђевић, *Српске народне мелодије*, (Јужна Србија), Српско научно друштво, Скопље.
- Ивановић 1981: М. Ивановић, *Методика настава музичког васпитања у основној школи*, Нота, Књажевац.
- Јанковић, Јанковић, 1951: Љ. Јанковић и Д. Јанковић, *Народне пјесме*, VI књига, Просвета, Београд.
- Мандић 2009: Б. Мандић, „Народно музичко стваралаштво као подстицај развоја духовног ‘зрачења’ ученика“, *Иновације у основношколском образовању*, Учитељски факултет у Београду, Београд, 334–340.
- Милојевић 1940: М. Милојевић, *Некоје опште најопштије и методски упути у основну теорију музике*, Геце Кон, Београд.
- Павловић 2013а: Б. Павловић, „Васпитне вредности традиционалних народних песама и игара у настави музичке културе“, *Настава и васпитање*, бр. 4, Педагошко друштво Србије, Београд, 668–681.
- Павловић 2013б: Б. Павловић, *Традиционално народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у настави музике*, Учитељски факултет у Призрену–Лепосавић, Лепосавић.
- Плавша, Поповић, Ерић, 1968: Д. Плавша, Б. Поповић, Д. Ерић, *Музичко васпитање I део*, Завод за издавање уџбеника, Београд.
- Правилник 2005: *Правилник о Наставном плану и програму за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 1, Београд.
- Правилник 2006: *Правилник о допуни правилника о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 3, Београд.
- Сарајлић 2011: Д. Сарајлић, „Духовна музика као битан ресурс оснаживања религиозних доживљаја“, *Зборник радова Учитељског факултета Призрен–Лепосавић*, бр. 5, Учитељски факултет у Призрену–Лепосавић, Лепосавић, 243–250.
- Стојановић 1996: Г. Стојановић, *Настава музичке културе од 1. до 4. разреда основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Цицковић Сарајлић 2014: Д. Цицковић Сарајлић, *Српска црквена музика у основношколској настави музичке културе*, Факултет уметности у Приштини, Косовска Митровица.

Biljana M. PAVLOVIC

Andjelka M. KOVAC

MUSICAL LITERACY OF PUPILS IN THE THIRD AND FOURTH GRADE OF PRIMARY SCHOOL (Based on music folklore of Kosovo and Metohija)

Summary

This paper is about music teaching in the third and fourth grade in primary school. In order to determine which course units from the field of musical literacy are intended for processing, curriculum for third and fourth grade has been analysed. Pursuant to the opinion of the most musical experts, teaching units from the field of musical literacy should be realized by the content of folk music tradition. This paper considers possibilities of using the Kosovo folk musical creations (songs, games with singing, rhymes etc.) in literacy of pupils at the level of the third and fourth graders. Given examples of Kosovo folk songs and dances are suitable for introducing pupils into basic musical literacy. By using them both preservation as well as musical literacy have been achieved.

Key words: Music education of pupils, music teaching, primary school, folk songs and dances from Kosovo and Metohija.

И С Т О Р И Я К У Л Т У Р Е



УДК 373.3(497.115)"18/19"
371(497.115)"18/19"

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**

Универзитет у Приштини

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

РАЗВОЈНИ ПУТ ОСНОВНОГ ШКОЛСТВА У ЛЕШКУ И ОКОЛИНИ И СТАЊЕ У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ „СТАНА БАЧАНИН“ НА КРАЈУ 2014/2015. ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ

Апстракт: На развојном путу писмености и основношколског васпитања и образовања у Лешку значајна места заузимају манастир и школа у Врачеву, те црква и школа у Дренови. С тим у вези је и Богословско-учитељска школа у Призрену која је од краја 19. века оспособљавала компетентне учитеље за рад на простору Старе Србије и шире. Потпуни замах и масовнији утицај образовања у народу онемогућавао је дуготрајни период роштва под Турцима, чести ратни сукоби као и периоди економског сиромаштва као њихова неизбежна последица. Наступима мира и повољнијих прилика за живот оживљавали су и напори на отварању школа и раду на стицању елементарне писмености српске деце. Основна школа у Лешку добила је име по учитељици Стани Бачанин (1913 – 1943) која потиче из угледне свештеничке породице Бачанин досељене у Врачево из Црне Горе. У садашњој згради школа је почела са радом 1956. године. Данас је то савремена установа како у смислу изгледа и опремљености школске зграде, тако и у смислу окупљања и запошљавања високостручних кадрова различитих научних подручја потребних за рад са ученицима матичне школе и неколико издвојених одељења разредне наставе у оближњим селима. И овде је присутан проблем смањивања броја деце у удаљенијим местима, тако да је, нажалост, у неким срединама дошло и до затварања школа у којима се накад васпитавао и образовао велики број ученика.

Кључне речи: Лешак, Врачево, Белуће, Дренова, Остраће, Бело Брдо, Миоковиће, основна школа, наставни процес, комбиновано одељење.

* Ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

Увод

Српски народ вековима настањен на данашњем простору северног дела Косова и Метохије одавно је, уз борбу за физички опстанак и достизање економског благостања, схватио и значај потребе за духовним узрастањем. То недвосмислено потврђују бројни материјални споменици и остаци у виду манастира, цркава, црквишта, камених и других записа и творевина. Књига и писменост првобитно су у најтежњој вези са црквом и свештеним лицима. У свим претходним периодима а посебно у време процвата српске средњовековне државе за време династије Немањића, црква и држава посматране су у симфонији, равноправно. Турска окупациона настојања нису могла за затру сећање, колективну народну свест и националне карактеристике. Губитком државне самосталности и падом у ропство улога цркве постаје још значајнија и одговорнија. У њој опстаје народни дух и чува наду на боља времена. Ту функцију у најбољем смислу речи испуњавао је, заснован на Законоправилу Светог Саве и манастир Светих врача „Козме и Дамјана“ у Врачеву. Поуздано је утврђено да је у овом месту постојала школа пре више од два века. На њеној традицији заснивају се сва каснија настојања на описмењавању и школовању младе генерације за потребе опстанка и будућег развоја овог подручја Србије. Уз школу у селу Дренова и школу у селу Белахине то би биле основне упоришне тачке посматрања развоја писмености и васпитно-образовне делатности у прошлости. Историјска, економска и друга збивања условила су промене, тако да ту улогу кроз време преузима и данас веома успешно остварује Основна школа „Стана Бачанин“ у Лешку. У њеној надлежности налазе се и школе у мањим околним местима. О њима се говори у централном делу овог рада. Конкретни подаци односе се на школску 2014/2015 годину.

Дефинисање основних појмова

Основни појмови значајни за рад, које је претходно потребно дефинисати, су: Лешак, Врачево, Белахине, Дренова, Острахе, Бело Брдо, Миоковиће, основна школа, наставни процес, комбинована одељења.

Лешак се од 1981. године сврстава у насеље градског карактера. „Налази се на десној страни Ибра, 10 км северно од Лепосавића. Надморска висина насеља је 455 метара.“¹ Познати засеоци су: Засеље, Кратина, Јеленићи, Премовићи и Камен. Насеље се налази на Ибарској магистрали. Осим тога, повољан саобраћајно-географски положај пружа му и железничка пруга

1 Благоје Павловић, *Насеља и миграције становништва околине Лепосавића*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2003, 281.

Краљево – Косовска Миртовица. Од Рашке (северно) Лешак је удаљен 20 км а од Косовске Митровице (јужно) 40 километара. Лешак се убраја у старија насеља. Спомине се у Повељи кнегиње Милице са синовима Стефаном и Вуком 1395. године. Са појавом учесталијег досељавања становништва и задржавањем постојећег наметнула се потреба за изградњом, радом и развојем основне школе.

Врачево се налази северозападно од Лепосавића а западно од Лешка. Удаљено је од Лепосавића 17 километара, а од Лешка 8 км. „Село је разбијеног типа, на североисточним огранцима Рогозне...“² Куће су изграђене по пристранцима и поред река. Средња надморска висина Врачева је 569 метара. Назив села потиче од цркве посвећене свецима и лекарима (врачи) Козми и Дамјану. По поузданим подацима црква је подигнута 1316. године и спомине се као Ђурђева црква у Ибру. Као манастир Свети Врачи записана је у Сопоћанском споменику крајем 18. века. Засеок у којем је црква смештена назива се Долац. После Косовске битке 1389. године, као што је био случај и са манастиром Бањска, црква је спаљена. И касније је доживљавала више периода девастације и упорне обнове. Године 1860. поново је подигнута. Најстарија школа у читавом овом крају била је манастирска школа у Врачеву. Манастирска школа 1869. године преуређује се у световну. Школу су осим ђака из Врачева похађала и деца из околних села: Требића, Лешка, Лепосавића, Сочанице, Ибарске Слатине, а било је деце и из Никољаче (Рашка), Батњика и Тушимље (Нови Пазар).

Белуће се налази на левој страни Ибра. Удаљено је 10 км северозападно од Лепосавића а два км од Лешка. Припада групи села средње величине. Гранична села су Постење, Поткомље и Борова. Највећи број кућа изграђен је поред пута Лешак – Врачево. Све су окренуте на источну страну па су добро осунчане. Насеље припада селу полуразбијеног типа. Средња надморска висина је 470 м. Село има периферни положај. Први пут село Белуће помиње се у Повељи цара Уроша од 15. јула 1363. године. У селу постоји старо црквиште и гробље. Данас у селу постоји четвороразредна основна школа. Становништво се претежно бави пољопривредном производњом.

Дренова се налази западно од Лешка на левој страни тока реке Ибар. Уз цркву постојала је и школа.

Остраће је удаљено 12 км северно од Лепосавића. На десној је страни Ибра и раширено је на већем простору. Атар села ограничавају насеља Исево, Гувниште, Црнатово, Витановиће и Лешак. Подељено је на крајеве Горње и Доње Остраће и засеоке Жигоље, Парлин Поток, Куреље, Симичиште и Врујци.

По постанку село спада у старија насеља. Први пут се помиње 1346. године у једном документу из Дубровачког архива као трг, односно дубровачко-саска колонија и утврђење. Осим тога, село се помиње и у Повељи

кнегиње Милице 1395. године када је манастиру светог Пантелејмона у Светој Гори „поклонила“ копуришки трг с Јелакцем, село Остраће, Лешак и Стржин.

У непосредној близини атара села налази се рудник оловно-цинкане руде Копаоник у Белом Брду. Од 307 радника, запослених 1969. године у руднику, 43 су била из Остраћа.

У селу Остраће данас ради четвороразредна основна школа.

Бело Брдо се налази 19 км северно од Лепосавића и 4 км јужно од Панчићевог врха (највиши врх Копаоника 2017 м). По географском положају припада типу планинских села. У сеоском атару налазе се засеоци груписани по махалама; Базићи, Марушићи, Санџак, Лескова и Баљача. Куће су раздвојене у неколико група међусобно удањених 300 до 500 метара. Нешто удањенији, више од километра, су Базићи. Око насеља се уздижу висови Копаоника. Средња надморска висина села Бело Брдо је 1146 м.

У селу и данас (2014/2015. школске године) са малим бројем ученика ради основна осмогодишња школа.

Миоковиће се налази 15 км северно од Лепосавића са обе стране горњег тока Дренске реке на западним падинама Копаоника. На југозападу се граничи са насељем Земаница, на западу са Црнатовом, на северу са Градиштем (заселак Планинице) и на истоку са засеоком Јелењем (општина Брус). Миоковиће је село разбијеног типа. Средња надморска висина села је 825 метара. Асфалтним путем село је повезано са главним саобраћајницама. Под данашњим називом село се помиње 1791. године када је митрополит рашки Јанићије запојио Јована из Миоковића и дао му лешку парохију на трећину. Пре тога звало се Богуновиће. Овај назив добило је од старих досељеника братства Богуновића.

Основна школа „се заједно са породицом сматра најзначајнијим чиниоцем васпитања и развоја због чињенице да обухвата период интензивног развоја. Баш у том раздобљу школовања дешавају се значајне развојне промене и достигнућа.“³ Основна школа је, у односу на школе осталих ступњева образовања, најраспрострањенија институција. Налази се, готово свуда, где има насеља и деце. Карактеристике је наглашена васпитна функција јер брине о развоју личности у целини. Остале школе нагласак стављају на уско професионално образовање. Основна школа је најближа породици. Све своје задатке остварује у сарадњи са породицом. Што је узраст ученика млађи њихово учење у васпитно-образовном процесу је веће. „Ради се о методама рада са ученицима које су више засноване на комуникацији ученика и наставника.“⁴ Учитељ, као ниједан наставник касније, је у прилици да упозна своје ученике, прати њихов развој и напредовање. Он најбоље познаје услове у којима живе и уче. „У Србији

3 Миле Илић и сар., *Школска њедајоџија*, Учитељски факултет у Ужицу, Филозофски факултет у Бања Луци, Ужице, 2006, 114.

4 *Истио*, 115.

има 3 578 редовних основних школа...“⁵ Тај број није сталан. Нажалост, најчешће се смањује. Наставни процес представља заједнички рад наставника и ученика у школи. Циљ му је да ученици под руководством наставника стичу знања, формирају вештине и навике, да развијају своје физичке и психичке способности и свестрано се васпитају. Важно је да ток наставног процеса буде у довољној мери економичан, рационалан и ученицима приступачан.

Комбинована одељења, за разлику од „чистих“, су одељења која чине ученици два или више разреда у једној, заједничкој просторији. Таква одељења имају углавном сеоске школе с малим бројем ученика, тако да није рационално нити је могуће из економских разлога формирати посебно одељење за сваки разред. Ученицима млађег школског узраста (7 до 11 година) омогућује се да заврше четири године школовања што ближе родитељској кући не оптерећујући се свакодневним далеким путовањем до школе или излагањем трошковима смештаја у другом, већем селу или најближем граду. „Током 19. века рад учитеља у вишеразредним одељењима, тј. истовремено са свим ученицима од 1. до 4. разреда, подразумевао се и није био необичан, као данас. Запошљавањем (брачних) парова учитеља, вршена је подела, на два одељења, са по два разреда (1-3; 2-4; или 1-2; 3-4). У сеоским школама, где је наставу држао учитељски брачни пар, обично је учитељицама одговарало да воде 1-3 разред, због мањег броја часова у току дана, тако да је та подела преовладала.“⁶ Постоји сагласност међу дидактичарима да школе са комбинованим одељењима представљају специфичан облик организације рада основне школе. „У практичном васпитно-образовном раду основне школе, вероватно не постоји сложенији и актуелнији проблем од планирања и реализације рада у комбинованим одељењима.“⁷ Поред права на образовање ту специфичност и реалност условљавају демографски, економски, политички, социјалнокултурни, педагошки и други разлози.

Историјски ток ширења писмености у околини Лешка

Основна школа у Лешку баштини традицију васпитно-образовног рада започету у средњовековним манастирима и црквама у свом окружењу. Осим манастира Сопоћани, Дечани, Ђурђеви ступови, Студеница и Бањска мисли

- 5 Мирослав Кука, Вукосава Живковић, *Редефинисаносиј сѝрукѝуре образовној сисѝема Рѝпублике Србије*, Висока школа за васпитаче струковних студија у Алексинцу, Алексинац, 2009, 8-9.
- 6 Недељко Трнавац, *Лексикон исѝорије њедаѝоѝије срѝској народа, њериод до 1945. ѝодине*, Завод за уѝбенике, Београд, 2012, 264.
- 7 Стипан Јукић, Оливера Гајић, *Дидаѝичко-меѝодички асѝекѝи оріанизације насѝаве у комбинованим одељењима*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2006, 11.

се и на манастир Светих врача (лекара) Козме и Дамјана у Врачеву. Манастир у Врачеву био је центар средњовековне жупаније, а потом и административни центар истоимене и највеће турске нахије на најсевернијем делу Косова. У близини манастира пролазили су кракови важних саобраћајница. Оне су повећивале задужбине династије Немањића: Сопоћане, Ђурђеве Ступове, Петрову цркву, Бањску као и задужбине властелина или косовских јунака браће Мусића – Соколицу, Стару Павлицу, и деспота Ђурађа Бранковића – Девич.

Занимљиво је да манастир Светих врача са краја 17. века помиње и дубровачки трговац Никола Бошковић, отац чувеног математичара Руђера (1711 – 1787). Он је једно време, с краја 17. века трговао у Новом Пазару. Записао је да „од места Подбиње код Новог Пазара пошавши од једног брдашца на десно у даљину од шест миља је манастир који (становници) на свом језику зову Врачи с црквом св. Кузме и Дамјана“⁸. Уз сваку цркву, по правилу, боравио је и свештеник, духовно лице, ширих видика од осталих становника места и из тих разлога достојан поштовања.

Манастирска црква у Врачеву представљала је важну карику на духовном уједињавању српског народа. Она је доприносила одржавању и јачању народне свести за ослобођење од турске окупације. То су били разлози за честе турске нападе и рушење ове светиње. Његово упорно обнављање најречитије говори о важности коју је представљао за Србе. Познато је да је школа у Врачеву била једна од најстаријих школа у околини, данас у том смислу, познатијег Лешка.

Прилика за отварање школе под окриљем манастира или цркве у Врачеву почела се интензивније стварати после аустријско-турског мира од 1791. године. Од 1804. године, како пише Вук Караџић, у народу се „много којешта промијенило на боље, н. п. сад у свакој вароши, а и у многим селима, има по школа“⁹. Тако у Врачеву школа постоји од 1805. године. Први учитељи ове школе били су свештеници из породице Бачанин.

Недалеко од Лешка, у селу Дренова, постоји црква из 16. века. Познато је да је крајем 18. века била напуштена и доста оштећена. Посвећена је Благовештењу Пресвете Богородице. Не показује раскошност у изгледу. Напротив, ниска је и покривена танким каменим плочама. У њој се налази добро очувани горњи део старог иконостаса, у чијем врху су два реда уметнички успешно урађених древних икона са вешто приказаним ликовима апостола, с Христом у средини.

Захваљујући постојању цркве и свештеника постојали су услови и за рад школе. Школа у Дренови основана је марта 1920. године. Била је у саставу

8 Бранко Вујовић, *Два века школе у Врачеву 1805-2005*, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, ОШ „Стана Бачанин“ у Лешку, Библиотека „Свети Сава“ у Лепосавићу, Лепосавић, 2012, 40.

9 Исто, 45.

школе у Врачеву. Радилa је по принципу неподељене школе. Један учитељ учио је истовремено све ученике у једној учионици. Настава се изводила у кући Вучете Вучковића који ју је поклатио за школску зграду након његовог пресељења у Лешак где је сазидао већу и бољу кућу. Вучковићева кућа налазила се недалеко од црквице. Осим деце села Дренова посећивали су је и ђаци из околних места: Борова, Гулије, Поткомље, Језерине, Доњи Крњин и Бетуће. Школу су похађала искључиво мушка деца. Ако би се нашла понека девојчица обично би то била свештеникова кћерка. Дешавало се да заједно са млађима у школу иду и генерације претходних година спречене ратом да на време крену у школу. Било је тако случајева да су елементарну писменост са малом децом стицали и седамнаестогодишњаци и осамнаестогодишњаци. Познат је и први учитељ Основне школе у Дренови. Био је то свршени богослов Василије Поповић, родом из Плавкова у општини Рашка.

Остаци старих црквишта постоје у селима Бетуће, Бербериште, Доњи и Горњи Крњин, Трговиште, Придворица, Јошаница, Јелакце, Кајково, засеку Старо Село у атару села Сочаница, у Церањској Реци (данас обновљена црква с тежњом да прерасте у манастир) и другим местима. Свештеници ових богомоља били су најобразованији део српског друштва и нису били без више културе. Своје знање преносили су и другима, својим потомцима, пре свега синовима, али и одређеном броју осталих заинтересованих за област писмености, дружење са књигом и духовност.

Школа у Дренови радила је до 1926. године. Тада је пресељена у Бетуће у нову школску зграду. У тој згради постојале су две учионице и станови за учитеље. За време копаоничког земљотреса 1980. године школска зграда јако је оштећена.

Рад у садашњој згради ОШ „Стана Бачанин“ у Лешку започет је 1956. године. Школа у Лешку почела је са радом школске 1953/1954. године за ученике старијих разреда (од петог до осмог). Ученици млађих разреда (од првог до четвртог) похађали су наставу у Бетућу. Све школе до 1963. године имале су статус правног лица. Свака је имала свој печат и жиро рачун. Персоналну документацију водиле су општине.

Од 18. јануара 1977. године Основна школа у Лешку испуњава прописане услове за самосталан рад. Школа је основана Решењем Скупштине општине Лепосавић 31. маја 1990. године. „Од дана оснивања школа егзистира као самостална васпитно-образовна организација са циљем основно образовање и васпитање ученика општег типа...“¹⁰ Матична школа (осам разреда) се налази у центру Лешка у Улици браће Матовић бр. 17. У школској 2014/2015. години издвојена школска места су: 1. Врачево (осам разреда) удаљено 10 километара од матичне школе у Лешку, 2. Бело Брдо (осам разреда)

10 Годишњи план рада, 2014/2015, 3.

удаљено 20 км од матичне школе, 3. Миоковиће (четири разреда) од матичне школе удаљено 15 км, 4. Остраће (четири разреда) удаљено 5 км од матичне школе, 5. Белуће (четири разреда) удаљено 2 км од матичне школе, 6. Доњи Крњин (четири разреда) удаљен 5 км од матичне школе). У протеклом периоду у неколико места због недовољног броја ученика угаasio се рад школа (нпр. Гувниште итд.). Школу је похађало 368 ученика. Године 2012. завршена је фискултурна сала у саставу школске зграде. Један век од рођења Стане Бачанин, чије име носи школа, обележен је 2013. године.

Подаци о школи и успеху ученика на крају школске 2014/2015. године

За обављање васпитно-образовне делатности школа располаже школским зградама укупне површине 3097 м². То су: матична школа у Лешку (1360 м², 4,6 м² по ученику), издвојено школско место Врачево (548 м², 18, 3 м² по ученику), издвојено школско место Бело Брдо (450 м², 34, 6 м² по ученику), издвојено школско место Белуће 276 м², 13,4 м² по ученику), издвојено школско место Остраће (131 м², 18,7 м² по ученику) и издвојено школско место Миоковиће (131 м², 18,7 м² по ученику).

Структура школског простора у школској згради матичне школе је следећа: 1. кабинети – 2 просторије, 108 м², специјализоване учионице – 7 просторија, 378 м², сала за састанке – 1 просторија, 54 м², управа школе – 1 просторија, 20 м², стручни сарадници – 1 просторија 20 м², остали простор – 1 просторија, 30 м², фискултурна сала – 1 просторија, 1211 м². Опремљеност свих просторија школске зграде на задовољавајућем је нивоу.

У издвојеним школским местима настава се изводи углавном у учионицама опште намене. Врачево има 8 просторија укупне површине 332 м², Бело Брдо 6 просторија, 256 м², Белуће 2 просторије, 192 м², Остраће 2 просторије, 96 м² и Миоковиће 2 просторије, 96 м². Опремљеност школским простором задовољава и у овим местима. Опште стање школског простора како спољашњег, тако и унутрашњег је задовољавајуће.

Фискултурна сала матичне школе у Лешку опремљена је модерним наставним средствима. Сва школска дворишта су пространа и задовољавају постављене нормативе. Опремљеност школских просторија је таква да задовољава хигијенско-санитарне и друге захтеве из норматива и у функцији је несметаног извођења наставног рада у школи. Опремљеност специјализованих учионица и кабинета креће се од 40 % до 100 %. Опремљеност школе наставним средствима у односу на нормативе, по предметима је следећа: 1. Српски језик и књижевност 60 %, 2. Страни језик (руски и енглески) 70 %, 3. Математика 60 %, 4. Српски језик и књижевност 60 %, 5. Страни језик (руски и енглески) 70 %, 6. Математика 60 %, 7. Српски језик и књижевност 60 %, 8. Страни језик (руски и енглески) 70 %, 9. Математика 60 %, 10. Српски језик и књижевност 60 %, 11. Страни језик (руски и енглески) 70 %, 12. Математика 60 %, 13. Српски језик и књижевност 60 %, 14. Страни језик (руски и енглески) 70 %, 15. Математика 60 %, 16. Српски језик и књижевност 60 %, 17. Страни језик (руски и енглески) 70 %, 18. Математика 60 %, 19. Српски језик и књижевност 60 %, 20. Страни језик (руски и енглески) 70 %.

3. Историја 70 %, 4. Географија 70 %, 5. Биологија 70 %, 6. Математика 60 %, 7. Физика 70 %, 8. Хемија 75 %, 9. Техничко и информатичко образовање (ТИО) 80 %, 10. Рачунарство и информатика 100 %, 11. Музичка култура 70 %, 12. Ликовна култура 40 % и 13. Физичко васпитање 100 %.

Основна школа у Лешку учествује у пројекту „Дигитална школа“ који организује Министарство телекомуникација. Школа има сопствени извор топлотне енергије. У саставу школске зграде матичне школе постоји котларница у којој се користи угаљ и дрва. У издвојеним школским местима за грејање школских просторија (учионица) користе се пећи на чврсто гориво (дрва).

Кадровски услови рада у школи су веома добри. Постојећа квалификациона структура руководиоца, наставног и другог особља омогућава потпуно реализацију васпитно-образовног рада и потребе према предвиђеном Нормативу, изузев 24 часа руског језика. Наставу овог језика реализују апсолвент руског језика и професор разредне наставе.

Од 8 чланова руководиоца и административног особља 7 их има VII степен стручне спрема а 1 (шеф рачуноводства) VI. У руководиоца особља убрајају се директор, помоћник директора, педагог, секретар, психолог, библиотекар. Директор школе у Лешку од 2005. године је Видоје Милојевић (из Лепосавића), професор хемије, (37 година радног стажа).

Помоћник директора је Небојша Јовановић професор информатике, из Рашке (17 година службе). Педагог је Милкана Секулић, психолог Бранка Младеновић.

Наставно особља матичне школе у Лешку сачињава 36 чланова од којих 28 има VII степен стручне спреме, 6 чланова колектива VI степен а 1 члан IV степен стручне спреме и он је обухваћен само једним часом наставног рада недељно.

Школа у Врачеву има 22 члана наставног особља. Од тог броја њих 19 има VII степен стручне спреме, 1 члан има VI степен а 2 члана IV.

У Белом Брду школа запошљава 17 чланова наставног особља. Њих 16 има VII степен стручне спреме а један наставник је са VI степеном стручне спреме.

Знатно мањи број наставника запослен је у школи у Белаућу. Од њих шесторо троје има VII, а исто толико VI степен стручне спреме.

У школи у Остраћу ради 5 наставника. Троје има VII, један VI, а један наставник IV степен стручне спреме.

У школи у Миоковићу раде 4 наставника. Троје њих има VII степен стручне спреме, а један VI степен.

Помоћно особља школе броји 14 радника. Њих 8 има IV степен стручне спреме, 2 радника су са III степеном и 4 са I степеном стручне спреме.

Од укупно 4 чувара један има IV степен стручне спреме а остала тројица III.

У групи ложачи-домари-возачи су 4 радника. Два имају IV, а два III степен стручне спреме.

Квалификациона структура кадрова збирно за матичну и остале школе је следећа: у групи руководећег и наставног особља са ВСС су 53 радника, са ВШС 13, ССС 3, у групи помоћног особља IV степен има 9 радника а III 2 запослена, чувара са III степеном су 3, ложача-домара-возача са IV степеном су 2 и са III степеном 2. Школа запошљава укупно 91 радника.

Верску наставу у школи реализују три вероучитеља: 1. Милутин Попадић (Лешак, Белауће, Миоковиће и Бело Брдо), 2. Александар Виријевић (Врачево и Остраће) и 3. Алмир Хајровић (Врачево).

Упоредо са обављањем васпитно-образовне делатности школа, с обзиром на услове у којима ради, сарађује и са: спортским друштвима на територији СО Лепосавић, основним и средњим школама на територији СО Лепосавић, Покретом Горана, Савезом извиђача, средствима јавног информисања, Црвеним крстом, културним институцијама, Домом здравља Лепосавић – Лешак, СО Лепосавић.

Организација рада школе 2014/2015. школске године видљива је из следеће табеле.

Табела 1. Приказ организације рада школе

Место	Разред и број ученика									Одељења
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Свега ученика	
Лешак	33	43	40	42	34	32	40	43	307	16
Бело Брдо	0	0	0	0	1	3	3	3	10	4
Врачево	3	4	3	3	4	1	2	5	25	6
Белауће	4	4	3	7	0	0	0	0	18	2
Остраће	0	1	1	0	0	0	0	0	2	1
Миоковиће	3	0	1	2	0	0	0	0	6	1
Свега	43	52	48	54	39	36	45	51	368	30

Велики број ученика сврстава се у групу путника. Нешто мање од трећине укупног броја ученика су путници. Свакодневно су од куће до школе путовала 102 ученика. Од тог броја од 0-4 км удаљености од школе била су 52 ученика, од 4-7 км удаљености 26 ученика, од 7-10 км удаљености 24 ученика. Ученика путника који би путовали од куће до школе и обратно преко 10 километара није било.

Основну школу „Стана Бачанин“ у Лешку осим ученика српске националности похађали су и ученици ромске и муслиманске националности.

Школу је похађало 30 ученика из непотпуних породица и породица лошег материјалног стања. Од тога је из непотпуних породица (живе са једним од родитеља) 19 ученика, а из породица са лошом материјалном ситуацијом 11 ученика.

Евидентирано је 10 ученика са сметњама у развоју и тешкоћама у учењу. Са три ученика се радило по индивидуалном образовном плану (ИОП-у) који је урадио тим за инклузивно образовање у школи.

Пошто школски простор матичне школе није омогућавао организовање наставе у једној смени, настава се одвијала у две смене. Рад у првој смени почињао је у 7,30 часова а завршавао се у 12,40. У овој смени радило се са ученицима од петог до осмог разреда. Рад у другој смени почињао је у 13,30 часова а завршавао се у 17,50. У овој смени радило се са ученицима млађих разреда (I-IV). У издвојеним школским местима настава се одвијала у једној смени (прва смена). У осморазредним школама у Врачеву и Белом Брду и четвороразредној школи у Бедућу настава је почињала у 7,30 часова, а у Остраћу у 8,00 часова.

Значајна пажња у школи посвећује се концепту целоживотног учења и стручног усавршавања као основу личног и професионалног развоја. Ово представља и значајан васпитни фактор, додатни подстицај ученицима да марљивије уче кад знају да и њихови учитељи и наставници стално уче и усавршавају се у науци и пракси. Стално стручно усавршавање наставника и стручних сарадника усмерено је на следеће области:

1. „Оспособљавање за већу самосталност у планирању и извођењу васпитно-образовног рада,
2. Стицање и иновирање стручних знања која су у функцији сталног професионалног развоја у току рада,
3. Развијање и усавршавање у областима:
 - организације и извођења васпитно-образовног рада,
 - праћења развоја и постигнућа ученика,
 - сарадње у вођењу педагошке документације.
4. Уважавање личних својстава и потреба ученика у зависности од узраста,
5. Развијање способности и вештина за учешће у тимском раду и за успешну комуникацију (неговање атмосфере уважавања),
6. Развијање спретности и оспособљености за стални процес самовредновања, праћења и унапређивања сопствене праксе,
7. Оспособљавање за праћење и примену нових образовних технологија,
8. Оспособљавање за прихватање родитеља као партнера у процесу остваривања циљева образовања и васпитања и остваривање заједничке сарадње,
9. Остваривање сарадње са друштвеном заједницом,

10. Разменом искустава, унапређивање струке и напредовање у звању,
 11. Стицање знања, развијање способности и вештина за управљање и руковођење школом.“¹¹

Програм стручног усавршавања садржи облике усавршавања на нивоу школе у установи (извођење угледних часова, дискусија, анализа, студијско путовање, истраживања, пројекти...) и облике стручног усавршавања ван школе (програм сталног стручног усавршавања, савлађивање акредитованих програма високошколских установа, стручни скупови...). Годишњи план стручног усавршавања за ОШ „Стана Бачанин“ Лешак урађен је и усвојен на седници Наставничког већа и Школског одбора и представља саставни део Годишњег плана рада школе.

Осим изучавања обавезних наставних предмета ученици свих разреда имали су могућност да се одлуче и за одређен број изборних наставних предмета. Укупан недељни фонд обавезних и изборних предмета у I разреду је 21, а годишњи фонд 756 часова. Укупан недељни фонд обавезних и изборних предмета у другом разреду је 22, а годишњи фонд је 792 часа. Укупан недељни фонд обавезних и изборних предмета у трећем разреду је 22. а годишњи фонд је 792 часа. Укупан недељни фонд обавезних и изборних предмета у четвртном разреду је 22, а годишњи фонд је 792 часа.

Обавезни наставни предмети у првом разреду су: српски језик (5 недељно/180 годишње), енглески језик (2/72), математика (5/180), свет око нас (2/72), ликовна култура (1/36), музичка култура (1/36) и физичко васпитање (3/108). Укупно 19 недељно и 684 годишње.

У другом разреду разлика у односу на први је само у томе што је повећан један час ликовне културе (2 часа недељно, 72 часа годишње). Укупно 20 часова обавезних наставних предмета недељно и 720 часова годишње.

У трећем и четвртном разреду фонд часова предвиђених за обавезне наставне предмете остаје исти као и у другом разреду. Укупно 20 недељно, 720 годишње.

Међу изборне наставне предмете за које су ученици Основне школе „Стана Бачанин“ у Лешку могли да се опредељују убрајају се: 1. верска настава/грађанско васпитање и 2. од играчке до рачунара. Изабрани наставни предмет задржава се до краја школске године. Сваки од ових изборних наставних предмета био је заступљен са по једним часом наставе недељно, а 72 часа износио је годишњи фонд.

Школски програм од првог до четвртог разреда садржи обавезни, изборни и факултативни део. Факултативни део задовољава интересе ученика у складу са могућностима школе као и садржаје и облике слободних активности међу које се убрајају хор, оркестар, екскурзије, културне и друге активности.

11 Годишњи план рада... 2014/2015, 19

Табела 2. Обавезни наставни предмети

Ред. бр.	Бр. одељења Бр. недеља Фонд часова	Пети		Шести		Седми		Осми		УКУПНО	
		4 36 Нед	Год	4 36 Нед	Год	4 36 Нед	Год	4 36 Нед	Год	Нед	Год
1.	српски језик	5	720	4	576	4	576	4	544	68	2.416
2.	енглески језик	2	288	2	288	2	288	2	272	32	1.136
3.	ликовна култура	2	288	1	144	1	144	1	136	20	712
4.	музичка култура	2	288	1	144	1	144	1	136	20	712
5.	историја	1	144	2	288	2	288	2	271	28	992
6.	географија	1	144	2	288	2	288	2	272	28	992
7.	физика			2	288	2	288	2	272	24	848
8.	математика	4	576	4	576	4	576	4	544	64	2.272
9.	биологија	2	288	2	288	2	288	2	272	32	1.136
10.	хемија					2	288	2	272	169	560
11.	техн. и инф. образовање	2	288	2	288	2	288	2	272	32	1.136
12.	физичко васпитање	2	288	2	288	2	288	2	272	32	1.136
	УКУПНО:	23	3.312	24	3.456	26	3.744	26	3.536	396	14.048

Програм здравственог васпитања реализован је од петог до осмог разреда са по једним часом недељно. Реализација овог програма остварена је на нивоу школе, разреда и одељења и уз сарадњу са осталим установама.

У V, VI, VII и VIII разреду Основне школе „Стана Бачанин“ у Лешку 1. обавезна изборна настава изводила се из руског језика са годишњим фондом од 72 часа за пети, шести и седми разред и 68 часова за VIII разред; верска настава/грађанско васпитање са годишњим фондом од 36 часова за пети, шести и седми разред и 34 часа за осми разред; физичко васпитање-изабрани спорт са годишњим фондом од 36 часова за пети, шести и седми разред и 34 часа за осми разред. 2. Изборна настава изводила се из информатике и рачунарства у V, VI и VII разреду са 36 часова годишње а у VIII разреду са 34 часа годишње.

Значајан допринос остваривању плана и програма и циљева основног образовања и васпитања у школи дали су и облици образовно-васпитног рада као што су: додатни образовно-васпитни рад, допунски образовно-васпитни рад, хор, друштвено користан рад, припремна настава, екскурзије ученика и ученички парламент.

Програме ваннаставних активности чинили су 1. индивидуални планови и програми наставника, 2. Програми ваннаставних активности, 2.1. слободне активности ученика (културно-уметничке: литерарна, рецитаторска, драмска и ликовна секција), (предметне, научно-истраживачке активности: млади биолози, млади математичари, млади хемичари, млади физичари, млади географи, млади историчари, љубитељи страних језика), (техничке и радно производне активности: саобраћајна секција) и (спортско-рекреативне активности: фудбалска секција, рукометна секција и кошаркашка секција), 2.2. ученичке организације (дечји савез и Подмладак Црвеног крста), и 2.3. научно истраживачко стваралаштво. Ученици су се на почетку школске године опредељивали за проучавање проблематике неке области и припремали се за такмичења (наука младима, научно-техничко стваралаштво, изложбе). Такмичења су организована по степенима (школско, општинско, окружно и републичко).

У школи је реализован и програм професионалне оријентације која обухвата професионално информисање и професионално саветовање. Водило се рачуна и о заштити и унапређењу животне средине као и о васпитању за хумане односе међу половима, те о заштити деце (ученика) од насиља.

Успех ученика првог разреда на крају године вреднован је описним начином оцењивања. Успех ученика од другог до осмог разреда је следећи: од укупно 312 ученика, 126 ученика завршило је разред са одличним успехом, 97 ученика са врло добрим, 80 ученика са добрим и 9 ученика имало је довољан успех. Један ученик другог разреда издвојеног школског места у Врачеву имао је недовољну оцену из математике и као такав преведен је у наредни разред. Пет ученика осмог разреда ишло је на поправни испит из хемије и сви су након поправног испита добили пролазне оцене. Један ученик осмог разреда, ромске националности, због недоласка на разредни испит понављао је разред. Један ученик осмог разреда самостално је напустио школу.

Пет ученика добило је Вукову диплому, а 15 ученика су носиоци посебне дипломе из једног или више наставних предмета. Ученик генерације је Томица Гогић. Спортиста генерације је Вељко Чоловић.

У поређењу са успехом у претходној школској 2013/2014. години успех ученика 2014/2015. године је знатно бољи. Разлог за то налази се у већој сарадњи родитеља и школе, реализовању акционог плана „Учење учења“ а који су реализовали наставници, одељењске старешине и педагошко-психолошка служба.

На крају школске године било је укупно 6678 изостанака, од тога 6601 оправданих и 77 неоправданих изостанака. Оправдани изостанци су углавном због болести ученика и изостајања са часова због крсних слава.

Седморици ученика изречене су васпитнодисциплинске мере. Три ученика добила су укор одељењског старешине, 2 ученика укор Одељењског

већа и 2 ученика укор Наставничког већа. То су ученици VII и VIII разреда матичне школе. Овим ученицима изречене су наведене мере због ометања рада наставника на часу и осталих ученика у одељењу, неоправданог понашања на часу и за време малих и великог одмора, неоправданог изостајања са часова. Са овим ученицима, осим одељењског старешине, и педагошкопсихолошка служба током читаве школске године обављала је појачан педагошки рад. Успостављена је и сарадња са већином родитеља ових ученика.

Два пута у току школске године штампан је школски часопис *Школацац*. Радио се и *Лешкојис школе*. Постоји сајт који се редовно ажурура и на њему су се могли наћи сви битни подаци, доступни свим ученицима, наставницима и родитељима.

Ученици ОШ „Стана Бачанин“ учествовали су на општинским, окружним и републичким такмичењима на којима су заузимали прва, друга и трећа места из већине наставних предмета. Ученици су учествовали на републичком такмичењу из појединих предмета. Учествовали су, такође, на бројним ликовним и литерарним конкурсима на нивоу школе и ван ње.

У Извештају о реализацији програма рада и успеха ученика ОШ „Стана Бачанин“ у Лешку, на крају другог полугодишта школске 2014/2015. године закључује се да је програм рада у потпуности реализован и да је успех ученика задовољавајући.

Литература

- Вујовић 2012: Б. Вујовић, *Два века школе у Врачеву 1805 – 2005*. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, ОШ „Стана Бачанин“ у Лешку, Библиотека „Свети Сава“ у Лепосавићу.
- Годишњи њлан рада за школску 2014/2015. Основна школа „Сџана Бачанин“. Лешак.
- Ћилас 2000: Ј. Ћилас, *Српске школе на Косову и Мејхохији од Немањина до 1912. године*, Институт за српску културу – Приштина, Приштина.
- Извештај о реализацији њрограма рада и успеха ученика ОШ „Сџана Бачанин“ у Лешку, на крају II полугодишња школске 2014/2015. године
- Илић, Николић, Јовановић 2006: М. Илић, Р. Николић, Б. Јовановић, *Школска њедагоџија*, Учитељски факултет у Ужицу, Филозофски факултет у Бањој Луци, Ужице.
- Јолакоски 1996: А. Јолакоски (одговорни уредник), *Насџава во комбинирани њапаралелки, дидактичко-мејодички њрисџуџ*, Педагошки завод на Македонија, Скопје.
- Јукић, Гајић 2006: С. Јукић, О. Гајић, *Didaktičko-metodički aspekti organizacije nastave u kombinovanim odeljenjima*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Кука, Живковић 2009: М. Кука, В. Живковић, *Редефинисаносџ сџирукџуре образовној сисџема Републике Србије*, Висока школа за васпитаче струковних студија у Алексинцу, Алексинац.

- Павловић 2003: Б. Павловић, *Насеља и миграције становништва оштинне Лепосавић*. Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.
- Петровић 2004: М. Петровић (превео), *Закономправило Свешћога Саве на српскословенском и српском језику*, Манастир Жича.
- Трнавац 2012: Н. Трнавац, *Лексикон историје едајојије српског народа, период до 1945. године*, Завод за уџбенике, Београд.

Petar DJ. RAJCEVIC

**THE DEVELOPMENT PATH OF ELEMENTARY
EDUCATION IN LESAK, ENVIRONMENT,
AND THE SITUATION IN ELEMENTARY SCHOOL
„STANA BACANIN“ AT THE END OF SCHOOL
YEAR 2014-2015**

Summary

On the way of development of literacy and primary education in Lesak, the important places are occupied by the monastery and school in Vracevo, as well as the church and school in Drenova. Regard to this is also the Theological teacher training faculty in Prizren, which since the end of the 19th century has been training competent teachers to work in the area of Old Serbia and beyond. The full momentum and massive influence of education on the people was prevented by the prolonged period of slavery under the Turks, frequent wars and periods of economic poverty as their inevitable consequence. The advent of peace and favourable conditions of life have revived the efforts to open schools and work on obtaining elementary literacy of Serbian children. Primary school in Lesak was named after a teacher Stana Bacanin (1913-1943) who came from a prominent priestly family Bacanin settled to Vracevo from Montenegro. A current school building was opened in 1956. Today it is a modern institution in terms of both appearance and equipment of buildings and in terms of assembly and employment of highly skilled personnel of different areas of classroom teaching in nearby villages. Here, also, is a problem of reducing the number of children in remote areas, so that, unfortunately, in some areas it led to the closure of schools, which once brought up and educated a large number of pupils.

Key words: Lesak, Vracevo, Beluce, Drenova, Ostrace, Belo Brdo, Miokovice, elementary school, teaching process, combined class.

УДК 373.54:62(497.115)"1919/1941"

Слађана Т. ВИДОСАВЉЕВИЋ*

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ОБРАЗОВНА И ХУМАНИТАРНА УЛОГА ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА У УРОШЕВЦУ (1919 – 1941)

Айсџиракѝ: Женска раденичка школа у Урошевцу основана је 1919. године од стране одбора *Кола српских сесџара* из Урошевца, уз помоћ Главног одбора *Кола српских сесџара* из Београда. Главни одбор *Кола* послао је упутства за рад школе, обезбедио новац за набавку основних средстава као и почетак рада Женске раденичке школе. За рад школе, поред Одбора, велики значај имало је начелство среза Урошевца, Трговачки инспекторат из Скопља и Министарство трговине и индустрије. Почетак рада школе заинтересовао је велики број ученица, да би већ следеће школске године дошло до њиховог осипања. Основни разлог тога било је мишљење родитеља да женска деца треба да се баве само домаћим пословима. Осим тога, услови за рад су били веома лоши. Међутим, и поред поменутих потешкоћа, на заузимање Одбора *Кола српских сесџара* из Урошевца, рад Женске занатске школе у Урошевцу се поприлично стабилизовао. Превазиђен је и један спор који је настао између Пододбора Друштва „Књегиња Љубица“ из Урошевца, који је покушао да уз помоћ Обласног одбора у Приштини обори назив Женске занатске школе *Кола српских сесџара* у Урошевцу, назива који је Министарство трговине и индустрије на крају прихватило у потпуности.

Кључне речи: Пододбор *Кола српских сесџара*, Урошевац, Женска занатска школа, учитељице и ученице.

* Доцент, vidosladjja@hotmail.com

Потребу за хуманитарним доприносима у свим подручјима живота и рада, а поготово за решавањем проблема из области образовања, када држава и друштво због сиромаштва нису могли да отварају и финансирају рад васпитно – образовних институција, преузела су многа хуманитарна друштва и удружења. Женско, хуманитарно, родољубиво друштво *Коло српских сесџара*, још од оснивања 1903. године, активно делује на подручју Косова и Метохије, са циљем пружања помоћи пострададом српском живљу у оквиру тадашње Турске.¹

После ослобођења и уједињења, по свим варошицама ничу женске занатске школе. Велики допринос оснивању ових школа дала је једна од женских корпорација, а то је *Коло српских сесџара*. Пошто се почело са оснивањем женских занатских школа на територији Краљевине, све те школе нису имале заједничке везе, програм рада, нити закон и правилник. Први покушај да се све те школе повежу учинило је Министарство трговине и индустрије 1922. године, доношењем Закона о Женским занатским школама.²

После Првог светског рата стекли су се услови да се формирају нови месни Одбори *Кола* на Косову и Метохији. Поред многобројних циљева, настојали су да остваре и културно-просветну еманципацију жена, првенствено дајући свој допринос оснивању женских занатских школа. Тако је и рад Урошевачког одбора од самог почетка (1919), био усредсређен на отварање Женске раденичке школе.

Пододбор женског друштва за Јужну Србију је 11. 06. 1920. године известио Министарство трговине и индустрије да је за учитељицу Женске раденичке школе у Урошевцу постављена од стране Трговинског инспектората у Скопљу 11. 06. 1919. године стручна учитељица Лепосава Стефановићка. Учитељица Лепосава је завршила Раденичку школу Женског друштва у Београду. Исте 1919. године отпочела је са радом Раденичка школа у Урошевцу са једним одељењем првог разреда са 33 уписаних ученица.³ Поред стручне учитељице Лепосаве, која је у исто време била и управница школе, наставу српског језика и рачуна изводио је Стеван Деспотовић, управитељ Основне школе у Урошевцу. Пододбору Женског друштва није било познато из ког се кредита плаћа стручна учитељица, познато им је само да пада на терет Министарства трговине

1 Јован Симијановић, „Одбори друштва *Коло српских сесџара* на Косову и Метохији између два светска рата“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 184.

2 Ш. Штук, *Значај женских занатских школа*, Гласник Стручне наставе Орган МТИ у Краљевини Југославији бр. 20. април-јуни 1936, 5-7.

3 Архив Југославије (АЈ), Министарство трговине и индустрије (65), кутија бр.1690/2750, У/1920, Извештај Управе Женске подружине упућен Министарству трговине и индустрије од 30. априла 1920. године о броју ученица Раденичке школе у Урошевцу.

и индустрије.⁴ Пододбор женског друштва из Урошевца на својој седмој редовној седници од 23. 11. 1920. године, обратио се представници Кола српских сесџара из Београда да се заложи „да нас приме у Коло“. Послове председнице Пододбора Женског друштва обављала је Јованка Вулићихка.⁵

Наредне школске 1920/21. године поред првог разреда са 6 ученица, отворен је и други са 13 ученица. С обзиром на то да је школа отпочела са радом тек почетком децембра 1920. године, број уписаних ученица се повећао, тако је у првом било 13 а у другом разреду 14 ученица. Нова стручна учитељица Љубица Мучалица, као почетница у свом раду, није се довољно снашла и није одржала довољан број часова. Више пута је долазило до сукоба са чланицама Пододбора друштва, а било је и случајева када су ученице напустиле наставу и тек на интервенцију начелника среза Урошевачког долазило би до нормализације рада у школи. Услови за рад су били веома лоши, јер је школа радила у једној старој кући склоној паду, а за учионицу су служиле две мале неодговарајуће собе, што је отежавало рад учитељице. Од стручног рада заступљени су били само: вез и шивење рубља, а од предмета ручни рад са теоријом кројења. Школа је располагала са 5 шиваћих машина. Када је школски надзорник обишао школу крајем наставне године, на предлог Пододбора Женског друштва и ученица, као и слабог показаног резултата рада, предложио је инспекторату Министарства трговине и индустрије у Скопљу премештај учитељице Љубице.⁶

У школској 1920/21. години било је проблема и око финансирања рада школе. Иако се Пододбор Женског друштва и управница Женске раденичке школе обраћала за новчану помоћ Трговинском инспекторату у Скопљу, до априла 1921. године није било никакве помоћи. Ипак су Раденичка школа и Пододбор Женског друштва успели да остваре приходе и то: од чланских улога Друштва 702 динара, од уписа ученица 75, од забаве одржане у корист школе 1992, и од рада ученица до априла 1921. године 215 динара, што укупно износило 2984,70 динара.⁷

4 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1920, Извештај Пододбора Женског друштва Јужне Србије о раду Раденичке школе у Урошевцу од 11. јуна 1920. године упућен Министарству трговине и индустрије у Београду.

5 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1920, Записник Женског друштва са Седме редовне седнице одржане 23. 11. 1920. у Урошевцу. Управу женског друштва у Урошевцу чиниле су: Председница-Јована Вулићихка, секретар – М. Николићка, чланице: Ангелина Здравковићка, Румена Мирковићка, Даница Дрекаловић, Јефа Деспотовић, Сара Попадићка, Нада Чичкарићка, Мира Синадиновићка, Цвета Томићка, Милка Стаменковићка, Стана Славковићка, Каранфила Галићка, Ст. Синадиновићка и Дена Кузмановићка.

6 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1921, Извештај Школског надзорника Среза Неродимског од 14. јула 1921. године о раду Женске раденичке школе у Урошевцу, упућен Инспекторату Министарства трговине и индустрије.

7 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1922, Извештај о раду Женске занатске школе из Урошевца од 07. марта 1922. године упућен Трговинском инспекторату у Скопље.

Школске 1921/22. Женска раденичка школа у Урошевцу добила је нову стручну учитељицу Радмилу Качамаковићку. Рад у школи започео је са закашњењем, тек 1. новембра. Управу и обезбеђење материјалних средстава преузео је Одбор *Кола српских сесџара* у Урошевцу. Школа је имала три разреда: у првом 12 ученица (8 редовних и 4 ванредних), у другом 3 ученице (2 редовне и 1 ванредна) и у трећем разреду 6 редовних ученица.⁸ Доношењем Закона о Женским занатским школама⁹ 1922. године учињен је велики корак са највишег места у друштву за стручно образовање женске деце. Према овом Закону, Женске занатске школе могу бити: државне (које ће се оснивати у већим градовима), полудржавне (које ће се оснивати као установе Министарства трговине и индустрије са једне и женских корпорација – удружења, са друге стране) и приватне (које ће се отворати где се зато укаже потреба. Према врсти, школе су се делиле на: ниже, продужне и више. Већ тада отворено је и питање у ком односу, у васпитању ученица, треба да стоје практична обука и теоријска знања.¹⁰

Школске 1922/23. године Женска раденичка школа у Урошевцу, на основу новог Закона променила је назив у *Урошевачку женску занатску школу*. Рад у школи отпочео је 1. септембра. Школа је имала четири разреда са укупно 23 ученица. Општина је школи одобрила средства у висини од 5500 динара на име помоћи за рад и набавку материјала.

Поред свих покушаја да се учитељици Радмили Качамаковићкој створе најбољи услови за рад, она је све више остављала лош утисак према чланицама друштва, ученицама и њиховим родитељима. Због тога је Управа *Кола српских сесџара* затражила од Главног Одбора у Београду да се заузме код Министарства трговине и индустрије за њен премештај. Иако се Главни одбор обратио Министарству, до премештаја није дошло, што је учитељицу иритирало да се још лошије понаша. Управа *Кола српских сесџара* Урошевца се поново обратила дописом Главном одбору 22. 11. 1923. са потписима свих чланица Управе.¹¹ До премештаја стручне учитељице Радмиле је ипак

8 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1922, Извештај о раду Урошевачке Женске занатске школе од 25. септембра 1922. упућен Министарству трговине и индустрије.

9 „Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 105 од 15. 05. 1922.

10 Љубодрог Димић, „Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941“, *Стиручно школство* (169 – 195), књига II, Стубови културе, Београд, 1997, 170.

11 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1923, Допис Кола српских сестара којим се обраћа Главном одбору Кола српских сестара у Београду за заузимање код Министарства трговине и индустрије за премештај учитељице. Управу Одбора Кола српских сестара у Урошевцу, чиниле су: Председница – Нада Чичкарићка, пот. Преница – Наталија Бошковићка, Управне чланице: Зора Поповићка, Румена Марковићка, Стојанка Деспотовићка, Јованка Вулићка, Савета Андрејићка, Сара Попадићка, Анђелина Здравковићка и Наталија Радојковићка. Допис Кола српских сестара којим се обраћа Главном одбору Кола српских сестара у Београду за заузимање код Министарства трговине и индустрије за премештај учитељице.

дошло, али Министарство трговине и индустрије није одредило нову замену. Тако да школа није радила од фебруара 1924. године,¹² па све до постављања нове стручне учитељице Љубице Јанковићеве 16. 09. 1924. године решењем Министарства трговине и индустрије.¹³

На почетку школске 1924/25. године, Урошевачка женска занатска школа уписала је ученице у пет разреда и то: у првом – 25, другом – 6, трећем – 10, четвртном – 4 и петом – 3. Школа је отпочела са радом 22. 09. 1924. године и општи предмети нису били заступљени. У овој школској години школа није имала управницу, већ је школом управљао Одбор Кола српских сесџара за Урошевац, на челу са председницом Надом Чичкарићком.¹⁴ На основу испитног Извештаја изасланика Министарства трговине и индустрије, Обласног школског надзорника Милана Никшића, школске 1925/26. године у Женској занатској школи у Урошевцу било је укупно четири разреда (у петом разреду није било уписаних), свега 22 ученице, од којих су 15 положили испит на крају наставне године. У овој школској години стручна учитељица била је Радмила Димитријевић, а теоријске предмете предавала је Рада Тадићка, наставница Урошевачке гимназије. Њихов рад је изасланик Министарства оценио одличном оценом.¹⁵

Урошевачка Женска занатска школа је 1926. године добила нови назив *Женска занатска школа Кола српских сесџара у Урошевцу*. Одбор Кола српских сесџара у Урошевцу је уз помоћ Главног одбора, општине урошевачке и своје активности успео да купи зграду 1926. године у Урошевцу. У купљеној згради Одбор је сместио своју Управу и Женску занатску школу.¹⁶

Иако су чланице Одбора Кола српских сесџара за Урошевац радиле на томе да се повећа број ученица у школи, школске 1926/27. године уписано је 27, а на испиту изашло је 24 ученица. За разлику од предходних година, поред стручне учитељице, радило је и двоје хонорарних наставника. Српски језик предавала је Магда Никшићка док је за математику био ангажован Владимир Миглевски.¹⁷ Изасланик Министарства трговине и индустрије записао је у Испитном извештају: „Школа је дала одличне резултате у погледу ученичког успеха, теоријског и практичног рада. Управа се старала да школа

12 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1924, Допис Урошевачке женске занатске школе Министарству трговине и индустрије од 24. 12. 1924.

13 Исто.

14 Исто.

15 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1926, Испитни Извештај изасланика Министарства трговине и индустрије од 25. 06. 1926. године.

16 Извештај Одбора Кола српских сестара из Урошевца за 1929-1930, *Вардар*, календар КСС за просту 1931, Београд 1931, 108.

17 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1926, Допис Женске занатске школе Кола српских сестара Министарству трговине и индустрије од 20. 09. 1926. године.

не оскудева у својим потребама“.¹⁸ Настава у Женској занатској школи Кола српских сестара у Урошевцу у школској 1927/28. години, на основу извештаја изасланика „текла је уредно без икаквих сметњи и ремећења“. Школа је имала пет разреда, уписаних 36 ученица од којих су у току године њих 7 напустиле школу. Поред стручне учитељице Радмиле Димитријевић, која је предавала теорију и практични рад, у свим разредима, радили су и хонорарни наставници Магдалена Никшићка, која је предавала српски језик у прва три разреда и Владимир Миглевски, који је предавао математику, такође у прва три разреда.¹⁹ У току ове школске године дошло је до спора у Урошевцу између Одбора Кола српских сестара и Одбора Друштва „Књегиње Љубице“ о томе чија је Женска занатска школа.

До спора ова два женска друштва у Урошевцу дошло је када су на основу Уредбе о преносу послова на Обласне самоуправе у њихову надлежност прешле и женске занатске школе. После пријема ове школе од стране Обласног одбора за старање над Женском занатском школом у Урошевцу поред Кола српских сестара, затражио је и Пододбор Друштва „Књегиње Љубице“. Оба женска друштва из Урошевца тражила су да имају управу над школом. Пододбор Друштва „Књегиње Љубице“ стао је на гледиште, да школа не треба да припадне ни једном друштву већ да школа остане локална женска занатска школа за Урошевац, под старањем свију жена, док је друга страна, Коло српских сестара, захтевала да школа носи назив који је већ носила Женска занатска школа Кола српских сестара – Урошевац. Од самог почетка на оснивању и помагању школе радила су оба друштва. Због тога је Обласни одбор за Косовску област у Приштини затражио објашњење о решавању спора од Министарства трговине и индустрије.²⁰ И уместо да сачека објашњење Министарства, Обласни одбор се новим дописом упућеним Министарству ставио на страну Пододбора Друштва „Књегиње Љубице“, изјављујући да је акција Кола српских сестара уперена против председнице Друштва „Књегиње Љубице“ Милке Вуловићке. Милка је више од 30 година радила на националном и културном плану на просторима Урошевца и околине. Њеним трудом и радом подигнут је Дом милосрђа и црква у Штимљу. У Дому су била смештена ратна сирочад, домаћичка школа и две ученице основне школе. Она је помагала морално и материјално рад Женске занатске школе у Урошевцу. Због тога је Обласни одбор затражио да се одбаци истицање назива Коло српских сестара и да остане само Женска занатска

18 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1927, Испитни Извештај изасланика Министарства трговине и индустрије од 25. 06. 1927. године.

19 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1928, Испитни Извештај изасланика Министарства трговине и индустрије од 25.06.1928. године.

20 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1928, Допис Обласног одбора за Косовску област у Приштини упућен Министарству трговине и индустрије од 25. 03. 1928. године.

школа у Урошевцу.²¹ Поред Обласног одбора и Управа ових друштава, у овај спор са својим мишљењима и предлозима укључили су се и Главни Одбори Кола српских сестара и Друштво „Књегиње Љубице“ из Београда. Коначно је на основу свих достављених аката и докумената, као и извештаја изасланика Трговинског инспектората из Скопља, министар трговине и индустрије донео следеће одлуке:

а) Да Женска занатска школа у Урошевцу задржи свој назив који је био актуелан све до предаје Косовској области актом VII бр. 64/28. тј. Женска занатска школа Кола српских сестара у Урошевцу.

б) Да сав инвентар који је набављен средствима женских корпорација остаје и надаље својина те корпорације без обзира на чињеницу да се тим инвентаром служи школа.

в) Да сва питања која се односе на занатске школе, без обзира да ли су мушке или женске, у местима где постоје, разматраће, пре свега, Месни занатски одбор. Поред занатлија у Одбор ће ући и два трговца ако у месту постоји Занатско-трговачка школа. Исти акт Министарства упућен је био Трговинском инспекторату у Скопљу као надлежној установи овог Министарства за Јужну Србију ради извршења, као и Управи Женске занатске школе у Урошевцу ради знања.²²

Министарство је такође скренуло пажњу на чињеницу, да женске занатске школе нису биле установе овог Министарства, већ појединих женских корпорација, а држава је одређивала учитељице и пружала нередовну помоћ женским корпорацијама за школске потребе без прецизирања, на коју потребу има да се додељена помоћ употреби. Министарство је вршило надзор над радом школских управа и наставница, дајући потребна упутства, не улазећи у унутрашње послове женских организација.²³

У вези са тим „школе су предате обласним самоуправама, услед чега области нису биле овлашћене да доносе самовољне одлуке и у случајевима спора могле су да затраже одлуку овог Министарства, што је и одлуком о преносу школа на области изричито наглашено“.²⁴

Одлуке Министарства трговине и индустрије нису одмах извршене, требало је да прође нешто мање од две године, да би се поново покренуло питање предаје Женске занатске школе Колу српских сестара у Урошевцу. Питање предаје повела је Банска управа Вардарске бановине у Скопљу марта 1930. године, наредбом начелнику среза Неродимског у Урошевцу „да се одмах

21 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1928, Допис Обласног одбора за Косовску област у Приштини упућен Министарству трговине и индустрије од 06. 04. 1928. године.

22 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1928, Допис Министарства трговине и индустрије упућен великом жупану у Приштини од 28.11.1928. године.

23 Исто.

24 Исто.

изврши предаја материјала и архиве Женске занатске школе Колу српских сестара у Урошевцу“.²⁵ До предаје Женске занатске школе Кола српских сестара у Урошевцу дошло је 07. 04. 1930. године у присуству представника Главног одбора Кола српских сестара у Београду председнице Мирке Грујић и секретара Милеве Тодоровић. Предају је извршио начелник среза Неродимског Петар Тијанић, по наредби Краљевске Банске управе у Скопљу. Потребну документацију преузела је председница Кола српских сестара у Урошевцу Каранфила Галић. У предаји није учествовао нико од чланова школског одбора, због чега је начелник среза све чланове разрешио даљег рада.²⁶ Тиме је завршен двогодишњи спор између Пододбора Кола српских сестара и Одбора Друштва „Књегине Љубице“ у Урошевцу.

Школске 1929/30. године Женску занатску школу похађало је укупно у свих пет разреда 38 ученица из Урошевца и околине. Следеће школске године због малог броја уписаних ученица запретила је опасност да дође до затварања школе. Због те опасности Одбор Кола у Урошевцу преузео је многе активности на популарисању рада школе. Одбор је организовао екскурзију за своје ученице и чланице, која се састојала из обиласка манастира Високих Дечана и Пећке Патријаршије.²⁷ На крају године Одбор је са својим ученицама приредио изложбу ручних радова са мотивима из Урошевца и околине.

У следећој школској 1931/32. години Одбор у Урошевцу је био суочен са проблемом поправке своје зграде, коју није било лако отпочети због недостатка новца. Међутим, одбор је затражио позајмицу од 4000 динара од урошевачке Привредне Банке, а од Главног одбора добио је помоћ од 1000 динара. Тако да је за кратко време завршена преправка Дома. За обнављање Дома нарочито су се заузеле претходна председница Каранфила Галићка и тренутна Мерима Мирковићка, учитељица, уз помоћ осталих чланица.²⁸

Да би Одбор Кола у Урошевцу испунио своје обавезе према банци и другим трошковима, он је заједно са својим чланицама и ученицама приредио једну словенску костимирану забаву и два матинеа. Поред осталих народних костима највише је било старих косовских, још из доба цара Душана, од којих је један добио и награду. Приход са матинеа био је сразмеран одазиву и прикупљено је довољно за отплату дуга банци, док је неки део предат и сиромашним ученицама.²⁹

25 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1930, Допис бана Вардарске Бановине у Скопљу, упућен начелнику среза Неродимског у Урошевцу о предаји Женске занатске школе у Урошевцу Кола српских сестара у Урошевцу од 22. 03. 1930.

26 АЈ, МТИ (65), кутија 1690/2750, У/1930, Записник о предаји Женске занатске школе у Урошевцу Кола српских сестара у Урошевцу од 07. 04. 1930. године.

27 Исто.

28 Извештај Одбора Кола српских сестара из Урошевца за 1933, *Вардар*, календар КСС за просту 1934. Београд 1933, 117.

29 Исто, 118.

Захваљујући активностима председнице Кола српских сестара и Управници женске занатске школе у школској 1933/34, изведена је једнодневна екскурзија до Косовске Митровице. Коло је, такође, омогућило да и сиромашне ученице учествују на овој екскурзији. У обновљеном Дому, Коло је са својим ученицама и много гостију прославило своју славу Малу Госпојину. Као и сваке године, одржан је и помен чланицама, утемељачима и добротворима. Коло је сакупљало добровољне прилоге у новцу и намирницама да би помогло многе сиромаше за време ускршњих празника. За ове празнике, Коло је помогло шест сиромашних ученица Женске занатске школе. Као и претходне године, Коло је са својим чланицама и ученицама школе одржало два матинеа и костимирану забаву и за ту прилику је председница Мерима Мирковић припремила драмску представу са ученицама Женске занатске школе и девојкама Кола.³⁰

У наредним годинама Одбор Кола Урошевца се све више суочавао са проблемом издржавања Женске занатске школе у Урошевцу, јер је сав терет око помоћи пао на Одбор и њене чланице. Међутим, и поред тога, све до 1941. године Одбор свестан своје обавезе и дужности радио је на националном, просветном и хуманитарном плану са пуно воље и ентузијазма. Женска занатска школа у Урошевцу прекинула је рад када је извршена окупација земље, априла 1941. године, док су чланице Кола наставиле да се баве хуманитарним радом и за време рата 1941-1945.

Неспорна је чињеница да су се жене у нашој земљи бориле да изађу из сенке и веровале да је то могуће ако буду училе и радиле, а да их друштво у томе не буде кочило, него подстицало. Дакле, из окова конзервативног могло се изаћи само новим знањима и умењима, која су им давале школе овог типа.³¹ Хуманитарна и васпитнообразовна улога у институционалном образовању и васпитању жена и у побољшању квалитета живота целокупне локалне заједнице показује велику снагу, вољу и ентузијазам, које су имале чланице удружења жена. У времену кризе то није било лако, али свесне чињенице да за свако друштво образовање представља кључ његовог напредка с разлогом су њихова највећа усмерења била баш у тој области.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарство трговине и индустрије кутија бр. 1690/2750.

30 Извештај Одбора Кола српских сестара из Урошевца за 1934, *Вардар*, календар КСС за просту 1935. Београд 1934, 87-88.

31 Слађана Видосављевић, „Алексиначка женска подружина и њена хуманитарна и просветна делатност (1877–1944)“, Караџић, *Часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, 4, Завичајни музеј Алексинац, Алексинац 2012, 13.

Објављени извори

Вардар, календар КСС за просту 1931, Београд 1931.

Вардар, календар КСС за просту 1934, Београд 1933.

Новине

Службене новине Краљевине Срба Хрватиа и Словенаца, бр.105 од 15. 05. 1922.

Литература

Видосављевић 2012: С. Видосављевић, „Алексиначка женска подружина и њена хуманитарна и просветна делатност (1877 – 1944)“, Караџић, Часопис за историју, етнологију, археологију и уметност, 4, Завичајни музеј Алексинац, Алексинац.

Димић 1997: Љ. Димић, „Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941“, *Сйручно школсйво* (169–195), Књига II, Стубови културе, Београд.

Симијановић 2010: Ј. Симијановић, „Одбори друштва Коло срйских сесйара на Косову и Метохији између два светска рата“, *Башићина*, 28, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Штук 1936: III. Штук, „Значај женских занатских школа“, *Гласник Сйручне насйаве Орјан МТИ у Краљевини Јујославији*, бр. 20. април–јуни 1936, 5–7.

Sladjana T. VIDOSAVLJEVIC

EDUCATIONAL AND HUMANITARIAN ROLE OF WOMEN'S TRADE SCHOOL OF THE DANCE OF SERBIAN SISTERS IN UROŠEVAC

Summary

Women's Trade School in Uroševac was established in 1919 by the Committee of *The Dance of Serbian Sisters* from Uroševac with the help of the Central Committee *The Dance of Serbian Sisters* from Belgrade. The Main Board of *The Dance* sent a guidance for school work, provided the money for the purchase of fixed assets and to start work Women's Trade School. For school work, in addition to the Committee, had a great significance administration district of Uroševac, Commercial Inspectorate in Skopje and the Ministry of Trade and Industry. Many pupils were interested for school but already the next school year came to their dispersal. The main reason was the parents that female children should only deal with domestic affairs. In addition, the working conditions were very bad. However, despite the aforementioned difficulties, the commitment of the Committee of the Serbian Sisters from Uroševac, the work of the Women's Trade School in Uroševac was quite stabilized. There was a discussion between the Subcommittee Princess Ljubica Company from Priština, who was tried with the help of the Regional Committee in Priština to change the title of Women's Trade School of *The Dance of Serbian Sisters* in Uroševac, but at the end the Ministry of Trade and Industry accepted a given name completely.

Key words: Sub-committee of *The Dance of Serbian Sisters*, Uroševac, Women's Trade School, teachers and female pupils.

[illegible]

УДК 141.7 Хегел Г. В. Ф.
340.12 Хегел Г. В. Ф.

Срђан Ж. СЛОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ХЕГЕЛОВО СХВАТАЊЕ СЛОБОДЕ И ПРАВА**

Ајсџиракџи: Хегелова филозофија државе и права је заснована на етичким принципима. Саобразно овим принципима, човек себе остварује кроз делање. Делање није категорија која долази споља, већ је иманентна човековој природи. Објашњавајући човеково делање, Хегел игнорише партикуларизам и у потпуности заговара универзализам, чиме отвара пут људској слободи.

Слобода је за Хегела могућа само онда када поступамо као рационално биће. Предмет нашег делања мора бити у складу са разумом. Овим се Хегел супротставља Кантовој концепцији категоричког императива, зато што је шаблонски, а рационално друштво, са своје стране, не трпи шаблоне. У њему има довољно места за индивидуализам.

Хегелова политичка филозофија није била привлачна за многе савремене мислиоце, упркос њеној жељи да апстрактне принципе права и морала уклопи у институционалне оквири. Апстрактни принципи права значе да су закон и управљање правдом подложни суду јавности. Суштина слободе се не састоји у пуком поковавању закону, него што се у њему самом читује једини закон – закон слободе. Закон слободе је закон ума, јер све што је умно стварно је.

Касније, постепено почиње да расте интерес за Хегелову политичку филозофију, о чему сведочи чињеница да су политички системи ЕЕЗ и САД-а обликовани на основу Хегеловог учења, чиме не заповињамо утицај Лока, Монтескјеа и америчких федералиста. Превагу је однела Хегелова интерпретација односа стварног и умног и његова теза о значају признања за односе међу индивидуама и државама.

Кључне речи: Хегел, Лок, слобода, право, етика, рационалност, универзализам, публицитет.

* Виши научни сарадник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Хегел о слободи

Хегелова филозофија права је заснована на етичкој теорији која идентификује људско добро са самоостварењем људског духа. Хегелово име за суштински концепт овог духа је слобода. Мислиоци који некритички усвајају Хегелово учење, сматрају да се слобода састоји у могућности деловања. За Хегела то и јесте врста деловања, али је за њега човек одлучан кроз своје потпуно остварење, а не преко нечега што долази споља. Чак и када су у питању слободне радње, Хегел сматра да их многи идентификују са „провизорношћу“; радимо оно што нас испуњава и у шта улажемо своју посебност.¹ Међутим, Хегел ово схватање сматра плитким и незрелим, и инсистира да смо ми слободни оног тренутка када успемо да превазиђемо „посебност“ и почнемо да поступамо универзалистички и објективно, а све то у складу са концептом жеље.²

Хегел сликовито објашњава слободу као ситуацију у којој смо са неким, али у некоме другом, а тај други је интегрисан опет у некога. Он припада нечијој сопственој бити, њу употпуњава и њој удовољава и никако није против ње. Слобода није безгранична категорија и она је могућа само до оног нивоа до кога смо рационални и у околностима где је предмет нашег деловања у хармонији са нашим разумом.

Од свих могућих поредака, најдуховнији је онај у коме живимо: у оној мери у којој је Хегелов третман индивидуалне људске психологије био „субјективног духа“, у истој мери је његов третман рационалног друштва предмет „објективног духа“. Из овога следи закључак да је слобода актуелна само у рационалном друштву, које индивидуа признаје као рационално у оквиру институција.³ Овим Хегел изграђује један избалансиран однос између грађанског друштва и политичке државе – сферу приватног и јавног. Рационални систем друштвених институција не може се другачије заснивати него на етичким принципима.⁴ У овом случају индивидуа се подређује институцији, јер је у обавези да испуњава њене захтеве.⁵ Хегел својим етичким тумачењима одговара на Кантово одвајање обавеза од склоности, јер уколико не постоји неки непристрасни разлог који нас покреће да следимо моралне

1 G.W. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, edited by Allen W. Wood, University of Cambridge & Bogazici University Library, Cambridge, 1991, XI.

2 *Isto*, 54.

3 Признање међу људима и народима је једна перманентна борба; кроз само признање и престиж, долази до поделе на господаре (masters) и слуге (slaves). Господари су spremni да жртвују и свој живот зарад престижа, а слуге попуштају услед страха за сопствени живот. Слично важи и за односе међу народима (државама), јер је суштински смисао сваке државе у међународној заједници да буде призната од других, чиме је пуноправни субјект међународног права.

4 G.W. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*.... op. cit., 144-145, 189-190.

5 *Isto*, 146-148, 191-192.

принципе које смо усвојили са универзалистичке тачке гледишта, ми ћемо неизбежно усвојити крајње себичну праксу максимизације наших интереса. Овим Хегел иде даље од чувене Кантове концепције категоричког императива. Хегел га сматра шаблонским, јер људско биће никако не треба да следи такве шаблоне. Рационално друштво, насупрот шаблонском, је оно у коме захтеви друштвеног живота не спутавају потребу за индивидуализмом; индивидуалност испуњава обавезе, а никако их не потискује.

Хегел дуго времена није био популаран код савремених филозофа, посебно код Ролса (Rawls) и Хабермаса. Своја схватања државе, права и слободе ова два филозофа заснивала су на Кантовом учењу правде заснованом на реалистичком приступу. Независно од великог Хегеловог доприноса развоју филозофије, давању значаја етици у односу на формалне принципе моралности и заједничке вредности наспрам индивидуи или слободи, Хегел није имао већи утицај на модерне дискурсе о политичкој филозофији. Хегелова теорија политике била је веома привлачна јер се залагала за конституисање апстрактних принципа модерног права и морала у институционалном оквиру и самог места које заузима право у свакодневном животу. Упркос свему овоме, Хегелова теорија није била привлачна за модерне мислиоце. Разлог оваквој непопуларности Хегелове политичке теорије засноване на предрасудама и заблудама има два узрока: Први се тиче чињенице да су последице Хегелове политичке филозофије оквалификоване као антидемократске. Хегел подређује слободу индивидуе етичком ауторитету државе. Хегел је, за разлику од Канта, одбио да аутономију свих грађана третира као принцип суверености народа. Због тога, она не може бити сматрана метатеоријом демократске уставне државе. Друга предрасуда која спутава актуелност Хегелове теорије државе и права је методолошког карактера. Хегелово резонување се може коректно пратити и бити расуђивано само у односу на његову логику, која услед онтолошке концепције духа постаје помало неразумљива. Приписују му се одличне индивидуалне идеје, а мање интегрална теорија као целина.⁶

Хегел у светлости контроверзи модерне филозофије права, политике и морала

Могућност негирања значаја Хегеловој филозофији државе и права је отворила многе контроверзе по овим питањима. У центар тих контроверзи је било Хегелово схватање слободе. Хегел се залагао за образовање заједнице која би заштитила безусловну слободу индивидуе. Код Хобса (Hobbes), радикално инсистирање на безусловној слободи индивидуе доводи до рата

6 Rolf-Peter Horstmann, Hegel, *Georg Wilhelm Friedrich*, Routledge Encyclopedia of Philosophy, ed. Edward Raig, 2004, 73.

сваког против свакога.⁷ Из овога следи ауторитарна последица: *auctoritas non veritas facit legem*. Код Русоа (Rousseau) и Канта терором самовољних појединаца се настоји обуздати спољним формалним законом који у интересу слобног сопственог опстанка доносе слободни умни појединци. Хегел формалну присилу моралног закона уздиже на ниво идеје према којој појединац није слободан зато и уколико се покорава закону, већ зато што се у њему самом очитује закон слободе као закон ума.⁸

Закон ума је закон права. Хегел уводи тезу да је све стварно умно, што је у супротности са Кантовим формализмом према коме је функција ума ограничена на то да регулише безумну стварност. Такав Кантов општи закон који ограничава индивидуалну и општу самовољу није никакав октроисани устав заједнице, нити диктат божјег ума. Општи морални закон који обуздава индивидуалну или општу самовољу носи својство умног закона, јер не почива на моћи присиле, већ на моћи увида. Сваки појединац на темељу увида ограничава своју самовољу, не само ради очувања слободе другог већ и своју слободу и интегритет. Општи морални закон је производ умних појединаца који га не поштују јер су на то присиљени од божанског или световног владара, већ зато што су га сами донели на темељу увида који им је иманентан. Хегел овакву тврдњу да морални закон почива на умности појединаца који су га донели назива „плитким“, а у стварности се очитава кроз ужас јакобинске страховладе.

Индивидуални ум и воља као супстинцијални темељ општег законодавства води у практични терор зато што сваки умни појединац максимуму своје слободне воље настоји да наметне као општи закон. Стога, темељ заједнице слободних индивидуа не може бити ни посебна индивидуа као умно и морално биће, нити неки трансцендентни световни или божји аутократ, онда је Хегелово позивање на идеју слободе која се очитује као умност саме стварности логична последица ових контроверзи.⁹ Заједница је умна исто као и стварност. Умна стварност је исходиште политике.

У последњих неколико деценија интерес за Хегелову политичку филозофију поново почиње да расте. Темељним преиспитивањем Хегеловог теоријског опуса везаног за његову концепцију државе и права, може се увидети Хегелов утицај на уобличавање политичких система Америке и Европске економске заједнице. До изражаја је управо дошла Хегелова теза о односу стварног и умног. Практично, ово значи отеловљење Хегелове државе универзалног признања. Мада су англосаксонске демократије засноване експлицитно на темељима учења Лока и Монтескјеа, њихово разумевање није било чисто локовско или монтескјеовско. Када модерни Американац прича о представничкој

7 T. Hobbes, *Leviathan*, Richard Tuck, ed. Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 88-89.

8 Davor Rodin, & 23 *Hegelove filozofije prava*, GPF, Zagreb, 1985, 205-225.

9 *Isto*.

власти (базиране на учењу федералиста), он то чини на хегелијански начин. Том приликом се они базирају на Хегеловој тези о узајамном признању међу појединцима.¹⁰ Признање се врши на универзалној основи у коме сви признају достојанство друге особе.¹¹ Достојанство се може признати у либералној демократији, која представља тзв. „крај историје“.¹² Признање свој пуни продиват доживљава у либералној демократији, јер у друштвима која су претходила француској револуцији на влади су биле или монархије или аристократије. У таквим структурама власти били су признати само једна особа (краљ) или неколико њих (владајућа класа или политичка елита). Њихово задовољство признањем је постигнуто на рачун велике масе људи чија људскост заузврат није била призната. Признање се може поставити на ниво рационалности само ако је универзално и равноправно. Својеврсна унутрашња контрадикција односа између господара и роба се може разрешити само у држави која у којој је успешно синтетизована моралност господара и моралност роба. Разлика између господара и роба се све више смањује, тако да некадашњи робови постају нови господари, али не других робова, него самих себе. Овде се не ради о победи неке нове групе господара нити појављивање нове ропске свести, већ достигнуће владања над самим собом у облику демократске власти. Овде се на прво место ставља рационалност признања, јер постоје признања која нису рационална. Као пример нерационалног признања можемо узети националистичку државу: то је држава у којој је право грађанства ограничено члановима посебне националне, етничке или расне групе. То је ирационално признање. Признање у овом контексту се односи на групу чији је особа у питању члан, а рационална је само разлика између људског и нељудског.

Резултат горе поменутих контроверзи је да је Хегел био веома критичан према „апстрактном рационализму“, који се обично повезује са либералним политичким мишљењем доба просвећености и утопизма у филозофији Канта.

Хегелов поглед на публицитет закона

Посвећујући се потпуно праву и закону, Хегел велику пажњу поклања чињеници да закони и управљање правдом треба да буду доступни јавности. Управо је то оно Хегелово „апстрактно право“ у коме је улога јавности да штити личне слободе и не чини штету другоме. Саобразно схватањима Лока,

10 Срђан Словић, „Фукујамин концепт државе, друштва и међународних односа“, Институт за политичке студије, Београд, *Српска политичка мисао* 4/2014, 21, vol. 46, 331-346.

11 Горе наведено се односи и на међународне односе, јер у њима доминира декларативна теорија признања држава или влада.

12 Срђан Словић, „Фукујамин концепт државе, друштва и међународних односа“, *op. cit.*, 331-346.

људи желе да заштите своју слободу, чиме они себе свесно и вољно „везују за обзнањене и прихваћене законе“¹³. Овакво Локово схватање је веома заштитнички расположено према правима појединаца. Контрактуалног је карактера, чиме се омогућава да обзнањени закони спречавају провизорне декрете лидера и њихову обавезујућу снагу. Грађанско друштво, са своје стране, испољава своја очекивања везана за однос злочина и казне. Закони од нас очекују да не ограничавамо слободу других. За Хегела је публицитет од суштинске важности у погледу заштите личних слобода гарантованих у грађанском друштву. Закони и управљање правдом допуњају наш морални субјективитет и обезбеђују поштовање уговора, заштиту личне својине и личних слобода у свим својим облицима. Овим право званично почиње да постоји, јер служи сврси задовољења потреба.

Да би се садржај закона оправдао, морамо да покажемо да радње које тај исти закон захтева или их забрањује, буду предмет широког консензуса међу рационалним особама. У циљу гарантовања моралне слободе, законе морају да познају појединци – закон мора бити у складу са разумом, а не само својим корисним ефектом. Публицитет нам омогућава да стекнемо сазнање да су закони валидни јер су рационални, а не само корисни. Једном речју, Хегел придаје велики значај рационалности не само у погледу признања међу људима и народима, већ и у погледу функције закона у грађанском друштву. Познавање права се врши у његовој „детерминишућој универзалности“; то је онај сегмент права кога само рационална рефлексивност може да ваљано оквалификује.¹⁴ Овим се Хегел приближава класичним либералима, јер у први план ставља личну слободу за коју грађанско друштво даје гаранцију. Хегел се разликује од других мислилаца, јер већи значај придаје публицитету, који је један од главних предуслова моралне слободе. Публицитет омогућава да се људи поштовали као самосвесна бића са израженим осећајем за право и неправу. Морални субекат треба бити самодетерминишући и то не само у смислу одабира жеља које су циљ њиховог делања, већ и у смислу способности да одређују своје жеље, не само арбитарно већ и у складу са својим принципима. Сви принципи су условљени вером субјекта у оно што је заиста добро.

Које су радње заиста добре, са аспекта друштвених очекивања није лако утврдити, јер човек врло лако може да буде убеђен да чини и недобро. Лок је, како је већ назначено, покушао да овај проблем реши својом теоријом природног права, према којој су све рационалне индивидуе способне да разумеју природно право које се одражава кроз државне законе. Хегел се

13 J. Locke & C. B. Macpherson, *Second Treatise of Government*, Hackett Pub, Co, Indianapolis, 1980, 137.

14 M. Gonzales, “From Negative Rights to Positive Law: Natural Law in Hegel’s *Outlines of the Philosophy of Right*”, Georgia State University, 2013, 39.

надовезује на овакав Локов закључак, али иде и даље од тога: он истиче значај публицитета, који има ту снагу да алоцира нашу моралну природу пружајући нам увид у оно што је добро по закон.¹⁵ Публицитет је тај, који у интересу моралне слободе, пребацује додатни терет на државу у циљу обезбеђења рационалности садржаја самог закона. Легитимност закона се заснива на њиховој способности „да буду универзално валидни“.¹⁶

Хегел право посматра као објективну чињеницу која се инкорпорира у институције грађанског друштва. Са економског аспекта, запослење и потрошња стварају у грађанском друштву сферу компатибилних интереса. Из овога следи да закони у грађанском друштву делују на основу потреба и интереса, а грађанима намећу обавезе чиме се помало лимитира сфера слободе; овим се и сам Хегел помало заплиће у противречност Кантовског типа, јер даје одређени значај и позитивном праву.

Пре Хегела, постојао је јаз између позитивног и природног права. Природно право је квалификовано као демократско и хумано право. Оно је иманентно човеку и нико није имао право да га отуђи од њега. То је, такође, неписано, вечно (божје) право које произилази из природе људи. У природна права убрајамо право на живот, слободу, једнакост, равноправност свих без обзира на расу, пол, верску, националну, политичку и идеолошку припадност. С друге стране, позитивно право је неправедно и конзервативно, јер се њиме легализује и легитимише онакав друштвени поредак који одговара интересима владајуће класе. Маркс га дефинише као „вољу владајуће класе подигнуте на ниво закона“. Ове две врсте права су у перманентном сукобу. Позитивно право не може бити доведено у сагласност са новим универзалним људским вредностима као што су слобода, правда, солидарност, хуманост и др. У стварности, позитивно право надвлађава природно право. Према Хегелу, природно право се изводи из појмова који се темеље на уму, а позитивно право произилази из историјских чињеница, па је то главни разлог његове хетерогености. Природно и позитивно право нису никада стајали у истој равни; природно право је било вишег онтолошког ранга као „истина односа *ius naturale* i *ius voluntarium*“.¹⁷ Хегел, будући да је морао да призна узрочно-последични однос између природног и позитивног права, успева да на законима покаже примену апстрактних правних принципа и тиме их чини друштвено релевантним чиниоцима. Он је ова два права, ипак, ставио у исту раван, због тога што им је осигурао истину, која се оформљује као истина једног и другог. Природно и позитивно право Хегел

15 Овакво схватање заступа професор Давор Родин у поменутом делу & 23 *Hegelove filozofije prava*.

16 M. Gonzales, "From Negative Rights to Positive Law: Natural Law in Hegel's Outlines of the Philosophy of Right", *op. cit.*, 41.

17 Lazar Vrkatić, *Ontologijski stav filozofije prava*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009, 175.

сматра делом филозофског права, то што су оба права себе апсолутизовала је нешто сасвим иманентно, јер је свака свест конзервативна и тежи апсолутизацији.¹⁸ С друге стране, држава и само публикување закона треба да буду компатибилни: придржавајући се захтевима публицитета како би омогућила да удовољи захтевима индивидуалне моралне слободе. Закони у грађанском друштву морају бити у стању да дају смисла индивидуама како би били у стању да имају морално дејство.

Литература

- Fukuyama 1992: F. Fukuyama, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Paris, Flammarion.
- Gonzales 2013: M. Gonzales, "From Negative Rights to Positive Law: Natural Law in Hegel's Outlines of the Philosophy of Right", Georgia State University.
- Hegel 1991: G.W. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, edited by Allen W. Wood, University of Cambridge & Bogazici University Library, Cambridge.
- Hobbes 1991: T. Hobbes, *Leviathan*, Richard Tuck, ed. Cambridge, Cambridge University Press.
- Locke and Macpherson 1980: J. Locke & C. B. Macpherson, *Second Treatise of Government*, Hackett Pub, Co, Indianapolis.
- Rodin 1985: D. Rodin, *23 Hegelove filozofije prava*, GPF, Zagreb.
- Rolf-Peter Horstmann 2004: Hegel, *Georg Wilhelm Friedrich*, *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Raig.
- Словић 2014: С. Словић, „Фукујамин концепт државе, друштва и међународних односа“, Институт за политичке студије, Београд, *Српска ђолијичка мисао* 4/2014, 21, vol. 46.
- Словић 2010: С. Словић. *Људска ђрава КСБС/ОЕБС и косовска криза*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.
- Vrkatic 2009: L. Vrkatic, *Ontologijski stav filozofije prava*, Mediterran Publishing, Novi Sad.

18 Чини се да је Хегел желео да глорификује тадашњу модерну пруску државу као највиши степен правне државе.

Srdjan Z. SLOVIC

HEGEL'S CONCEPT OF FREEDOM AND LAW

Summary

Hegel's philosophy of state and law is based on ethical principles. Pursuant to these principles, the man realises himself through activity. The activity is not to be the category coming from outside, but it is immanent to human nature. By explaining human activity, Hegel ignores particularism and completely pleads for universalism, by which he is tracking the road to human freedom.

Freedom is for Hegel only possible while acting as a rational being. The subject of our activity should be in accordance with reason. Thus, Hegel opposes to the Kant's theory of categorical imperative, because it is based on pattern, but rational society does not bear patterns. There is enough space for individualism in it.

Hegel's political philosophy has not been attractive to many contemporary thinkers despite its wish to incorporate abstract legal and moral principles into institutional frames. Abstract principles of right mean that law and governing of justice are subject to the judge of public. The essence of freedom does not consist of a pure compliance to the law, but in the fact in the law itself is reflected the only law – the law of freedom. The law of freedom is the one of the mind, since all that is mindful is a real one.

Later on, the interest for Hegel's political philosophy is increasing, which is witnessed by the fact political systems of European Economic Community and USA were shaped based on Hegel's theory, by which the impact of Locke, Montesquieu and America federalists were not undermined. The preponderance was reached by Hegel's interpretation of the relationships between real and mindful one, and his thesis on the importance of recognition for relationships among individuals and states.

Key words: Hegel, Locke, freedom, right, ethic, rationality, universalism, publicity.

Радица М. НЕДЕЉКОВИЋ*

**КАД СЕ ЧОВЕК РОДИ, ЦЕО СВЕТ
СЕ РАДУЈЕ, А САМО ОН ПЛАЧЕ.
АЛИ ТРЕБА ЖИВЕТИ ТАКО,
ДА КАДА СЕ ОН УПОКОЈИ
ЦЕО СВЕТ ПЛАЧЕ,
А САМО СЕ ОН РАДУЈЕ ¹**

Айсџиракџи: Човек као једино свесно биће има потребу да трага за смислом живота, да продире у тајне и дубине постајања и жудно тражи све што је бесмртно у њему. Многим путевима он иде ка смислу живота, корача путевима науке, филозофије, уметности, културе уопште. Стога је човек, како би Јасперс рекао „биће на путу”, човек је започет али није довршен. Но, сви путеви његови, сматра он, завршавају беспућем. Све теорије, хипотезе и вредности, које људи откривају, урушавају се и изнова људе стављају пред нове дилеме, нове раскрснице. Стављен структуром свог бића на раскрсницу између духа и материје, невидљивог и видљивог, добра и зла, човек у безумном очајању у унапред изгубљеној бици са временом панично бежи од смрти кроз „вредности” које ствара, а као да што више жури у њен загрљај. Смрт је увек последња станица. Како постати и бити човек у овој „воденици смрти” (Јустин Поповић), како остварити онај идеал о коме Његош говори „имао се рашта и родити” како испунити завет премудрог патријарха Павла? Овај рад настоји да трага за одговорима човеку који тежи да испуни прави смисао живљења у овом пролазном земаљском свету.

Кључне речи: Патријарх Павле, православље, човек, вредности, смисао живота.

* Докторанд, radicanedeljkovic91@gmail.com

1 Патријарх Павле, у коме су се срили милост и истина, а правда и љубав заграбили, у својој бризи за српски народ српском роду оставља низ духовних поука као путоказе за правилан и исправан живот. Једна од њих је и ова која свакоме од нас може бити прави животни пример коме треба тежити и по њему живети.

„Што је човек, а мора бит човек!?”

Његош

Уводне напомене

Филозофија антропологије јесте једна од основних филозофских дисциплина, која све више у савременој филозофији постаје централна дисциплина. Њен предмет је човек у целини, односно смисао људске есенције и егзистенције. Антропологију ће тематски антиципирати Хераклит који у фрагменту 101. каже: „Ја сам истражио самога себе!” Историјски посматрано, антропологија ће започети антрополошким периодом у античкој филозофији са Протагориним увидима о човеку (човек је мерило свих ствари), као и сократовско-делфиским правилом (спознај самога себе). Иако су многи филозофи од Демокрита, Аристотела и других, дали значајне доприносе утемељењу антропологије као филозофске дисциплине, неоспорно њу ће коначно утемељити немачки идеалистички филозоф Имануел Кант. Основно питање његове критичке филозофије гласи: Шта је човек?² Значајне доприносе развоју филозофске антропологије дали су и мислиоци: Лудвиг Фојербах, Карл Маркс, Макс Шелер, Ојген Финк, Микел Дифрен, Жак Дерида, Жан Бодријар и други.

Шта је крајњи смисао људског постојања? Шта је крајња сврха света и људског живота у њему? Куда иде и где увире људски живот? Како живети смислен живот који ће испунити своју сврху? То су питања која муче човека и окупирају његову мисао од када је постао свестан себе. Питање крајње сврхе људског битисања органски је повезано са питањем историјског постојања човека. Јер, човек је и историјско и есхатолошко биће.³ Човек је

2 У историји људске мисли различити филозофи су различито одређивали суштину човека. Најчешће одредбе су следеће: *homo mensura*, *animal rationale*, *zoon politikon*, *homo oeconomicus*, *homo stultum*, *homo volans*, *homo viator*, *homo amans*, *homo ludens*, *homo humanus*, *homo musticus*, *homo aestheticus*, *homo absconditus*, *homo hermeticus*, *homo comunicare*, биће које плаче, биће које се смеје и сл.

3 Есхатологија (*eschatos*, крајњи, последњи,) у црквеној догматици: учење о тзв. последњим стварима, тј. о ономе што после смрти чека појединце, човечанство и цео свет. Дакле: учење о смрти, бесмртности душе, стапном суду, смаку света, вечном блаженству и паклу. У есхатологији је реч о последњим догађајима и стварима везани за свет и његово спасење. Основни елементи који одређују есхатологију, поред тога што она значи последњи догађај, су заједница свега народа Божијег на једном месту, као и то да је то заједница око Месије. Мера вредности не темељи се на историјским збивањима и на ономе што се у историји чини да је истинито и добро, већ на будућем царству, извире из будућег царства. Израз «будуће Царство Божије» настао је под утицајем платонизма, а касније и оригенизма, и обично подразумева паралелни идејни свет овог материјалног света, свет где је живот за разлику од овог земаљског који је лажан и привидан истинит. Веза која постоји између ова два света су душе или логоси твари.

с једне стране историјско биће, или како каже Берђајев „налази се у историјском и историјско се налази у човеку“.⁴ Али с друге стране, он и надилази историју јер је у стању да поставља питања сврхе свог и постојања уопште, дакле, он је и есхатолошко биће. Посебно интересовање филозофске али и религиозне мисли изазива однос Бога и човека, односно дилема хуманизације богова (богочовештво) и(или) дивинизовање људи (човекобоштво). Промисљању дилеме богочовештво – човекобоштво значајан допринос ће дати два антипода европске мисли: Немац Фридрих Ниче, који је парадигма мислиоца човекобоштва, и Рус Николај Берђајев, мисилац богочовештва. Одбацујући грчко-европску метафизику или рационалну теологију, Ниче се опредељује за Диониса, а не за Разанетог, и уместо хришћанског Бога уводи новог бога Натчовека. Онтологизирајући љубав (као што је то учинио и са слободом), духовни отац покрета богоискатељство, руски хришћански егзистенцијалиста Николај Берђајев превреднује човекобоштво Фридриха Ничеа богочовештвом Ф.М. Достојевског. Сматрајући да се суштина човекова огледа у чежњи за трансценденцијом, он сматра да је смрт Бога истовремено и смрт човека. И стога каже да ће истинска љубав створити и новог човека и новог бога. Суштину хришћанства он види у разоткривању човечности Бога и превладавању дискрепанције између Бога и човека гј. у Богочовештву.

Човек у воденици смрти

Човек као једино свесно биће има потребу да трага за смислом живота, продире у тајне и дубине постања и жудно тражи све што је бесмртно у њему. Многим путевима он иде ка смислу живота, корача путевима науке, филозофије, уметности, културе уопште. Стога је човек, како би Јасперс рекао „биће на путу“, човек је започет али није довршен. Свет је велика загонетка, велика тајна никад до краја докучива. Сваки озбиљан посматрач света са било које стране да му приступи (материјалној или духовној) мора осетити присуство бескрајне тајанствености у свим појавама. Замисли ли се човек озбиљно над животним питањем свог постојања и постојања свих ствари, крене ли за тајном свег и свеколиког постојања и живљења, понесе ли га његова незасита мисао из проблема у проблем, увек се сурва у стравичне урвине, тврди отац Јустин, па се стога и пита „није ли живот човека на земљи хаџилук по урвинама“.⁵ Много је тајни, много проблема око човека – а у људском уму много пукотина, па се човек непрекидно ломи по њима. Тајанственост света је бесконачна, човек је окружен и опседнут безбројним тајанствима. Стављен структуром свог бића на раскрсницу између духа и

4 Николај Берђајев, *Смисао историје*, Универзитетска реч, Никшић, 1989, 16.

5 Јустин Поповић, *Пути бојојознања*, Манастир Ћелије, Београд, 1999-а, 269.

материје, невидљивог и видљивог, добра и зла, човек у безумном очајању у унапред изгубљеној бици са временом панично бежи од смрти кроз „вредности“ које ствара, а као да што више жури у њен загрљај („живот је чекаоница смрти“ – Хајдегер). Смрт је увек последња станица. По речима патријарха Павла „човек је рођен да умре на земљи, али кад већ умире, боље му је да умре за правду и на правди Бога него чинећи неправду другима и зле трагове остављајући иза себе“.⁶ Како постати и бити човек у овој „воденици смрти“ (Јустин Поповић), како остварити онај идеал о коме Његош говори „имао се рашта и родити“, како испунити завет премудрог патријарха Павла?

Човек се у овом свету не задовољава попут других облика живота да просто живи већ има потребу да надилази себе, да трансцедира себе. Мера, права, најпожељнија, најиделанија мера тог надилажења свакако је Бог. Наш познати социолог религије Ђуро Шушњић управо суштину религије (како за верујуће, тако и за неверујуће), види у превазилажењу постојећих граница овог света и каже: „Ако сваки човек тежи да се поистовети са својим божанством, то јест са најбољим делом себе самога, онда вера делује. Ако човек, као човек тежи ка надилажењу самог себе из света у коме живи, онда Бог постоји и за оне који не верују у њега. Јер човек се не може уздизати без божанске висине: нема развоја личности без божанског као мерила“.⁷ Македонска филозофкиња Вера Георгијева у делу *Филозофија исихазма* тврди да је човекова бесмртност основна суштина човека: „Човек је садржан у жељи ка бесмртности. Она је суштина човека. Та чежња за бесмртношћу је човекова боголикоост“.⁸ Из ове констатације логично се намеће питање зашто човек греша, због чега одступа од богочовечанског пута и откуда зло у њему? Трагање за правим интегритетом човекове личности, пут ка васпостављењу пуне личности захтева најпре одговор на ова питања, односно објашњење хамартизације, дезинтеграције човекове личности.

Пут сагрешења и отуђења

Сав човеков грех извире из гордости и због гордости. Када се гордост појави у човеку контрола савести почиње да попусти док се сасвим не истопи. Понесен њоме човек почиње да верује да све може, из своје душе потискује право мерило истине, а намеће себе за врховно мерило. Људе које гордост у животу води воле да безбрижно живе на мајушном острвцу свог егоистичног индивидуалног живота кружећи око своје самовоље у којој виде стожер свога бића. А управо је самовоља та најјача сила која затвара човекову

6 Патријарх српски Павле, *Молићве и молбе*, БИГЗ, Београд, 1990, 295;

7 Ђуро Шушњић, *Религија I-II*, Чигоја штампа, Београд, 1998, 40.

8 Вера Георгијева, *Филозофија исихазма*, Градина-Јуниор, Ниш, 1995, 189.

личност у солипсистичком егоизму. Када човек упорно не изилази из себе из стања самоидентичности ($Ja = Ja$), када себе утврђује као Ја без односа према другом, тада се неминовно рађа грех. Тврдећи да је гордост врхунац свих зала и да је Богу најодвратнији грех гордост, дубокоумни Јустин Ћелијски вели: „Због гордости ми смо постали смртни, живимо у тузи и невољи, због гордости живот наш пролази у мукама и напорима, оптерећен непрекидним радом”.⁹ Гордост производи тежњу којом Ја утврђује себе у својој издвојености и усамљености, а правећи од себе једину тачку реалности, скривајући друге. Гордост са грехом који из ње извире ствара зид који Ја ставља између себе и реалности изван себе. Људска природа не подноси психичку ни физичку релативност већ је увек гладна и увек жедна бесконачности ма каква била. Ако у човеку зацари гордост онда он себе проглашава за апсолут одбацујући друге бесконачности. Људи таквог погледа на свет по неком неоодољивом нагону за бесконачним и апсолутним труде се свим силама да своје ја обесконаче, поапсолутизују што и чине претварајући га у своје божанство, идол. Гордост залуђује ум у човеку те он самоуверено сматра своје привиде за стварности и своје лудости за мудрости. Сав заљубљен у човека и када греши, јер он грех мрзи али љуби грешника и у греху, агаписта Јустин посебно људе одвраћа од гордоумља стога што „гордоумље огреховљује, помрачује, трује, осатањује ум људски, те он точи из себе празне, сујетне мисли и лажна умовања о Богу, о свету, о човеку”.¹⁰ Грех се никада не јавља појединачно, у једнини, већ увек у множини. И управо је то оно што човеку отежава борбу са грехом, јер сваки грех увек напада човека у множини на свој начин залуђује понешто у човеку док га ако не нађе снаге да се одупре потпуно не залуди.

Узроци страсти и греха су световне ствари. Када човек живи по телу и мудрује телом материјалне ствари разум и мисао окупирају, чиме му душу огреховљују. „Страсти су жудња за богатством, за гомилањем ствари, телесна наслада, честољубље, властољубље, надимање лепотом, господство, кинђурење и жеља за допадањем, жудња за људском славом, страх за телом”.¹¹ Када се страсти угнезде у човека опчињавају му душу, разарају чедност и уништавају благодатну чистоту. Телесне помисли и пожуде стварају у човеку метежни пожар. Страсти му помрачују мисли и ослепљују ум. Грех је узрок немира и рата, узрок човековог рата са небом и људима. Неуздржљивост и пун стомак замућују ум, расејавају га у фантастичне мисли и страсне сласти. Од неуредног живота настаје пометња разума и хаос у мислима, а тиме настаје помрачење у души. У својој анализи греха отац Јустин закључује да човек греши не зато што је Бог предвидео и предодредио да греши нити греши по некој неопходности (*fatum*) или случајности (*fortuna*), већ греши што сам хоће, што сам бира по

9 Јустин Поповић, *Празничне беседе*, Манастир Ћелије, Београд, 1988, 277.

10 Јустин Поповић, *Философске урвине*, Манастир Ћелије, Београд, 1999-ц, 196;

11 *Исио*, 156.

слободној вољи његовој која је онтолошка одредница његовог бића. По човекољубљу свом Бог је створио људе слободним и разумним бићима како би могли добровољно а не наметнуто узрастати у божанским савршенствима опредељујући се слободно за оно што је добро. Пошто је Бог Љубав он не жели да људе насилно приводи добру нити да им уништава слободу коју им је даривао, стога он не може бити крив што људи своју слободу злоупотребљавају и бирају грех и зло. Грех који људи чине управо значи и одступање од воље Божје које они чине злоупотребом слободе која им је дата. Ушавши у свет грех се брзо размножио и одомаћио у свету и постао реалност. Са грехом је у свет уведено и зло које се тако вешто ородило са светом и тако интимно сродило и помешало с њим да их је човеку немогуће разлучити. Иако је грех суштински укорееен у самој људској природи, он представља неприродни додатак његовом бићу. Грех је болест на смрт како би рекао Кјеркегор. Али за разлику од Кјеркегора који за очајање каже да је то болест од које човек умире али не може умрети – православље за грех говори да је то болест са којом се иде у вечну смрт, ништавило. Међутим, у православљу наилазимо и на идеју да не изједначавамо грех са грешником, да одвајамо грех од грешника, грешника спасавамо а грех уништавамо, а на то нас упућују речи Апостола Павла „Мрзи на зло, држи се добра” (Рим. 12; 9). Свети Сава, утемељитељ православља у Србији је, како наводи Јустин Телијски, Србима у аманет оставио следеће начело и принцип живљења: „(...) гледајте на грешника, као на болесника кога треба лечити од греха, као од болести; никада не изједначујте грешника са грехом и злочинца са злочином, никада не убијате грешника због греха; трудите се да у сваком човеку пронађете лик Божји, јер је то вечна вредност свакога човека, јер то сачињава, божанско величанство свакога човека, јер је то оно ради чега треба волети и највећег грешника; а сврха свега, волети човека и у греху његовом, нарочито упамтите ни човек, ни народ, ни човечанство не могу се нити ће се икада моћи, уредити и усрећити без Христа, поготову против Христа, сви такви покушаји завршавају и завршаваће – међусобним клањем самопрождирањем, људождерством, ко ветар сеје помаже олују, ко грехом живи и грех велича – претвара овај свет у безизлазни пакао”.¹²

Пут ка обезгреховљењу

Као што се проблем дезинтеграције личности исцрпљује проблемом хамартизације тако се и проблем поновне реинтеграције (васпостављења) личности исцрпљује проблемом дехамартизације (обезгреховљења). Дакле, пут ка правом интегритету човекове личности, пут ка васпостављењу пуне личности је пут обезгреховљења, пут уклањања греха. Вратити човека

12 Јустин Поповић, *Пути бољојознања*, 312.

у дојадни интегритет (у целосно стање пре пада) могуће је уклањањем греха из саме метафизичке суштине личности са образа Божјег, изнова васпостављене богообразности његове природе и богочовечанског поретка његове личности. Стога узрастање личности од греховног солипсизма до безгрешене христообразности и личног јединства са Безгрешним Господом постиже се усвајањем етичке тријаде свеукупним усвајањем и доживљавањем вере, љубави и наде. Обожење у хришћанској мистици има три ступња узлажења¹³: прочишћење, обасјавање и сједињавање.

Кључну улогу у православном учењу, познању правих вредности и у човековом бивствовању има созерцење. Овај термин води порекло од грчке речи: *ή θεωρία* а у нашем језику не постоји термин који би потпуно и адекватно одговарао тој речи. Најближе смисао те речи изражава црквено-словенска и руска реч: *созерцаније, созерцење*. Овај појам значи „духовно гледање, проматрање, удубљивање”. Созерцење је облик сазнања који није везан за чулно сазнање нити је ограничен категоријама времена и простора. Овај појам има онтолошко-етички и гносеолошки смисао и значи „молитвено-благодатно усредсређивање душе на надумним тајнама којима изобилује не само Тројично божанство, него и сама човекова личност, као и суштина богомздане твари”.¹⁴

У созерцењу личност остварује живу и присну везу са Творцем. Добрим и благодетним живљењем очишћењем себе од свих грехова хранећи себе вечним истинама човек подвижнички постепено савлађује старог, грехољубивог, антропоцентричног, смртног човека, а узраста у безгрешног, богочентричног, новог човека. Тиме долази до созерцења. Узрастање у созерцењу одвија се у неколико ступњева: почетак се састоји у томе што се човек најпре просветљује љубављу према творцу и убеђује у божије промишљавање у свету, затим иде пламена љубав према Богу и наслађивање Богом, којом се спаљују душевне и телесне страсти. Пуно созерцавање достиже се у опијености божанском љубављу и усхићености до екстазе. Дакле, када човек духовно прогледа, када се пробуди из сна увиђа да је његов дух управо највећа и најнепосреднија стварност, самим тим и највећа вредност. То је управо и пут да човек схвати и разуме Спаситељево поруку о души људској као највећој стварности и највећој вредности. Та порука, универзална

13 Занимљиво размишљање срећемо код Димитрија Калезића, који сматра да обожење заправо није узлетање већ спуштање: „Спуштамо се дубоко и тражимо корен и дно сопственог бића, тамо примећујемо очима вере и знањем интуиције друге вредности и отварају нам се друге перспективе. У томе поступку слични смо бунарцији који из мркле дубине бунара, и при дневној светлости непосредно види звезде које је засенила сунчева светлост. Из дубине свога доживљаја који је еминентно мистичан - у питању је здрава хришћанска мистика – човек прогледава очима вере па види, кроз застор овога привременог света, реалност непролазног света и његове вредности» (Калезић, 1996, 168).

14 Јустин Поповић, *Философске урвине*, 184.

порука за све људе и сва времена гласи: „каква је корист човеку, ако сав свет добије, а души својој науди? Или, какав ће откуп дати човек за душу своју” (Мат. 16; 26). Одатле проистиче и основни и главни циљ човековог постојања у свету, а који се огледа у оваплоћењу божанског у себи и тежњи ка божанском савршенству. То уосталом и сам Спаситељ поручује роду људском: „Будите савршени као што је савршен Отац ваш небески” (Мат. 5; 18).

У свету постоје два основна закона, две вредности, две филозофије живота: закон греха и смрти и закон светлости, безгрешности. Прва филозофија живота и вредности заснива се на телесном мудровању које је површно, чулно, а друга филозофија живота на духовном мудровању које је дубоко и божанско. Услов за духовно мудровање, а које је основ новог и истинског начина живота јесте: не прилагођавати се овоме свету и законима овог света већ препородити и преобразити свој ум и своју вољу да живи ради вечности и вечношћу. У том узрастању човек како тврди Шијаковић, а на трагу Кјеркегора¹⁵ пролази три ступња: „Отуда, естетичко искуство егоизма, етичко искуство одговорности и религијско искуство жртве конституишу естетичку, етичку и религијску фазу егзистенције и одређују естетичку, етичку и религијску фазу хипостазе личности. Естетичко искуство егоизма и естетички ниво егзистенције представља најнижи и најнеаутентичнији степен хипостазе, будући да се појединац конституише егоистички као индивидуа и као идентитет – односа са другим нема јер је други конципиран као разлика, а не као стање чисте жртве као стање унижења, снисхођења и потпуног одрицања од себе представља једино стање које може да одржи заједницу. Због тога је жртва корен сваке религије, а религија корен сваке културе”.¹⁶

Као што Сократ тражи да на путу ка правом знању најпре схватимо да смо имали погрешна знања о нечему и да су та знања препрека за право сазнање односно, да дођемо до става да знамо да ништа не знамо је први корак у реинтеграцији личности да се одрекнемо себе (грешног себе) да схватимо да то није оно наше право постојање и наша права природа. Оног тренутка када се човек реши на лечење и оздрављење душе најпре мора да преиспита своје биће. Почетни корак је самопознање шта је добро, а шта зло у нама, разликовање Божјег од ђавољег. Патријарх Павле наводи разлику између доброг и злог човека сматрајући да „човек употребљава на добро оно што му је Бог на добро даровао, а зао човек оно чиме га је Бог обдарио за добро, употребљава на зло”.¹⁷ Свети Сава је српском роду у аманет

15 Кјеркегор у својој филозофије егзистенције такође говори о три ступња људске егзистенције: естетички (живот у и због чулних задовољстава), етички (живот одређен моралним нормама) и стадијум личне вере до које се долази путем очајања и скоком у неизвесност.

16 Богољуб Шијаковић, *Пред лицем груіої*, Службени лист, Београд, 2002, 95.

17 Патријарх српски Павле, *Молићве и молбе*, 379.

оставио да му основно стремљење у животу и раду буду бесмртне и вечне вредности а не пролазне и краткотрајне. У душу и срце нашег народа творац народног евангеликона усадио је еванђелску правду са којом се српски народ у свом историјском битисању сродио и претворио у стил и начин живота. Током векова наш се народ толико саживео са том правдом да је она постала његово свакодневно, обичајно еванђеље. Из ње је проистекао наш народни морал чија се сила и снага највише огледају у томе што је сав од Христа. Тај морал је опеван и сачуван за покољена у нашим народним песмама, а најбољи пример можемо наћи у поруци Јевросиме мајке упућене сину Марку.

„Сине Марко, једини у мајке,
Не била ти моја рана клета,
Немој, сине, огрешити душе.
Немој, сине, говорити криво,
Ни по бабу ни по стричевима,
Већ по правди Бога истинoга.
Боље ти је изгубити главу,
Него своју огрешити душу”.¹⁸

Пример мајке Јевросиме на најбољи начин изражава светосавско еванђеље и представља прави путоказ свима нама за сва времена којим вредностима се треба руководити, јер неогрешену душу претпоставља и над главом свог сина, а неоспорно је позната мајчина љубав према детету. Тај еванђелски дух, који је постао основа духа српског народа оформио је родољубиву, слободарску, митску, али у основи хуманистичку димензију српског етноса. То је зналачки осетио и надахнуто описао владика Николај Велимировић. Он је говорећи о томе шта је добар Србин и шта је добро за српски народ писао: „Добар си Србин, ако имаш слатку душу краља Владимира, издржљивост Немањину, Христољубље Савино, ревновање Милутиново, кротост Дечанског, смерност Урошеву, пожртвовање Лазарево, витештво Страхињино, правдољубље Марково, срце Југовића мајке, поуздање Милицино, благост Јевросимину, милост Косовске девојке, трпљивост поробљеног робља, стидљивост народних девојака, мудрост српских попова и калуђера, даровитост народних занатлија, отменост народних ткаља, јасност народних пословицара, умереност и одмереност српских сељака, сјај крсне славе свих крштених Срба”.¹⁹ Јасно се дакле, у овим размишљањима познатог владике могу препознати еванђелске светосавске врлине као пожељне особине које треба да красе нашег српског човека.

18 <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-1/1998/06/article-01.html>

19 Николај Велимировић, *О Боју и људима*, Ваљевац, Ваљево, 1994, 104-105.

Основни принципи на коме човек треба да се понаша у овом свету јесте начело смерности, руководећи се поруком коју је сам Богочовек људима оставио: „Који хоће да буде већи међу вама, нека вам служи. И који хоће међу вама да биде први, нека вам буде слуга” (Мат. 20; 26-27). Смерност треба да буде основна и најважнија врлина за човека и у друштву, основни и најважнији закон. Овај закон, ово врховно начело, утемељио је и својим личним примером ревносно спровео сам Богочовек који „није дошао да Му служи, него да служи” (Мат. 20; 28). У овом космичком закону, свезакону, влада један принцип који се огледа у томе да што је неко већи он треба да буде и већи слуга, а на то нас опет упућују речи Господње: „Највећи између вас, нека вам буде слуга. Јер који се подиже, понизиће се, а који се понизује, подигнуће се” (Лук. 22; 26). Служење подразумева жртвовање. Стога: „жртва је темељ јединства и у црквеном и у народном саборном животу, као и у свим областима друштвеног делања, а Крст је једина непролазна слава човекова”.²⁰ Православна култура је култура душе, потврду за то такође налазимо у Исусовим речима, који је душу човечју прогласио за највећу драгоценост: „Каква је корист човеку ако сав свет добије, а души својој науди?” или „Какав ће откуп дати човек дати за душу своју” (Мат. 16; 26, и Лук 9; 25).

Пуни интегритет своје личности који се огледа у хармонији свих њених физичких и метафизичких састојака прихватањем и практиковањем етичке тријаде (вера, нада, љубав) људска хамартизована личност изнова се реинтегрира, формира и узраста, сједињавајући се са Божанском Тријадом. Реинтеграција личности односно, процес обожења који представља пут узрастања личности кроз етичку тријаду одвија се у три ступња. Први ступањ се огледа у одрицању од огреховане личности своје: „На том ступњу личност изражава себе у речима: *Credo l'ia absurdum* (верујем, ја одбацујем)”.²¹ На другом ступњу људи себе прерађују и оспособљавају за реалније познавање праве вере. На том ступњу личност постепено схвата шта је права суштина његове личности и он себе изражава речима: „*Credo ut intelidam* (верујем да схватам, да разумем)”. На трећем ступњу личност, нова личност, права личност, сва живи у сфери Божанске тријаде, очишћена од сваког греха, личност осећа, зна и види себе као образ Божији чиме се личност обогочовечује: „На том ступњу личност изражава себе речима: *intelligo uteredum* (схватам, разумем да верујем)”.²² Када се личност обожи тада она сазна своју праву суштину, своју праву природу.

Оног трену када се човек реши на лечење и оздрављење душе најпре мора да преиспита своје биће. Почетни корак је самопознање шта је добро, а шта зло у нама. Затим креће пут усвајања врлина. Усвајање врлина је

20 Патријарх српски Павле, *Молићве и молбе*, 1990, 14.

21 Јустин Поповић, *Философске урвине*, 130.

22 *Исїо*.

поступно и огранско: једна се усваја другом, једна рађа другу. Међу врлинама у етичкој тријади не само што постоји онтогенички поредак већ и хронолошки. Прва међу врлинама са којом се креће оздрављење наше личности јесте вера. Лечење и оздрављење човеково од страсти и грехова почиње подвигом вере. Када се вера зачне у човеку страсти почињу да се искорењују из душе. Вером човек побеђује свој егоизам, свој солипсизам, прекорачује границе свога ја и улази у нову, трансубјективну и трансценденталну реалност. Подвигом вере човек излази из свог саможивог солипсистичког пакла и улази у истинске божанске вредности. Вера човеку омогућује нову категорију мишљења чија је одлука смиреноумље. Основни постулат вере и основни почетак новог пута налази у речима самог Исуса који огреховљеном људском роду поручује: „ако ко хоће за мношћем ићи, нека се одрекне себе” (Мат. 16; 24) односно, „Свако ко се не одриче себе и не мрзи душу своју, није мој ученик” (Лук. 14; 33). У процесу одрицања и одбацивања свог огреховљеног живота човек премешта себе у други живот, а то је управо најдубља и најзначајнија суштина вере. „Кроз смрт у живот”, што је опет најбоље исказано у Исусовој поруци: „Заиста, заиста вам кажем, ако зрно пшенично паднувши у земљу не умре, онда једно остане; ако ли умре многи род роди” (Јов. 12; 25). У подвигу вере човек пролази кроз три ступња. Први ступањ је неверовање свом ограниченом, огреховљеном разуму што је у духу Исусових речи који каже: „Мрзи разум свој, душу своју, јер док не омрзнеш себе, нећеш завољети Христа” (Мат. 16; 25). Други ступањ вере огледа се у поставци да треба веровати да би се схватило оно у шта се верује. То је још Анселмо Кентербериски говорио: «*Credo ut intelligam*» – сада знам зато што верујем. Трећи ступањ вере јесте разумевање вере своје. Тада долази до брисања границе између знања и вере и до њиховог срастања. Јасно се може видети да подвиг вере има две стране: одречну и потврдну. У одречној страни која временски је прва и услов је друге, човек се одриче себе, душе своје, распиње себе на крсту Христовом. У другој потвдној страни вере човек изнова проналази себе у Христу. Подвигом вере човек преноси центар свог бића из временског у вечно, из смртног у бесмртно, из природног у натприродно, из људског у Божије. Човек се одречним подвигом вере спасава отровног муља релативизма и излази на нови пут, пут новог човека, свечовека, јер „вера и није друго него само одречно *salto mortale*, скок из смртног у бесмртно. Ту се човек храбро и одлучно одриче себе, свога егоистичног закона: ја=ја, и предаје себе Божанским бескрајностима где Вечни живот царује и влада”.²³

Оно што у том подвигу човека охрабрује јесте нада која израста из вере. Без наде човек не би могао да поднесе терет мукотрпног самоодрицања на путу спасења. Нада је та која пратећи подвиг вере осветљава је и оплемењује.

23 Јустин Поповић, *Философске урвине*, 383.

Вером започето оздрављење и обожење човеково наставља се молитвом којом се границе личности све више и више проширују тиме што теоцентризам све више замењује егоцентризам. Вођен вером, васпитаван молитвом, оплемењиван смерношћу – човек постепено стиче све већа и већа богочовечанска искуства, све светлије и светлије врлине док најзад не стекне највећу и најсветлију врлину, а то је љубав. Како је љубав суштина Божја његова властита природа, ако човек жели да позна и осети Апсолутну Љубав он мора лично и опитно да доживи прву и највећу заповест и да супстанцијалним актом христочежњиве љубави све биће своје пренесе у Богочовека.

На дугом путу себеочишћења и себеоздрављења, што уједно представља пут обожења непрекидним прерађивањем себе, усвајањем етичке тријаде, човек постепено потискује грехе и страсти из целог свог бића, а усељује љубав као суштину свога бића, чиме оздрављује себе од убитачних болести, једном речју од смрти. Пут узрастања у љубави креће најпре у хармонији и топлини породичног дома. Ка томе нас упућује и патријарх Павле који указује да „пре свих родитељи су обавезни да детету пруже љубав, оно ће тада да зрачи кроз цео живот. Разуме се, та љубав није слабостиња, већ снага коју треба да стиче стално, па чак и према непријатељу, тешко то изгледа, али је могуће стећи, човек ће тако постати мио Богу и користан људима“.²⁴ Суштина свих врлина јесте љубав, јер је љубав суштина самог Бога. Како је Бог већи од свих врлина, а Бог не само што има љубав већ јесте љубав, стога је и љубав као врлина већа од свих осталих врлина. Љубав претставља не само име већ је то божанска суштина. Како је љубав суштина Бога она је *eo ipso* и суштина човека сазданог по лику Божјем. Партиципацијом у љубави као суштини природе Божје огреховљена природа људска се чисти од сваког греха, а то је јасно речено и у Јеванђељу по Јовану: „Ко не љуби, не позна Бога – јер је Бог љубав“ (Јов. 4; 8). Апостол Павле у првој посланици Коринћанима, а која представља праву химну љубави пише: „Љубав дуго трпи благотворна је, љубав не завиди, љубав се не горди, не надима се, не мисли о злу, не радује се неправди, а радује се истини, све сноси, све верује, свему се нада, све трпи. Љубав никада не престаје док ће пророштво нестати језици ће замукнути, знање ће престати. (...) А сад остаје вера, нада, љубав, ово траје али од њих је највећа је љубав“ (Кор. 13; 4 – 13). За Јована Златоуста „Љубав нас изграђује, сједињује и повезује међу собом. Она је глава, корен, извор и мати свега доброг и свих блага, источник освећења, почетак и крај врлине. Љубав све побеђује и ништа не може тако привући као љубав. Љубав је велика наставница, она може да поправља обичаје, да исцели пороке и да води ка благочешћу и добронарави“.²⁵ Агаписта је и

24 Патријарх српски Павле, *Молишве и молбе*, 516.

25 Свети Јован Златоуст, *О сујетии и како треба родитиљели да васпитијавају децу*, Манастир Острог, Манастир Острог, 2010, 51.

Булгаков који пише како је: „Љубав према Христу унутрашње сунце живота, према којем се он окреће у свим својим испољавањима”.²⁶ Према томе, као што Декарт каже „Мислим дакле јесам“, у духу православља можемо рећи: „Љубим дакле јесам“.

Попут многих филозофа, рецимо Хегела, који тврде да све што човек на свет донесе је анимално, а да је човек оно што човек учини од себе и за себе (Маркс би рекао: човек то је човеков свет) и православље сматра да се човек рађа као богочовечански ембрион и да до пуне и прве зрелости своје личности пролази фазе органског узрастања. Пут обожења је пут еволуције од небића до свебића, од смртности до бесмртности, од пролазности ка вечности. Христов човек у свом животу пролази три етапе хришћанског еволуционизма: рођење у Христу, преображење у Христу, васкрсење у Христу. Грех и зло су болести које у човеку отупљују, закржљавају и парализују осећање бесмртности. Такав човек је осакаћен човек, получовек, потчовек. Када човек себе оживи вером у Богочовека, када себе еванђелским врлинама „преради“ у богалико биће, тада он неминовно умире у греху и према сластима греха односи се као мртав човек. Освећен Христовом истином и добром, човек себе умртвљује за грех и зло, а иде новим путевима, живи новим животом практикујући праве хришћанске врлине: смерност (насупротив гордости), дарежљивост (насупротив среброљубљу), моралну чистоту (насупротив разврату), човекољубље-милосрђе (насупротив зависти), уздржљивост (насупротив неумерености), кротост-трпљивост (насупротив гневу) ревност (насупротив очајању и лењости).

Ка закључку

Снажна мисао која данас господари срцем и умом, ново „златно теле“ – симбол посвећености потрошњи и лагодном животу, прети да загосподари душама већине људи. У циљу промовисања нових „вредности“ идеологија глобализма агресивно је наметнула идеју о пожељној срећи у себичном стицању, згртању, отимању. Једна од највећих опасности по човечју душу, среброљубље, које је корен свих зала, намеће се за мерило свих вредности („вредиш онолико колико имаш новца“ о чему је још Маркс говорио). Опседнутост новцем доводи до мржње, крађе и зависти, до раздвајања и непријатељства, до сукоба и злопамћења, до окрутности и убиства. Среброљубље је без сваке сумње довело и до садашње светске економске и финансијске кризе. Свет се бежећи од страха, окренуо различитим идеологијама које за заједнички именитељ имају прогрес и трагају искључиво за срећом на земљи. Тако је земаљска срећа постала својеврсна врхунска религија која има своје култове и ради које се у ратовима подносе небројене жртве.

26 Сергеј Булгаков, *Православље*, Медитеран, Будва, 1991, 18.

Живимо у времену тријумфа егоизма и невероватне страсти за поседовањем. „Код људи се уобличава све више 'тржишни' и 'згртачки' карактер“ (Е. Фром). За људе је постало важније имати (примати, добијати, поседовати, стицати) него бити (постојати, живети). Што више произвести и што више потрошити постаје циљ живота. Таква потрошачка идеологија може да егзистира само на утилитаристичко-хедонистичкој етици и хиперантропоцентричној и индивидуалистичкој антропологији. Човек постаје роб ствари и психолошко-духовно завистан од њих. Идолатризација економије, поистовећење човековог прогреса са економским прогресом умањује значај сваке моралне, духовне и културне вредности. Људска личност се жртвује ради економске добити. Тржиште не сме да одређује вредност људске личности. Стога, законитост и пословна етика, добровољно самоограничење, љубав и солидарност нису више само моралне категорије већ и предуслови опстанка света²⁷. Српски народ је изложен снажном глобализацијском притиску да промени свест, да се одрекне себе. Под снажним притисцима, спољашњим и унутрашњим, српски човек се доста похабао, али није и истрошио. У овим претешким околностима што трају већ превише година, а које ни један народ не би тако поднео, неизбежно су пропале многе вредности, материјалне, али и моралне. Узајамна мржња као да је јача од љубави, неповерење је веће од поверења, сумња јача од вере. Али нада постоји, јер народна филозофија још живи у генима већине Срба и неће никада напустити своју исконску и основну идеју водиљу. Та идеја је најбоље садржана у једној изреци, коју наш народ никада не заборавља, ни у часовима туге, ни у часовима радости, а она гласи: *“У добру се не њонеси, а у злу се не њониши”*. Што год више имаш среће и успеха у животу, буди смирености и скромности, што год имаш више неприлика и невоља буди ведријости и бодријости. Сујета, охолост, фарисејска гордост, јесу тешки греси. Не треба никада дићи главу, али треба увек очувати своје људско достојанство. Морамо повратити равнотежу и упркос неприликама и управо због њих неговати узајамну љубав, слогу, непоколебљиво родољубље и тврду веру. Другим речима, осигурати победу врлина над пороцима, који нас угрожавају са свих страна и изнутра и споља. Православна вера утемељује начело супротно идеологији заснованој на уским интересима група и појединаца, начело које спутава човеков егоизам, јер позива на духовни препород у коме ће се путем љубави и праштања победити и сопствено и туђе зло. Зато нам наш српски патријарх Павле који ће заувек остати прави морални и духовни узор Србима у духу православне традиције поручује: „Љубите непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, молите се Богу за оне који вас гоне, добро чините онима који вас мрзе, да би сте били синови

27 Петар Анђелковић, *Српско друштво – без онога јуче шло ми данас*, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2012, 227.

Светитеља²⁸. Православље на тај начин утемељује деонтолошко усмерење морала по коме жртвовање за друге са љубављу²⁹ која је прати, представља основну дужност за људе. Указујући на значај православља за опстанак српског народа проф. Анђелковић каже: „Актуелност православља-светосавља, посматрано из културно-антрополошке перспективе, огледа се у тој афирмацији права на идентитет, али и рехабилитацији духа разлике, у опирану духу униформности. Ови егзистенцијали православне-световске духовности уједно су и препознатљиви атрибути инстински антрополошке реконструкције живота и изгледна могућност за преживљавање у свепланетарном ништењу идентитета и човека и нације“.³⁰

У овим злим временима, „време змија“, као насушни хлеб јавља се потреба да се изнова обнове и учврсте оне карактерне особине по којима смо били препознатљиви и које су красиле нашег човека, а ту између осталог мислимо на добротинство и хуманитарни рад. Солидарност са патњама других, добротинство и добра дела је оно што чини сваког од нас и све нас заједно чини и богатијим и срећнијим. Ми одлазимо али остају наша дела по којима ће нас памтити. Стога, уздигнимо животне вредности за једну лествицу више, оставимо потомство савршеније од нас и тиме испунимо свој живот смислом. Будимо солидарни са онима који имају мање од нас, помогнимо колико можемо оне које је ова сурова транзиција и пљачкашка приватизација гурнула у беду и очај. Сусрет с другим је сместа моја одговорност за њега. Одговорност за ближњег која је милосрђе, љубав без пожуде. Реч је о својеврсном преузимању судбине другог на себе. У извесном смислу сви други су присутни у лицу другог човека. Сви људи су одговорни једни за друге „а ја више од свих“ (Достојевски). Испуњен христочежњивом љубављу која у њему продубљује осећање личне свегрешности и свеодговорности, човек живи кроз душе свих људи, учествује у патњама сапатника, суделује у свему човечанском и ништа му људско није непознато и страно, као што су тврдили и ову мисао парафразирали Сенека, а потом и Маркс. Христалика личност је сва испуњена жалошћу и самилошћу, осећа одговорност за све људе и све твари откривајући у њима богообразну суштину чиме и постаје способна да спозна праве вредности. Зато што воли и љуби Христаликој личности се открива и последња тајна и бића и твари. Човек постаје Ја у додиру са Ти. У том саодношењу са другима, у тој бризи за друге, истинском

28 Патријарх српски Павле, *Молишве и молбе*, 225.

29 Владика Николај ће повезаност жртве са љубављу објаснити на следећи начин: „Жртва и љубав неразводни су и стоје у правој сразмери, то јест што већа љубав то већа и жртва. Жртва је израз љубави. И жртва је веома лака кад иза ње стоји љубав, као што је реч лака кад иза ње стоји готова мисао“ (Владика Николај, *Алфабет народне одбране, Изабрана дела*, Београд: Глас цркве, 1996, 264).

30 Петар Анђелковић, *Православље и српско друштво пред оновременим изазовима*, Висока школа за васпитаче, Алексинац, 2007, 190.

проживљавању туђих драма о чему говори владика Николај³¹ човек се очовечује (обожује). Такав човек зна „рашта се родио“, он радосно одлази са овог света јер је испунио своју људску мисију и дужност. „Ми“, поручује нам патријарх Павле, „нисмо бирали ни земљу где ћемо се родити ни народ у коме ћемо се родити ни време у којем ћемо се родити, али бирамо једно – да ли ћемо бити људи или нељуди“.³² Наравно, за таквим човеком сви који га знају тугују, јер одлази (овде није реч о куртоазији) добар човек, пример правих вредности које треба следити. Животни подвиг патријарха Павла је најбољи одговор на питање како треба живети, јер након његовог земаљског упокојења цела Србија је плакала, а само се он радовао. Дакле, „Будимо, увек и свуда људи, да нас – као људе – призна за своје Бог, а препознају преци и упознају савременици“.³³

Литература

- Анђелковић 2007: П. Анђелковић, *Православље и српско друштво пред ововременим изазовима*, Висока школа за васпитаче Алексинац, Алексинац.
- Анђелковић 2012: П. Анђелковић, *Српско друштво – без онога јуче шло смо ми данас*, Филозофски факултет, Косовска Митровица.
- Благојевић 1995: М. Благојевић, *Приближавање правослаљу*, Градина-Јуниор, Ниш.
- Берђајев 1989: Н. Берђајев, *Смисао историје*, Универзитетска рјеч, Никшић.
- Булгаков 1991: С. Булгаков, *Православље*, Медитеран, Будва.
- Велимировић 1994: Н. Велимировић, *О Боју и људима*, Ваљевац, Ваљево.
- Велимировић 1996: Н. Велимировић, *Изабрана дела*, Глас цркве, Београд.
- Георгијева 1995: В. Георгијева, *Философија исихазма*, Градина-Јуниор, Ниш.
- Ђорђевић 1991: Д. Ђорђевић, *Православље – између неба и земље*, Градина, Ниш.
- Јеротић 1995: В. Јеротић, *Вера и нација*, Терсит, Београд.
- Јеротић 1996: В. Јеротић, *Само дела љубави остају*, Манастир Хиландар, Београд.
- Калезић 1996: Д. Калезић, *Свети Сава*, Зорели, Београд.
- Ковачевић 1980: М. Ковачевић, *Телеологија и антропологија*, ФДС, Београд.
- Коларић 1998: И. Коларић, *Свети Сава Српски – харизма и мисија*, Просвета, Ниш.
- Милосављевић 1991: Љ. Милосављевић, *Колективно памћење незаборава*, Просвета, Ниш.
- Патријарх српски Павле 1990: *Молијве и молбе*, БИГЗ, Београд.
- Поповић 1980: Ј. Поповић, *На Божићевачанском јују*, Манастир Ђелије, Београд.
- Поповић 1988: Ј. Поповић, *Празничне беседе*, Манастир Ђелије, Београд.
- Поповић 1999-а: Ј. Поповић, *Пути Божићознања*, Манастир Ђелије, Београд.

31 По једној изреци човек вреди онолико језика колико говори. Исправније је, сматра владика Николај, рећи: човек вреди онолико колико је истински туђих драма проживео.

32 Патријарх српски Павле, *Молијве и молбе*, 21.

33 *Исио*, 21.

- Поповић 1999-б: Ј. Поповић, *Философија и религија Ф. М. Досјојевској – Досјојевски о Европи и словенству*, Манастир Ћелије, Београд.
- Поповић 1999-ц: Ј. Поповић, *Философске урвине*, Манастир Ћелије, Београд.
- Поповић 1993: Ј. Поповић, *Светосавље као философија живота*, Манастир Ћелије, Ваљево.
- Свети Јован Златоуст 2010: *О сујетности и како треба родити децу да васпитају децу*, Манастир Острог, Манастир Острог.
- Шијаковић 2002: Б. Шијаковић, *Пред лицем друштва*, Службени лист, Београд.
- Пушњић 1998: Ђ. Пушњић, *Религија I-II*, Чигоја штампа, Београд.
- <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1998/06/article-01.html> (Пристигла дана: 23.04.2015.)

Radica M. NEDELJKOVIC

**WHEN THE MAN IS BORN THE WHOLE WORLD
IS LOOKING FORWARD TO IT, AND ONLY HIM
IS CRYING, AND IT SHOULD LIVE IN A WAY
WHEN HE DIES THE WHOLE WORLD IS CRYING,
AND ONLY HIM IS LOOKING FORWARD TO IT**

Summary

Man as the only conscious being has a need to search for the meaning of life to penetrate into the search for the meaning of life and depths of becoming and eagerly seeks all that is immortal in it. Many roads on going to the meaning of life, walking paths of science, philosophy, art, culture in general. Therefore, the man to Jaspers said "will be on the road", the man is started but not completed. But all his ways, he said, ending vastness. All theories, hypotheses and values, which people discover, collapsing and again people put before new dilemmas and new intersections. The structure of his being placed at the intersection between: spirit and matter, invisible and visible, good and evil, mindless man in despair, advance lost the battle with time frantically running away from death through "value" who creates, as the more rushed into her arms. Because death is always the last stop. How to become and to be human in this, dropsy death "(Justin Popovic), how to achieve the ideal of whom speaks Njegos „had to grow and generate“ how to fulfil a vow Wise Patriarch Pavle? This paper attempts to search for answers to the man who strives to fulfil the true meaning of life in this transitory earthly world. Strong thought that today masters of heart and mind, new golden calf " - a symbol of dedication consumption and easy life threatening to take control of most of the souls of men. In order to promote new „values“, aggressive ideology of globalism imposed by the idea of a preferred happiness in the selfish acquisition, accumulation, robbery. One of the greatest dangers to the soul of man, the love of money that is the root of all evil is imposed as a measure of value („you are worth as much as you have the money“, which is told by Marks). The obsession with money leads to hatred, theft and envy, separation and hostility, conflict and resentment, to cruelty and murder. The love of money is undoubtedly led to the current global economic and financial crisis. The world is running away from fear, turned to the various ideologies that have a common denominator progress and seek only happiness on earth. So it became a kind of earthly happiness supreme religion that has its cults and the like which are submitted in wars countless victims. In "Time of snake" as the daily bread, there is a need to once again

renew or strengthen those character traits by which we have been recognized and which have graced our man, and that among other things we think of charity and humanitarian work. Solidarity with the suffering of others, charity and good deeds is what makes each of us and all of us together and makes it richer and happier. We are leaving our work or stay after which they will remember us. Therefore, let us raise environmental values for one more ladder, leave offspring perfect than us and thus fulfil your life meaning. Show solidarity with those who have less than us, we can help as much as one that's harsh transition and plundering privatization pushed into misery and despair. Meeting with others is my immediate responsibility for it. Responsibility for one's neighbour, which is charity, love without lust. It is a kind of taking upon himself the fate of another. In a sense, all the others are present in the face of another man. All people are responsible for each other, "and I more than other" (Dostoevsky). Life feat of Patriarch Pavle is the best answer to the question of how to live, because after his earthly death of all of Serbia was crying, and only he rejoiced. So "Let us always and everywhere be the human beings, and us - as human beings - will recognize God, and the ancestors and contemporaries"

Key words: Patriarch Pavle, Orthodoxy, man, values, the meaning of life.

УДК 730.071.1:929 Бранкуши К.
730(498)

Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ОСВРТ НА КЊИГУ КАМЕНКА М. МАРКОВИЋА „КОНСТАНТИН БРАНКУШИ И ЊЕГОВА ДУХОВНА ПОРОДИЦА“**

Айспиракѝ: У раду се представља монографија Каменка М. Марковића, која је настала поводом обележавања сто четрдесет година од рођења Бранкушија, једног од водећих модерних скулптора. Константин Бранкуши се родио у Румунији, а стварао је у Француској и Румунији. Књига о којој је реч доноси вредан преглед биографских података о великом уметнику, као и мноштво досад мање познатих информација о његовом стваралаштву. Важан део монографије чини значајан број репродукција уметникових дела, која се налазе у водећим светским музејима и галеријама.

Кључне речи: Константин Бранкуши (1876-1957), уметност, скулптура, Каменко М. Марковић, монографија.

Један од водећих вајара модернизма, Константин Бранкуши, родио се пре сто четрдесет година. Поводом тог јубилеја професор Каменко Марковић¹ уприличио је књигу *Константин Бранкуши и његова духовна породица*.

* Истраживач-сарадник, zvezdana.el@gmail.com

** Рајд је написан у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Каменко М. Марковић је ванредни професор на Катедри за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици. Поред историје уметности бави се и сликарством. Четири деценије истражује румунску уметност и културу, и за тај свој сегмент рада био је награђиван. Видети у: *Филозофски факултет у Косовској Митровици: 1960-2015 / приређивач Бранко Б. Јовановић, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2015, 250.*

У овом осврту најпре ћемо се позабавити питањем: ко је био Константин Бранкуши? Марковић, као и велики број других истраживача слажу се да је он „најчувенији“ вајар прве половине XX века. Бранкуши се родио 19. фебруара 1876. године у селу Хобица, општина Пештишани у Румунији, у сиромашној сељачкој породици. Основну школу учио је у Брадицени и Пештишанију. Од 1894. до 1898. године школовао се за уметничког столара и студирао на Универзитету у Крајови. Између 1898. и 1902. године наставља студије на Уметничкој академији у Букурешту. Затим је 1902. преко Немачке и Швајцарске кренуо за Париз, где је стигао 1904. године. Након наставка студија у *EcoledesBeaux-Arts*, код вајара Мерсијеа, почео је да излаже, најпре у *SalonudelaNationale*, а затим у Јесењем салону.² Огист Роден, импресиониран његовим експонатима на Јесењем салону 1907. године, позвао га је да му буде асистент. Бранкуши га је одбио уз примедбу: „У сенци великог дрвета ни трава не расте.“ Видевши његова дела, цела је Француска осетила да се родио нови скулптор.³

Монографија која је предмет нашег интересовања настала је током другогодишњег ауторовог занимања за Бранкушијево дело. О томе сведоче и поједине целине у књизи које су првобитно биле објављене у научним часописима и зборницима радова.⁴ Треба истаћи да је Каменко М. Марковић на тему Бранкушијевог дела објавио више од четрдесет наслова.⁵ Сада су сви ти радови коначно обједињени у једној монографији. Књига је реализована кроз две основне целине: текст који заузима прву половину, и други део у којем су приказане одабране репродукције дела и секвенци из Бранкушијевог рада.

Прво поглавље под називом „Чезња за непрегледним богатством“ представља једну врсту увода у биографију Константина Бранкушија. Марковић настоји да прикаже развојни пут вајара од „сељака, влашког пастира, пријатеља стада и звезда“ до његових највећих домета у европској и свестској уметности, којима се дивио Париз. Моменти који су били пресудни за каријеру овог уметника биле су свакако изложбе у Њујорку, на којима се представио светској јавности. Интересантна епизода из биографије аутора представља Бранкушијева тужба против Америчке царине, која је 1926. године његову

2 Каменко М. Марковић, „Тргу Жиу – тамо где се сања и машта“, *Градина: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, Нишки културни центар, Ниш, 41, бр. 11/ 2005, 100; Бранко Вујовић: *Историја уметности*, Издање аутора, Београд, 2005, 344.

3 Каменко М. Марковић, *Константин Бранкуши и његова духовна породица*, Удружење књижевника „Бранко Миљковић“, Ниш, 2016, 6.

4 Каменко М. Марковић: „Тргу Жиу – тамо где се сања и машта“, 100-116; Каменко М. Марковић: „Чезња за непрегледним простором Константин Бранкуши – Реч и слика“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, бр. 35/ 2005, 221-236.

5 Видети: Александра Спасић: „Библиографија радова проф. Др Каменка Марковића“, *Поједи*, Нова наша реч, Лесковац, бр. 4/2014, 183-204.

скулптуру *Пјицца у ваздуху*⁶ оценила као предмет који нема карактеристике уметничког дела. Ретроспектива уметниковог живота у овој монографији завршава се помињањем Бранкушијевог изложбе „планетарног одјека“, која је 25. октобра 1955. године отворена у Музеју Соломон Р. Гујенхајм у Њујорку.⁷

Бранкушијево стваралаштво Марковић дели у пет периода: „Први период обухвата време од почетака стваралаштва до 1905, односно од *Порџреџа Виџелиуса* до *Поносне*. Други од 1907. до 1910, од *Молиџве* до *Пољуџца*. Трећи је од 1911. до 1916. Прецизније почиње *Уснулом музом* у мермеру, а завршава *Принцезом Х*, у мермеру. Четврти период обухвата време од 1916. до 1933. Овде ваља сместити један број *Уснулих муза*, све портрете *Госпођице Појани*, *Порџреџ Ежен Мејер Џо*, *Порџреџ Ненси Кунард* и две варијанте тог портрета: *Бела црнкиња* и *Плава црнкиња*, серију *Торза*, *Порџреџ Ајлин Лејн*, *Порџреџе Џејмса Џојса*, *Порџреџ Бенџамина Фундојануа* и *Бранкушијевог аутопортрета* у облику исплетене спирале. Пети период је време од 1937. до краја 1941. Он укључује Бранкушијевог пут у Индију и израду пројекта Храма контемплације и ослобођења, пут у Румунију и потпуну посвећеност скулптурама намењеним Меморијалном комплексу у Тргу Жиу.“⁸

Марковић је Бранкушијева дела гледао у многим светским галеријама и о томе саопштава своје импресије: „Од четири *Пјицце савршенсџива* и девет *Пјицца у ваздуху* које сам видео у Паризу, Њујорку, Филаделфији, Венецији, Цириху и Сан Франциску највише су ме импресионирале *Мијасџира* и *Пјицца у ваздуху* из Музеја Пеги Гугенхајм, оне из Уметничког музеја у Филаделфији, *Пјицца у ваздуху* из Музеја модерне уметности у Њујорку, *Злајзна џиџица* из колекције барона Филипа де Ротшилда, *Пјицца у ваздуху* из Кунстхауса у Цириху и она из приватне колекције из Сан Франциска.“⁹

У Бранкушијевом опусу важно место заузимају портрети, чија форма је напредовала од „[...] готово фигуративног облика“, према једноставнијем, синтетизованијем изразу, наглашенијег ритма, са снажним линијама које замењују „[...] карактеристике лица и косе“. ¹⁰ Уметник је реализовао и извешан број портрета оловком и пером, међу којима се, према Марковићу, посебно истичу *Порџреџ Џејмса Џојса* и *Порџреџ Беџамина Фундојануа*. Поред тога, реализовао је и запажен број аутопортрета и портрета жена.¹¹

6 Каменко М. Марковић на нов начин преводи називе неких Бранкушијевих скулптура, међу којима и једну од најпознатијих из истоименог циклуса, која је у литератури на српском језику до сада преводжена као *Пјицца у џросџору*. Марковић је мишљења да је најадекватнији превод назива овог дела *Пјицца у ваздуху*.

7 Каменко М. Марковић, *Консџанџин Бранкуши и њејова духовна џородица*, 8-9.

8 *Исџо*, 15.

9 *Исџо*, 19.

10 *Исџо*, 27-28.

11 *Исџо*.

„Идеју смрти и тријумф живота“ у Бранкушијевом делу Марковић је обрадио у посебном поглављу. Овај познати скулптор реализовао је свега три јавна споменика у стваралачкој каријери. Ради се о *Надгробном спомену ку Пејру Сианескуу*, на гробљу Думбрава у Бузау, *Пољуйцу*, каменој плочи на гробу Тање Рашевскаје на гробљу Монпарнас у Паризу, и *Меморијалном комплексу* у Тргу Жиу. Пројектовао је и маузолеј *Храм конијемилације и ослобођења* и комеморативни споменик *Фонџану за њомен Сјиру Хареју*, који нису реализовани. Марковић закључује како „[...] ови споменици – како реализовани, тако и они који су остали у фази планирања – изражавају двоструко осећање: помирење уметника са смрћу, коју посматра као природни ток људске судбине и веру у живот изван смрти, у вечно постојање душе која није подређена нестанку.“¹²

У поглављу „Тргу Жиу – светилиште хармоније“, представљен је меморијални комплекс у Тргу Жиу у Румунији, које представља Бранкушијево ремек дело. Подигнут у периоду између 1937. и 1938. године, *Меморијални комплекс* представља синтезу свих Бранкушијевих напора у скулптури. Уметнику је пошло за руком да оствари величанствено дело које представља синтезу скулптуре, пејзажне и градске архитектуре.¹³

У поглављу под називом „Свет о Бранкушију“ Марковић даје преглед стручне литературе која говори о стваралаштву великог скулптора. Наводи и најважније изложбе и комеморативне омаже који су организовани у Бранкушијеву част у читавом свету. Најважније делове текстова и изјава Бранкушијевих пријатеља и поштовалаца о његовом животу и раду, Марковић је приредио у поглављу „О Бранкушију с љубављу“. Занимљива је прича Бранкушијеве пријатељице Ајлин Лејн, која га је 1922. године пратила на путу у родну Румунију. У завичају се уметник одлично осећао, сви су га волели и поштовали, а он је уживао у чарима села у којем се родио. Лејнова је схватила да је он у ствари остао румунски сељак и у Паризу. Њене речи сведоче о Бранкушијевом карактеру: „Упознала сам многе угледне и занимљиве људе, али нико није имао толико племенитости као Бранкуши. Не могу са сваким да причам о Бранкушију. Ни он није указивао поверење неком кога први пут види. Једино ако би препознао блискост у ономе ко је био испред њега, отварао би му врата свог света.“¹⁴

Књига се завршава поглављем „Бранкушијева духовна деца“ у којој аутор тражи и налази утицаје уметности великог уметника на савремену скулптуру. Марковић сматра да је Бранкуши избио у први план у светској скулптури између 1945. и 1950. године, смењујући Родена. Са Роденом је окончана епоха статуа, а са Бранкушијем је отпочела епоха предмета „[...]“

12 *Исџо*, 33.

13 *Исџо*, 39-40.

14 *Исџо*, 50-51.

у којој се уметник идентификовао са материјом“.¹⁵ Мада Бранкуши није имао своје директне ученике, ипак је утицао на савременике и своје следбенике „кроз свест о чистом облику, који се постиже поједностављењем, скидањем, уклањањем и спајањем; преласком са фигуративног приказивања стварности на изражавање суштине, кроз ново вредновање креативне улоге светлости и облика у развоју.“¹⁶ У скулптури многих европских и светских вајара који су стварали након њега, налазимо елементе Бранкушијевог ликовног израза. Ова чињеница показује да је књига Каменка М. Марковића вредна не само са аспекта историје уметности, већ и са аспекта актуелности Бранкушијевог дела у савременој светској скулптури.

Литература

- Вујовић 2005: Б. Вујовић, *Историја уметности*. Издање аутора, Београд.
- Марковић 2016: К. Марковић, *Константин Бранкуши и његова духовна породица*, Удружење књижевник Бранко Миљковић, Ниш.
- Марковић 2005: К. Марковић, „Чежња за непрегледним простором, Константин Бранкуши – Реч и слика“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, (35), 221-236.
- Филозофски факултет у Косовској Митровици: 1960-2015: приређивач Бранко Б. Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.
- Марковић 2015: К. Марковић, *Бранкуши: изложба фототографија по Бранкушијевим скулптурама*, К. Марковић, Ниш.
- Марковић 2005: К. Марковић, „Тиргу Жу – тамо где се сања и машта“ *Градина: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 41, (11), 100-116.
- Марковић 2005: К. Марковић, „Траг генија – Константин Бранкуши“, *Градина: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 41, (11), 91-99.
- Спасић 2014: А. Спасић, „Библиографија радова проф. Др Каменка Марковића“, *Полеми*, 4, Нова наша реч, Лесковац, 183-204.

15 *Исто*, 60.

16 *Исто*, 60-64.

Звездана М. Елезовић

**РЕЦЕНЗИЈА МОНОГРАФИЈИ КАМЕНКА
М. МАРКОВИЧ „КОНСТАНТИН БРАНКУЗИ
И ЕГО ДУХОВНА СЕМЉА“**

Резюме

В статье представлена монография Каменка М. Марковича, которая происходит по поводу сорока лет со дня рождения Константина Бранкузи, одного из ведущих современных скульптора. Константин Бранкузи родился в Румынии, и работал во Франции и Румынии. В этой монографии является важным обзором биографических данных на великого художника, а также множество менее известных деталей о его произведениях. Важным сегментом монографии делает значительное количество репродукций работ художника, которые находятся в ведущих мировых музеях и галереях.

Ключевые слова: Константин Бранкуси (1876-1957), искусство, скульптор, Каменко М. Маркович, монография

Мр Марија ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ

ДОЛИНОМ СРПСКИХ КРАЉЕВА
(Милисав Савић = Milisav Savić,
Долина српских краљева = The Valley of Serbian Kings:
пролећно путовање 2013 = a spring journey 2013,
Рашка школа, 2013, 406. стр.)

Име књижевника Милисав Савића се ових дана чује чешће него иначе, а како и не би када је баш он овогодишњи добитник престижне књижевне награде „Меша Селимовић“ за роман *La sans pareille – љубавни роман са догађајима*. Књига *Долина српских краљева* припада оној врсти литературе која никада не губи на вредности, будући да представља ризницу духовног, културног и историјског блага, виђену очима једног књижевника. Она је пут ка нама самима, ономе што јесмо, а оно смо што је и наша историја.

Сâm поглед на библиографију Милисав Савића пружа увид у разноврстан спектар најразличитијих књижевних облика, од приповетке до романа, мемоара, превода, антологија, лексикона, па чак и различитих мултижанровских форми, јер је оваквом писцу очигледно била уска свака врста ограничења, па макар оно било и жанровско.

О Милисаву Савићу се може говорити и као универзитетском професору, дипломати, ерудити и изнад свега као човеку богатог духа, снажне поетске имагинације, о чему уосталом сведоче бројне књижевне награде („Стефан Првовенчани“, „Мирослављево јеванђеље“, „Лаза Костић“, „Душан Васиљев“, „Витез српске књижевности“, „Дубомир Ненадовић“, „Григорије Божовић“, па све до најновије и најактуелније „Меша Селимовић“).

Ко је имао прилику, али и жељу и вољу, да чита или путем интернета гледа интервјуе са Савићем, могао је сазна много не само о његовом стваралаштву, него и о српској и светској књижевности, језику, традицији, српској књижевности у европском контексту, о односу писца и читаоца, природи модерног читаоца и његовим очекивањима, схватању улоге критике и критичара, али врло често и кроз анегдоте из живота самог писца. Дакле, једна

непрегледна раскош, јер је раскош реч која најбоље описује овог књижевика – и квалитативна и квантитативна, и жанровска и поетска, и стваралачка и животна. О Савићу је писано да се често мењао (на шта је он једном шаљиво одговорио да мења само кошуље) и да је мало писаца који су у стању да *превазиђу већ виђене књижевне обрасце*.

То сведочи о непрекидном духовном и интелектуалном расту, али пре свега једној реткој и необичној духовној радозналости или андрићевској непрекидној тежњи за савршенством, односно речено Сиорановим речима: „Није све изгубљено док смо незадовољни собом“. Милисав Савић јесте мајстор приче и приповедања, јер зна Шехерезадину тајну завођења причом, о чему је и Андрић говорио у свом чувеном говору на додели Нобелове награде. Он непрекидно пред собом има читаоца кога уважава подједнако колико и критичара и каже да је модеран читалац *„ирилично њежак и незгодан иарјинер, засићен леје књижевности која му се нуди на сваком кораку“*.

Дакле, сам Милисав Савић је исто што и његова *Долина српских краљева* – права ризница, мозаик најразличитијих асоцијација на матерњи језик, Немањинку државу, живописно сликарство, митске пределе, историјске и ванисторијске личности и догађаје (а како и не би када је рођен у Рашкој, колевци српске државности и културе). На другој страни, пак, иако је реч о путописно-романсијерској прози, препознајемо (иако у сасвим другачијем облику), његов модеран приповедачки проседе, који се огледа у третирању читаоца као љубавника или љубавнице која има своја очекивања, па је стално треба нечим новим и другачијим изненађивати. Ту врсту изненађења Савић је постигао водећи читаоца кроз прошлост, показујући му ко је и шта је (дакле, и овде је у одређеном смислу проблематизовано питање *идентитетског*, као и у његовим романима), али нити једног тренутка аутор не дозвољава читаоцу да изгуби из вида садашњост, односно оно што је од те моћне српске средњовековне цивилизације и културе остало.

Шта ови књигу разликује и издваја од осталих Савићевих књига и због чега је она значајна не само за његов опус него и за српску књижевност уопште?

Најпре, она се жанровски разликује од претходних, па и најновије књиге – реч је о путописно-романсијерској прози, књизи мемоарских записа са путовања/ходочашћа Ибарском и Рашком долином, током којих је обишао све манастире, градове и цркве из Немањинког периода, као и оне саграђене у време обнове Пећке Патријаршије.

У неким интервјуима Савић је говорио о подстицајима за писање ове раскошне монографије, где је истакао да је тај период од 15. до 19. века био период великих путовања западних дипломата и мисионара, који су на свом путу од Дубровника до Цариграда, пролазећи Рашким крајем запазили многобројне манастире и цркве, од којих данас неким нема ни помена.

Он помиње Гиљфердингов путопис из 19. века, затим Јоакима Вујића који није залазио у Ибарску долину, Михајла Валтровића и Драгутина Милутиновића који су стигли до Рашке. „Жеља ми је била да ходочастим трагом ових старих путописаца“, каже аутор.

Током свог двомесечног путовања, аутор је посетио не само познате манастире као што су Ђурђеви Ступови, Студеница, Сопоћани, Бањска, Жича, Соколица, Дубоки поток, Петрова црква, него је својим записима читаоца упознао и са мање познатим црквама као што су Црква Светог Петра и Павла у Тутину, Стара Павлица, Црква Свете Петке у Трнави, Црква Свете Богородице у Јошаничкој Бањи, Црква Светог Николе у Штитарима и многе друге.

Путописна проза јесте новина у односу на све оно што је Милисав Савић досад писао и објављивао, па се може сматрати својеврсним експериментом. Сам аутор је у једном интервјуу, у духу свих великих писаца, изјавио да „експеримент јесте ризик, али да је боље и експериментисати и промаштити, него бити епигон и опонашати“. Међутим, он не само да није превише експериментисао, него је зашао у добро познато подручје, ако имамо у виду да путописну прозу познаје боље, а можда и најбоље, од већине савремених књижевника, универзитетских професора и књижевних критичара, јер је магистрирао са темом „Мемоарска проза о првом српском устанку“, а докторирао са темом „Мемоарско-путописна проза о српско-турским ратовима 1876-1878“.

Дакле, познајући срж путописне и мемоарске прозе, Милисав Савић не само да није експериментисао него није ни погрешно, пратећи ону линију српске књижевности коју су утемељили значајни путописци и аутори мемоарске прозе, због чега је уосталом књига *Долина српских краљева* прошле године награђена наградом „Григорије Божовић“, која се додељује за најбољу књигу путописа писане у Божовићевом духу, као и наградом „Дубомир Ненадовић“. Осим тога, Милисав Савић је овом књигом посведочио ходочасничко путовање као пут Истине којим се кретао и први и највећи српски просветитељ Свети Сава, који је два пута обишао Свету земљу, и непрестано путовао између Србије, Свете Горе, Константинопоља и Солуна.

Тако долазимо до друге важне тачке по којој се ова књига издваја од свих других његових остварења – а то је значај саме области коју је обишао и чије је манастире описао. Првенствено, не сме се губити из вида чињеница да се на простору Рашке области зачала српска државна идеја и настала прва српска државна организација под кнезом Властимиром 9. веку. У Расу, српској престоници, на чијим темељима данас лежи Нови Пазар, столовао је велики жупан Стефан Немања, где му се и родио најмлађи син Растко (Свети Сава). Из Немањине државе развило се потом, под његовим потцима, Српско краљевство, а у 14. веку и Српско царство. Дакле, обилазећи

манастире и цркве из периода Немањинске државе, аутор нам предочава сам зенит српске средњовековне цивилизације, српско духовно и културно средиште и имплицитно поставља питање:

Да ли немарност према наслеђу и историји произилази из пољуљаног националног и културног идентитета, односно шта је са тим идентитетом данас?

Овом је књигом Савић на најбољи начин учврстио ону данас све тању нит са коренима српске духовности и културе, али, што је још значајније, културе његовог родног краја, чиме је потврдио Андрићеву мисао да је сваки човек увек дужан своме завичају. Посебну вредност књиге представљају богатство (или велики број, бројне) фотографија цркава, манастира и фресака, које је сам аутор направио, истовремено се оградивши због евентуалног неуспеха, јер, каже, није историчар уметности који зна како да усмери фотоапарат. Али, баш зато што њен аутор није историчар уметности, ова књига није лишена, већ напротив обогаћена личним утисцима у додиру са историјом, митским местима и еписким причама о времену Србије као „земље високе цивилизације“, како сам каже.

Тако је перспектива књижевника, а не обичног путника намерника или историчара, обликовала двојак однос према прошлости: док се с једне стране стране осећа ламент над временом државног, духовног и културног процвата, од чега су остале рушевине („И да човек не пожели да види те мрвице од бившег, јер кваре лепу, митску причу“), дотле је често ауторов духовит, али пре свега ироничан тон, инициран мишљу да занемаривање прошлости доводи у питање и садашњост, па и будућност, како личну, тако и колективну.

Веома је занимљив део из поглавља о Цркви Свете Петке у Трнави у коме се аутор, чак и у оваквој „озбиљној“ теми послужио игром „завођења читаоца“:

„Ја сам први пут – срамота ме је то да кажем – крочио у цркву овог, 2013. пролећа. Иако црква од мог родног села није удаљена више од десет километара. Пречицом, преко брда, и мање.

И ваљда је зато на десном довратнику главних врата, на ширини од двадесетак сантиметара, али целом дужином (...), насликана гола грешница око које се обавија змија. Да ме опомене, и не само мене, шта чека грешног раба „зовуму“ Милисав.“

Уз подсећање на мисао, ових дана често помињаног великог Умберта Ека, поводом његове смрти – да „перо држе три прста, али да ради читаво тело“, питамо се шта у случају овог нашег великог књижевника представљају та три прста и закључујемо да је то Љубав, она апсолутна, безвремена и свевремена, „Љубав без интереса“ како је описује у најновијем роману“.

У контексту књиге *Долина српских краљева* она значи и љубав према прошлости, историји, митологији, дакле свему ономе што чини срж или архетипску основу српског бића. У то име, захваљујем аутору Милисаву Савићу, што сам имала прилику да говорим о књизи која је мене, а верујем и сваког другог њеног читаоца, вратила себи и свом идентитету.

Ако је „јунаку приче стало до тога ко ће његову причу прочитати“, као што сам Савић тврди, а у овом случају, *Долином српских краљева* језди сам аутор, ова ризница која је пред нама сама бира свог читаоца – а то је сваки *самосвесни* појединац који у времену деградације свих, па и историјских и културних вредности, зна да одговори на питање ко је и шта је, дакле онај ко није изгубио лични и национални идентитет и не мора да се крије иза лажног имена, као јунак његовог најновијег романа који покушава да сачува живот.

Поштовани колеге,

Наш часопис *Баштина* задовољава критеријуме Акта Министарства просвете, науке и технолошког развоја о уређивању научних часописа; Акта Министарства о критеријумима за учешће и финансирање издавања научних часописа за категорију М52 – 2 бода. *Баштина* се редовно, у електронском и штампаном облику, шаље ЦЕОН-у – Репозиторијуму за обраду домаћих часописа за праћење и вредновање у оквиру библиометријског извештаја о часописима и реферисање у српском цитатном индексу.

Зато је потребно да Ваши прилози садрже све неопходне елементе, да буду графички прегледни и правописно, граматички и стилски коректни. У том циљу, Уређивачки одбор *Баштине* даје упутство ауторима. Молимо Вас да се придржавате Упутства приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Ајсџиракџи* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *ајсџиракџи*у треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба да у кратким цртама изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслов треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у црелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, ѡракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Мейѡхије – научно виђење исходишња, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;

– **архивска грађа**, мора да садржи назив институције, назив фонда, број фонда уколико постоји, кутију и фасциклу у којој се документ налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), број кутије (1382), број фасцикле (2366), назив документа. У даљем тексту АЈ, 65–1382–2366, Биланс Приштинске задруге на дан 30. јун 1914.)

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, ѡракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28, број страна;

– **зборници:** презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Мейхохије – научно виђење историјских, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;

– **архивска грађа**, назив институције и назив фонда.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обратно – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези рада који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје *тврдње*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној области рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз сугерисане измене* или *не прихватити* због наведених разлога у рецензији.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и
одговорни уредник Иван Бецић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску
културу, 1991- (Краљево : Graficolor). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300